

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Г.Ф. НАЗАРОВА, Р.Р. НАЗАРОВА, А.С.ЮСУПОВ

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА
ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ:
*ТАЖРИБА ВА АМАЛИЁТ***

ТОШКЕНТ - 2005

Г.Ф.Назарова, Р.Р.Назарова, А.С.Юсупов: ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ: ТАЖРИБА ВА АМАЛИЁТ. МОНОГРАФИЯ. Тошкент, 2005 й., 180 бет.

Маъсул муҳаррир: академик С.Фуломов.

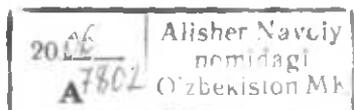
Тақризчилар: Қ.Х. Абдураҳмонов – и.ф.д., профессор.
Л.С. Зиёдуллаева – и.ф.н., доцент.

Монографияда жаҳон иқтисодиётига халқаро интеграциялашув муаммоларининг назарияси ва амалиёти атрофлича қараб чиқилди. Бунда халқаро иқтисодий интеграция жараёнларининг асослари, уларни шакллантиришнинг зарурияти ва асосий шакллари назарий-услубий жиҳатдан асосланди.

Иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантиришнинг халқаро тажрибаси Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омиллари мисолида очиб берилди. Шунингдек, хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграцияси амалиётининг ўзига хос сабоқларидан Марказий Осиё минтақасида фойдаланиш имкониятлари буйича ҳам амалий тавсиялар берилди. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳўжалиги тизимига иқтисодий интеграцияси миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш муаммолари билан чамбарчас боғлиқ эканлиги асослаб берилди.

Иқтисодий интеграциялашув шароитида ташқи савдо сиёсати ва Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ривожланиш хусусиятлари назарий ёндашувлар ҳамда амалий тажриба мисолида илмий нуқтаи назардан ёритиб берилди. Бунда бозор иқтисодиёти шароитида ташқи савдо ривожланишининг асосий тамойиллари, Ўзбекистон Республикасида ташқи савдонинг тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари, ташқи савдо ривожланишининг динамикаси таҳлилий маълумотлар асосида кўрсатиб берилди. Шунингдек, республикада ташқи савдонинг янада такомиллаштириш буйича илмий-амалий тавсиялар умумлаштирилди.

Китоб ташқи иқтисодий сиёсат соҳасидаги мутахассислар, олий ўқув юртлири ўқитувчилари, тадқиқотчилар, аспирантлар ва талабалар ҳамда ташқи иқтисодиёт муаммолари билан қизиқадиган кўп сонли ўқувчилар учун мўлжалланган.

Ю-32/34/29

КИРИШ

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳўжалиги тизимига интеграциялашуви шароитида дунё мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли муносабатлар ўрнатиш, ташқи иқтисодий алоқаларни шакллантириш ва ривожлантириш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли концепциясига амал қилиниб, иқтисодиётда туб институционал ва таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда, янги бозор механизмлари ҳамда бозор инфратузилмаси шакллантирилмоқда.

Иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнлари республиканинг XXI асдаги ривожланишида янги талабларни келтириб чиқарди.

Мамлакат Президенти Ислам Каримов ташқи иқтисодий алоқалар муаммосига диққат-эътиборни қаратиб шундай дейди: “Шу нарсани қайта-қайта такрорлашга тўғри келмоқда: Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизими билан интеграциялашувига эришмасдан туриб, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтирмасдан ва мустаҳкамламасдан туриб, энг муҳими хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этмасдан туриб... банк ва молия соҳаларида, реал иқтисодиётда, биринчи гада етакчи тармоқларда чет эл капиталининг иштирокини кенгайтирмасдан туриб, иқтисодиётимизнинг барқарор тараққиётини таъминлаш қийин”.¹

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида республика олдида жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувни чуқурлаштириш ва жаҳон амалиёти ютуқларидан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш амалиётида самарали фойдаланишдек давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсатини такомиллаштириш вазифаси турибди.

Маълумки, ҳозирги пайтда иқтисодиётни эркинлаштириш, унинг очиқлигини таъминлаш, минтақалараро ҳамкорликни мустаҳкамлаш, айнан иқтисодий интеграция орқали юз беради.

¹ И.А.Каримов. Олод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 8-жилд. 2000, 365-366-бетлар.

Жаҳон иқтисодий ривожланиш амалиёти ҳам миллий иқтисодиётларнинг ўз кучига таянган ҳолда, алоҳида ривожланиши кам самара беришини кўрсатади. Бундай йўл иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга тўсқинлик қилади, миллий ресурслардан нооқилона фойдаланиш ва пировард натижада бозор иқтисодиёти ривожига салбий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви шароитида, ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг принципиал янги моделига ўтиш, хорижий мамлакатлар амалиётининг ижобий жиҳатларини республикамиз амалиётида қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

Жорий иқтисодий муаммоларни ҳал этишнинг муқобилини аниқлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалиги тизимига интеграциялашувини амалга ошириш усуллариини ишлаб чиқиш жараёнида синовдан ўтган хорижий амалиётга мурожаат этиш зарур.

Мамлакатимиздаги айрим иқтисодчилар асарларида ҳам, “жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш жараёнларини ривожлантириш ва чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларини умумлаштириш зарурияти келиб чиққанлиги”² қайд этилади.

Хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграциялашувининг назарий-услубий таҳлили, замонавий глобалашувнинг ўзига хослигини ва унинг миллий иқтисодлар ривожланишига таъсири бекиёе эканлигини кўрсатади.

Мамлакатимизда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган бундай чоратadbирлар миллий иқтисодиётнинг глобалашуви ва жаҳон иқтисодий тизимига вертикал интеграциялашувини амалга оширишга қаратилгандир. Ўзбекистон Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлишни истар экан, ўзининг ташқи иқтисодий фаолиятини эркинлаштириши ва жаҳон иқтисодининг таркибий қисмига айланиши зарур. Бу ҳақда мамлакат Президенти И.А.Каримов шундай деган эди: “...ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг бутун тизимини тубдан қайта кўриб чиқиш лозим. Мен бу соҳани бонқариш ҳаддан ташқари расмийлашиб, маъмурийлашиб

---

² Ўзбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики, Т.: – “Ўзбекистан”, 2001, стр. 283.

кетган, деб ҳисоблайман. Унда иқтисодий йўл билан, тарифлар билан бошқаришдан кўра маъмурий чеклашлар орқали бошқариш усуллари устуңлик қилмоқда. Биз ташқи иқтисодий фаолиятнинг жаҳонда қабул қилинган маърифий шаклларига тезроқ ўтишимиз, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлишга эришмоғимиз даркор”³.

Хусусан, ташқи савдонинг муваффақиятли тарзда амалга оширилиши масаласи бошқа мамлакатлар тажрибасига, фан-техника тараққиёти ютуқларидан унумли фойдаланган ҳолда, ўтиш даврининг муайян қийинчиликларини бартараф этишга қаратилади.

Қўйилган мақсадга мувофиқ ушбу монографияда қуйидаги асосий вазифалар ҳал этилган:

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг халқаро тажрибасини ўрганиш;

- энг самарали интеграцион тузилма сифатида Европа Иттифоқи мамлакатлари иқтисодий интеграцияси ривожланишининг амалий хусусиятларини ўрганиш;

- Марказий Осиё интеграцияси шароитларида Европа Иттифоқи иқтисодий интеграцияси амалиётидан фойдаланиш имкониятларини таҳлил этиш;

- жаҳон глобаллашуви шароитларида Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий интеграцияси юзасидан амалий таклифларни ишлаб чиқиш;

- жаҳон ҳамжамиятига иқтисодий интеграцияланувнинг омили сифатида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таҳлил этиш;

- ташқи савдо фаолиятини назарий-услубий асосларини таҳлил қилиш;

- бозор иқтисодиёти шароитда ташқи савдо фаолиятининг ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий асосларини ўрганиш;

- Ўзбекистон Республикаси ташқи савдоси ривожланишининг ҳозирги ҳолатига иқтисодий баҳо бериш;

- Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо фаолиятини тартибга солиш усуларини тадқиқ этиш;

---

³ И.А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 35-36-бетлар.

- Ўзбекистонда ташқи савдо фаолияти ривожланишининг асосий тамойиллари ва йўналишларини ўрганиш ҳамда уни ривожлантириш бўйича тавсияларни умумлаштириш.

Жаҳон амалиётини ҳисобга олган ҳолда, интеграциялашувнинг назарий муаммолари ва иқтисодий жиҳатлари, глобаллашув шароитларида уни ривожлантиришга доир тавсиялар, ушбу масалаларни тадқиқ этишнинг мақсадга мувофиқлигини белгилаб берди.

Монографияда иқтисодий интеграциялашувнинг шарт-шароитлари ўрганилган. Халқаро иқтисодий интеграциянинг омиллари ва оқибатлари, глобаллашувнинг хорижий мамлакатлар иқтисодиёти ривожланишига таъсири даражаси таҳлил қилинди. Тадқиқотда иқтисодий интеграцияни ривожлантиришга доир хорижий мамлакатлар тажрибаси ўрганилди. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омилнинг таъсири ва Марказий Осиё мамлакатларининг минтақавий-иқтисодий интеграцияси муаммолари ўрганиб чиқилди. Монографияда Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалигига иқтисодий интеграциясининг ривожланиш хусусиятлари ҳамда республикада ташқи савдо ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисида қилган маърузасида И.А.Каримов: “Давлатимиз ташқи сиёсатининг маъно-мазмуни ва мақсади битта – у ҳам бўлса, Ўзбекистон манфаати ва яна бир бор Ўзбекистон манфаатидир”, деб таъкидлаб ўтди.⁴

Шу сабабли монографияда Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий сиёсат йўналишлари ҳам таҳлил қилинган.

Муаллифлар мазкур монографияни тайёрлаш ва чоп этишга ўз ҳиссасини кўшган барча инсонларга ўз миннатдорчиликларини билдирадилар.

---

⁴ И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005-58 б.

I ҚИСМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВИ

I БОБ. ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, вужудга келиш зарурияти ва асосий шакллари

Ҳозирги вақтда мутахассислар орасида интеграциялашув жараёнларига нисбатан ягона нуқтаи назар йўқ. Иқтисодчиларнинг бир гуруҳи интеграция жараёнида мамлакатлар ўртасида янги товар оқимларини шакллантириш ҳисобига “ресурсларнинг чекланганлиги” омилни енгишни энг муҳим ҳол деб биладилар ва бу алоҳида олинган бир мамлакат ичида бир-бирига ўхшаш қимматроқ товарлар ишлаб чиқаришни бартараф этиш ёки илмий-тадқиқот ҳамда тажриба-конструкторлик ишларига сарфланадиган воситаларни тежаш имконини берадиган технологик ўзаро алмашувларни кенгайтиришга имкон туғдиради деб ҳисоблайдилар.

Олимларнинг бошқа гуруҳи устунлик қилувчи шарт-шароитлар сифатида ташқи иқтисодий омиллар, масалан, коллектив мудофаа қобилиятини оширишни илгари сурадилар. Учинчи гуруҳ олимлар эса, интеграцион гуруҳлар тузилиши бу уларнинг аъзоларига ишлаб чиқаришнинг бирдек ўсиши, ижтимоий барқарорлик ва шаклий мақсадларга осон ҳамда тезроқ эришиш имконини беради деб ҳисоблашади. Интеграцияга нисбатан бу ва бошқа назарий ёндашувларини умумлаштириб, шуни таъкидлаш жоизки, интеграция-минтақавий миқёсда сифат жиҳатидан янги иқтисодий муҳитни шакллантириш йўли билан миллий хўжалик мажмуа (комплекс)ларининг яқинлашуви ва чатишиб кетишидан иборат.

Жаҳон хўжалиги ўз шаклланиши ва ривожланишида узоқ ҳамда мураккаб йўлни босиб ўтди. Баъзи тадқиқотчилар унинг

пайдо бўлишини қадимги Рим даврига олиб бориб тақайдилар. Баъзи олимларнинг фикрича, Рим империяси ўша даврдаги бутунжаҳон хўжалик тизими эди. Бошқа олимлар жаҳон хўжалик тизими фаолият кўрсатишни қимматбаҳо тошлар, зирворлар, қуллар билан халқаро савдони жадал ривожлантиришга олиб келган XV-XVI асрлардаги буюк географик кашфиётлардан бошланган деб ҳисоблайдилар. Бироқ бу даврдаги жаҳон хўжалиги асосан савдогарлар капитали жалб қилинганлиги билан чекланиб қолган эди.

Замонавий жаҳон хўжалиги капитализм ўзининг монополистик босқичига ўсиб бориши давомидаги саноат тўнтаришидан кейин юзага келди. XIX асрнинг охири— XX асрнинг бошларидаги жаҳон иқтисодиёти XX аср, айниқса, унинг сўнгги чорагидаги жаҳон хўжалигидан сезиларли фарқ қилади.

XX асрнинг бошларидаги жаҳон хўжалиги “капиталнинг кучига” қараганда кўпроқ ҳарбий куч, ташқи иқтисодий мажбурлашга асосланган эди. Бу даврдаги жаҳон хўжалиги доирасида уни беқарор қилган кескин зиддиятлар мавжуд эди. Улар сирасига империалистик мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлар (улар икки бор жаҳон урушига олиб келди), шунингдек, саноати ривожланган ва иқтисодий қолоқ мамлакатларнинг ўзаро зиддиятларини киритиш мумкин. XX асрнинг ўрталарига келиб, жаҳон хўжалиги икки қисмга: жаҳон капиталистик ва жаҳон социалистик хўжалигига бўлиниб кетди. Халқаро иқтисодий алоқалар тизимида дунё капиталистик хўжалиги устун мавқеига эга бўлди. 90-йилларнинг бошида халқаро савдонинг ўндан тўққиз қисми дунё капиталистик хўжалиги доирасидаги товар айланмасига тўғри келди.

60-йиллардан бошлаб ривожланаётган мамлакатлар хорижий давлатлар иқтисодиёти тизимига тўла ҳуқуқли субъект сифатида кирдилар. 70-йилларнинг ўрталарига келиб, улар орасидан Жанубий-Шарқий Осиёдан (“Кичик аждаҳо”ларнинг биринчи тўртлиги-Жанубий Корея, Тайван, Гонконг (Сянгон), Сингапур ва Лотин Америкасидан Бразилия, Аргентина, Мексика каби янги индустриал мамлакатлар сезиларли даражада ажралиб чиқа бошлади.

СССРнинг инқирози ва Шарқий Европа мамлакатларидаги инқилобий ўзгаришлардан сўнг жаҳон хўжалиги ягона яхлит тузилма қирраларига эга бўла бошлади. Шаклланаётган глобал жаҳон хўжалиги бир жинсли бўлмай, балки саноати ривожланган мамлакатлар, иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича

анича табақаланиб ривожланаётган мамлакатлар ва ўтиш давридаги иқтисодий тизимга эга мамлакатларнинг миллий иқтисодиётини ўз ичига олади. Жаҳон хўжалигининг турли мамлакатлар ва минтақалар иқтисодиётининг ривожланиши бўйича бир хил эмаслиги хорижий мамлакатларнинг иқтисодий муносабатларида сезиларли акс этади.

XXI аср бўсағасида жаҳон хўжалиги бозор иқтисодиёти таъминоти, халқаро меҳнат тақсимотининг объектив қонуниятлари, ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашуви асосланади. Дунёнинг кўпга мамлакатлари савдо, ишлаб чиқариш ва кредит-молия соҳасининг бирлашганлик даражаси халқаро хўжалик мажмуаси (комплекс) шаклланаётганлигининг белгиси бўлиб хизмат қилади. Ўз моҳиятига кўра, жаҳон хўжалиги фақат бир хил эмас, балки тобора байналмилал тус олмақда.

Замонавий халқаро иқтисодиёт ва унга мос келадиган халқаро иқтисодий муносабатлар тизимини куйидагилар тавсифлайди:

- халқаро меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни халқаро ихтисослануви ва кооперациялашуви;

- ишлаб чиқариш омиллари: капитал, иш кучи, технология, ахборотнинг халқаро ҳаракати жадаллигининг юқори даражадалиги;

- халқаро товар алмашуви, капитал оқимлари, меҳнат миграцияси, ахборот соҳаларининг глобаллашуви;

- ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашуви. Турли мамлакатларда жойлашган корхоналардаги ишлаб чиқариш шакллари, авваламбор, йирик халқаро корпорациялар доирасида кўнайкиши;

- очиқ турдаги миллий иқтисодиётларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, ташқи иқтисодий алоқаларнинг умумий либераллашуви;

- бевосита товарлар ҳаракати ва ишлаб чиқариш омиллари билан боғлиқ бўлмаган мустақил халқаро молия соҳасининг шаклланиши;

- ахборотлаштириш, ахборот технологиялари халқаро иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим жиҳатларидан бирига айланмоқда. Экспертларнинг баҳолашича, 2000 йиллар бошида ахборот хизматларининг жаҳон бозори 1 трлн. долларга етди;

- халқаро миқёсда жорий иқтисодий ва валюта-молиявий жараёнларни миллий даражада тартибга солишдан юқори ту-

рувчи, давлатлараро тартибга солишга интилишнинг кучайиб бориши.

Хорижий мамлакатларнинг иқтисодиётида муҳим рол ўйновчи бир нечта халқаро институтларни ажратиб кўрсатиш лозим. Бу авваламбор, давлатлараро ташкилотлар, муассасалар ва конференциялардир, чунки халқаро иқтисодий муносабатларни тартибга солиш тизимида давлат марказий ўринда туради. Айнан давлат халқаро ҳуқуқнинг муҳим тармоқларидан бири бўлган халқаро иқтисодий ҳуқуқнинг асосий субъектларидан бири ҳисобланади. Бу ерда, масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1944 йилда тузилган Бреттонвуд конференцияси (АҚШ), Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ХТТБ) ҳамда халқаро Валюта Фонди (ХВФ) каби халқаро ташкилотлар ҳақида гап бормоқда. Бугунги кунда ХТТБ ва ХВФ БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаларидандир. ГАТТ-ҳозирги кунда Жаҳон Савдо Ташкилоти (БСТ) ҳам БМТ билан боғланган.

Халқаро конферециялар ичида “катта саккизлик” — АҚШ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Канада, Россия мамлакатлари раҳбарларининг ҳар йилги учрашувлари жуда машҳур. Айни пайтда “катта саккизлик”нинг жаҳон иқтисодиётидаги роли, “иқтисодий қудрат ҳуқуқи” халқаро иқтисодий ҳуқуқнинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Халқаро иқтисодиётда иштирок этувчилар давлат чегаралари мавжудлигига қарамай, умумий хўжалик тизимининг таркибий қисмлари сифатида фаолият кўрсатадилар. Хўжалик ҳаётининг байналмилаллашуви ва глобаллашуви рўй бермоқда. Бу тушунчалар ортида алоҳида мамлакатларни глобал жаҳон мажмуига (комплексига) бирлаштирувчи хўжалик алоқаларининг кўп босқичли жаҳон тизимини самарали фаолият кўрсатиши турибди.

Хўжалик ҳаётининг байналмилаллашуви авваламбор, ишлаб чиқаришнинг халқаро кооперациялашуви, халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши, яъни халқаро миқёсда ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусияти ривожланиши натижасидир.

Хорижий мамлакатлар иқтисодиётидаги глобаллашув жараёни ишлаб чиқариш ва капитал интеграциялашувининг қонуний натижасидир. Глобаллашув сезиларли даражада жаҳон хўжалиги алоқалари миқёсининг ўсиши, доираси кенгайишининг миқдорий жараёни сифатида намоён бўлади. Жаҳон хўжалик жараёнларининг интеграциялашуви ва глобаллашуви амалда ҳар бир давлат учун

фақат “ўз ишлаб чиқаришига” эга бўлиш фойда бермайдиган бўлиб қоладиган вазиятни келтириб чиқаради.

Баъзи миллий иқтисодиётлар ўз заминини топишга интилиб, жаҳон хўжалигига тобора кўпроқ қўшилиб бормоқда. Жаҳон хўжалиги иш кучининг айланиши, кадрлар тайёрлаш, мутахассисларни ўзаро айрибошлаш ўсиб борган сари байналмилал тус олмақда. Жаҳон хўжалик алоқалари шаклланиши ва ривожланишининг истиқболлари халқаро жаҳон хўжалиги ривожланишининг асосий тенденцияси сайёрамиз миқёсида товарлар, капиталлар ва хизматларнинг ягона бозорини яратишга, алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий яқинлашиши ва яхлит халқаро хўжалик комплексига бирлашишига интилишда намоён бўлишини кўрсатади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача, анча юқори босқичи ҳисобланади.

Интеграциявий тузилмаларни ишлаб чиқаришнинг интеграциялашувида эришилган даражасига қараб ажратиш лозим. Бунда интеграциялашув ҳам расмий, ҳам реал хусусиятга эга бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак. Расмий интеграция каби, расмий интеграциялашув ҳам ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, унинг асосида мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар халқаро меҳнат тақсимооти асосида ўрнатилади. Бу меҳнат тақсимооти эса, ўзаро алоқада бўладиган мамлакатлар ишлаб чиқариши ривожланишининг тегишли ўлчамларидан келиб чиқилмайди. Ишлаб чиқаришнинг халқаро кооперациялашуви ривожланавериши, лекин унинг иштирокчилари яқиний натижаларга таъсир қилмайдиган турли иқтисодий шароитларда бўлиши мумкин.

Реал иқтисодий интеграция эса, ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, бу умумлаштириш иштирокчи давлатлар асосий ижтимоий-иқтисодий ўлчамларининг маълум паритетини назарда тутаяди.

Иқтисодий интеграция, ўз навбатида, иштирокчи мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий ўлчамларини жадаллаштириш учун шароит яратаяди. Иқтисодий интеграцияга олиб келадиган жараёнларни қуйидаги ўзаро боғланган занжир кўринишида ифодалаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, халқаро меҳнат тақсимооти, ишлаб чиқариш ва капиталнинг интеграциялашуви, иқтисодий интеграция.

Жаҳон хўжалигидаги интеграциявий жараёнларни ривожлантириш бўйича тўпланган тажриба иқтисодий интеграциянинг юзага келиши ва ривожланишида тўртта босқичдан ўтиш зарурлигидан далолат беради (1-жадвал).

Интеграция жараёнлари шакллари ва босқичлари

	Интеграция типлари	Белгилари
1	Эркин савдо зоналари	Битим шакли. Бунда қатнашчилар бир-бирларига нисбатан божхона тарифлари ва квоталарини олиб ташлаш тўғрисида ахдлашадилар. Учинчи мамлакатларга нисбатан ҳар кимнинг ўз сиёсати мавжуд бўлади. Мисол учун: НАФТА, АНЗЕРГА, илгариги Европа иқтисодий ҳамжамияти.
2	Божхона иттифоқи	Учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона сиёсати. Бироқ бунда ҳам жиддийроқ ички қарама-қаршиликлар пайдо бўлади. Европа иқтисодий ҳамжамияти бунинг мисоли бўлиши мумкин.
3	Умумий бозор	Иштирокчи мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқаришнинг барча ҳаракати учун тўсиқларни тўлиқ бартараф этиш. Иқтисодий сиёсатни тўлиқ келишиш, иқтисодий курсаткичларни тенглаштириш каби масалалар ҳал этиш жараёнида туради.
4.1	Иқтисодий иттифоқ	Юқори иқтисодий ривожланиш босқичида пайдо бўлади. Иқтисодий сиёсат (ҳатто ягона иқтисодий сиёсат) келишилади ва шунинг асосида барча тўсиқлар олиб ташланади. Давлатлараро (давлатлардан юқори турувчи) органлар ташкил этилади. Барча қатнашчи мамлакатларда йирик иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилади.
4.2	Валюта иттифоқи	Иқтисодий Иттифоқ шакли ва айни бир унинг йирик қисми. Қуйидагилар валюта иттифоқининг характерли белгилари ҳисобланади: <ul style="list-style-type: none"> - Миллий валюталарнинг келишилган (биргаликдаги) муомаласи; - қатнашчи мамлакатларнинг Марказий банклари томонидан мақсадга қаратилган ҳолда қўллаб-қувватланадиган қатъий белгиланган валюта курсларининг ўрнатиш; - ушбу халқаро валюта бирлигининг эмиссия маркази ҳисобланган ягона минтақавий банк шакллантирилиши. Ривожланаётган мамлакатларда валюта иттифоқи де-факто клиринг битимлари тушунилади.
5	Тўлиқ иқтисодий интеграция	Ягона иқтисодий сиёсат ва бунинг оқибати сифатида қонунчилик базасини бирхиллаштириш. Шартлари: <ul style="list-style-type: none"> умумий солиқ тизими; ягона стандартларнинг мавжудлиги; - меҳнат тўғрисидаги ягона қонулар ва бошқалар.

Манба: Тизим БСТ/ГАТТ томонидан ишлаб чиқилган, декабрь 1991.

Биринчи босқич – иштирокчи мамлакатлар ўртасида божхона тарифлари ва бошқа чеклашларни бекор қилиб, эркин савдо ҳудудларини (зоналарини) ташкил этиш.

Иккинчи мамлакатлар бу босқичда ўзаро савдо тўсиқларини бекор қилади, лекин учинчи мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларда тўла эркинликни сақлаб қоладилар (масалан, божхона пошлиналарини ёхуд бошқа чеклашларни бекор қилиш ёки янгилликларни киритиш ва савдо-иқтисодий шартномалар, битимлар тузиш ҳуқуқлари). Бунинг оқибатида мамлакатлар ўртасида уларнинг чегараларини кесиб ўтаётган товарларнинг келиб чиқишини назорат қиладиган ва тегишлича учинчи мамлакатлардан имтиёзли равишда товарларни олиб киришга тўсқинлик қиладиган божхона чегаралари ҳамда постлари сақланиб қолади.

Бундай эркин ҳудудларга (зоналарга) 1960 йилдан буён мавжуд бўлган Европа эркин савдо уюшмасини мисол қилиб келтириш мумкин.

Иккинчи босқич – савдо ва ишчи кучи, капитал айланишида ягона тарифларни ўрнатган ҳолда, божхона иттифоқи тузишдир. Интеграциянинг бу босқичида давлатлар фақат ўзаро тўсиқларни бартараф этибгина қолмайди, балки ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини ва учинчи давлатларга нисбатан божхона пошлиналарининг ягона тизимини ташкил қиладилар.

Бунда қатнашчи мамлакатлар чегаралари билан белгиланган ягона божхона макони вужудга келади. Бундай ташкилотлар тузилмалари қаторига Европа Иттифоқига асос бўлган Европа иқтисодий ҳамжамиятини мисол қилиб киритиш мумкин.

Учинчи босқич – реал иқтисодий интеграциянинг бошланғич фазаси-Иқтисодий иттифоқнинг ташкил топишидир. Бу босқичда давлатлар ўз миллий чегаралари орқали фақат товарлар эмас, балки барча ишлаб чиқариш омиллари капитал, ишчи кучи, технология ва маълумотларни эркин ҳаракати ҳақида келишадилар. Натижада умумий бозор макони, умумий бозор шаклланади.

Тўртинчи босқич – ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва миллий даражадан устун турувчи тартибга солиш ташкилотларига эга тўлиқ интеграция. Интеграциянинг бу даражасига эришиш сиёсий-иқтисодий иттифоқ унга кираётган давлатлар интеграциянинг олдинги босқичларида эришилган натижаларни ҳисобга олган ҳолда, учинчи мамлакатларга нисбатан бир-

галикда савдо, сўнгра умуман, иқтисодий сиёсатни олиб бориш ҳамда иқтисодиётни тартибга солиш тизимини бирхиллаштириш ҳақида келишувларни ўз ичига олади. Интеграциянинг ушбу босқичи қатнашувчи мамлакатларнинг ташқи сиёсатини келишилган ҳолда олиб борилишини кўзда тутди. Бу эса, ўз навбатида ҳар бир қатнашувчи мамлакат ва умуман, иттифокнинг иқтисоди ривожланиши манфаатлари йўлида бор имконият ва воситаларни ўзаро манфаатли бирлаштириш учун кенг имкониятлар яратди.

Охирги икки босқич у ёки бу интеграцион гуруҳнинг хусусияти билан боғлиқ, маълум кичик босқичларни ўз ичига олиши мумкин. Жаҳонда мавжуд бўлган интеграциявий гуруҳлар кўпинча формал интеграциявий босқичида бўлиб, интеграцион ривожланишнинг биринчи ва иккинчи босқичларидадирлар.

Халқаро иқтисодий интеграция уч босқичли модел (айниқса унинг Фарбий Европа вариантыда) сифатида қаралади:

- микродаражада, яъни алоҳида интеграция жараёнларини йўлга қўядиган корпоратив даражада компаниялар бевосита хўжалик алоқаларига киришади;

- давлатлараро даражада, давлатларнинг мақсадга йўналтирилган жамоавий (коллектив) ёки бир томонлама у ёки бу гуруҳида меҳнат ва капиталнинг бирлашиб кетишига кўмаклашади, алоҳида интеграциявий восита ва усулларнинг фаолият кўрсатишини таъминлайди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб етакчи индустриал мамлакатларнинг тез иқтисодий ривожланиши ва халқаро транспорт ҳамда коммуникация воситаларининг такомиллашиши натижасида товарлар ҳамда хизматлар алмашинувининг қизгин ривожланиши рўй берди. Ишлаб чиқариш омиллари (капитал, иш кучи ва технологиялар) халқаро ҳаракатининг турли шакллари вужудга кела бошлади, бунинг натижасида хорижда фақат тайёр маҳсулот эмас, балки уни ишлаб чиқариш омиллари ҳам кўчиб ўта бошлади. Товарнинг нархига кўшилган фойда эндиликда фақат миллий чегаралар доирасидагина эмас, балки хорижда ҳам яратила бошланди. Иқтисодий интеграция товарлар ва хизматлар халқаро савдоси ҳамда ишлаб чиқариш омиллари айланиши ривожланишининг қонуний натижаси бўлди.

Иқтисодий интеграция-мамлакатлар иқтисодий ўзаро ҳамкорлигининг натижаси бўлиб, у хўжалик механизмларининг яқинлашувига олиб келади ва бу яқинлашув давлатлараро би-

тимлар шаклини олади ҳамда тегишли давлатлараро органлар томонидан тартибга солинади.

Микробосқичда бу жараён бир-бирига яқин жойлашган мамлакатлар алоҳида ҳўжалик юритувчи субъектлар (корхоналар, фирмалар) капиталининг ўзаро иқтисодий келишувлар тизimini яратиш, давлатлараро даражада чет элда филиаллар тузиш орқали рўй беради. Интеграция давлатларнинг иқтисодий бирлашуви ва миллий сиёсатларининг мувофиқлаштирилиши асосида кечади.

Интеграциявий жараёнлар иқтисодий регионализмга олиб келади, бунинг натижасида мамлакатларнинг алоҳида гуруҳи бошқа мамлакатларга қараганда ўзларига савдо учун, баъзи ҳолларда эса, ишлаб чиқариш омилларининг минтақалараро муомалада бўлиши учун қулайроқ шароитлар яратади. Яққол протекционистик қирраларига қарамай, башарти ўзаро иқтисодий алоқаларини эркинлаштираётиб, интеграциялашган мамлакатлар гуруҳи учинчи давлатлар билан интеграция бошлангунга қадар ноқулайроқ шартлар ўрнатмаса, халқаро савдонини ривожлантириш учун салбий омил ҳисобланмайди. Бошқача қилиб айтганда, бир гуруҳдаги мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни ривожлантира туриб, иқтисодий регионализм бошқа ҳамма мамлакатлар билан бу алоқаларнинг мураккаблашишига олиб келмаслиги керак. Токи регионализм ҳеч бўлмаганда қолган бутун дунё билан савдо учун шароитларни ёмонлаштирмас экан, у халқаро иқтисодиётни ривожлантиришнинг ижобий омили ҳисобланиши мумкин.

Иқтисодий интеграциянинг шарт-шароитлари қуйидагилардир:

- Интеграциялашаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиши ва бозор муносабатларидаги етуқлиги даражасининг яқинлиги. Камдан-кам истеснолардан ташқари, қолган барча ҳолларда давлатлараро интеграция ё индустриал мамлакатлар ёки ривожланаётган мамлакатлар орасида ривожланади. Ҳатто, sanoати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар доирасида, тахминан бир хил иқтисодий ривожланиш даражасидаги давлатлар ўртасида интеграцион жараёнлар энг фаол бўлади. Sanoати ривожланган ва ривожланаётган давлатлар ўртасидаги интеграциявий гуруҳларнинг шаклланиши бошлангич bosқичидадир.

- Интеграциялашаётган мамлакатларнинг жуғрофий яқинлиги, кўп ҳолларда умумий чегара ва тарихан шаклланган иқтисодий алоқаларнинг mavжудлиги. Дунёдаги интеграциявий

бирлашмаларнинг аксарияти жугрофий жиҳатдан бир-бирига яқин жойлашган, транспорт алоқаларига эга бўлган ва кўпинча бир тилда гаплашадиган бир неча қўшни мамлакатлардан бошланган эди.

- Ривожланиш, сиёсий ҳамкорлик ва шакллар соҳасида мамлакатлар олдида турган иқтисодий ва бошқа муаммоларнинг умумийлиги. Иқтисодий интеграция интеграциялашаётган мамлакатлар олдида мавжуд бўлган аниқ муаммолар тўпламини ҳал қилишга қаратилади. Балки асосий муаммосибозор иқтисодиётининг асосларини яратиш бўлган мамлакатлар бозорининг ривожланганлиги, умумий валютани жорий қилишни талаб этадиган давлатлар билан интеграциялашув мумкин эмаслиги яққол аёнлиги бунга сабабдир. Худди шунингдек, аҳолини сув билан таъминлаш асосий муаммоси бўлган мамлакатлар капитал айланиш эркинлиги муаммосини муҳокама қилаётган давлатлар билан бирлашини мумкин эмас.

Устунликни намойиш қилиш самараси. Интеграциявий бирлашмаларни тузган давлатларда одатда ижобий иқтисодий силжишлар (иқтисодий ўсиш суръатларининг тезлашуви, инфляциянинг пасайиши, иш билан бандликнинг ўсиши ва шакллар) рўй беради ва бу шубҳасиз ўзгаришларни кузатиб бораётган бошқа мамлакатларга маълум руҳий таъсир кўрсатади. Устунликни намойиш қилиш самараси собиқ «рубль» ҳудуди мамлакатлари кўпчилигининг, гарчи улар ҳеч қандай жиддий макроиқтисодий шарт-шароитларга эга бўлмаса-да, ЕИга иложи борица тезроқ аъзо бўлиш истагини билдирганларида айниқса, яққол намоеён бўлди.

“Домино самараси”. У ёки бу минтақадаги мамлакатларнинг кўпчилиги интеграциявий бирлашмага аъзо бўлгач, бу бирлашма доирасидан четда қолган мамлакатлар, шубҳасиз, баъзи қийинчиликларга дуч келади. Бу қийинчиликлар мазкур гуруҳга кирувчи мамлакатлар иқтисодий алоқаларининг узвийлиги билан боғлиқдир. Бу кўпинча, ҳатто, интеграция доирасидан ташқарида қолишдан кўрқиб, интеграция доирасидан четдан қолган мамлакатлар билан савдони қисқартириш, а ҳам олиб келади.

1.2. Халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Иқтисодий интеграция бир қатор объектив омилларга асосланган бўлиб, улар орасида қуйидагилар муҳим ўрин тутати:

- 1) Хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг усиб бориши.
- 2) Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви.
- 3) Ўз хусусиятига кўра умумжаҳон илмий-техника инқилоби.

4) Миллий иқтисодиётлар очиқлиги даражасининг ошиши.
Бу омилларнинг барчаси ўзаро боғлиқдир.

Интеграциялашув-мамлакатлар ўртасидаги (авваламбор, халқаро меҳнат тақсимоти асосида) барқарор ўзаро алоқалар ривожланиши жараёни ва қайта ишлаб чиқаришнинг миллий хўжалик доирасидан четга чиқишидир. Байналмилаллашувнинг усишига эса, айниқса, трансмиллий корпорациялар (ТМК) фаол кўмаклашади.

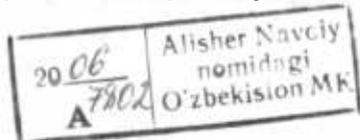
ТМК чет элларда ўз активларига эга бўлган миллий моно-полиялардир. Уларнинг қайта ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ фаолияти бир давлат доирасидан чиқиб кетади. Ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашуви “йирик компанияларнинг чет элда корпорацияларни трансмиллий корпорацияларга айлантириш йўли билан хўжалик алоқаларини экспансия қилиш” хусусиятига эга бўла бошлайди. Капитални олиб чиқиш халқаро корпорацияларни тузиш ва ривожлантиришда муҳим омилга айлана бошлайди.

ЮНКТАД экспертларининг таъкидлашича, 1995 йилда компанияларнинг қўшилиши ва уларни сотиб олиш, айниқса, Ғарбий Европада авж олди. Бу, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг энергетика, телекоммуникация, фармацевтика саноати ва молиявий хизматлар каби соҳаларини қамраб олди.

Интеграциявий жараёнлар ривожланишининг бошқа турлари халқаро меҳнат тақсимоти тузилишидаги чуқур илгари сил-жишлар (илмий-техника инқилоби таъсири остидаги) ҳисобланали. Халқаро меҳнат тақсимоти-мамлакатлар ўртасида меҳнатни ижтимоий-ҳудудий тақсимлашни ривожлантиришнинг маълум маҳсулот ишлаб чиқаришни алоҳида мамлакатларда барқарор жамлашни назарда тутувчи юқори босқичидир.

Шуниси аёнки, нисбатан мустақил фазалар ажратиб чиқар экан, ишлаб чиқариш жараёни ишлаб чиқаришнинг маълум худуд, алоҳида мамлакатлардаги алоҳида босқичлар бўйича жамланмай қолиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳудудий меҳнат тақсимотининг икки турини ажратиб кўрсатишади:

- минтақалараро – бир мамлакатнинг турли минтақалари ўртасидаги меҳнат тақсимоти;
- халқаро – турли мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти.

Тармоқ ичидаги ихтисослашув кенг тарқалиб бормоқда. Илмий-техника инқилобининг ҳар хил мамлакатларда турлича юз бераётганига қарамай, унинг ҳозирги босқичи ҳам бозорни, ҳам ишлаб чиқаришни байналмилаллаштиришни сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқмоқда. ИТИ замонавий қайта ишлаб чиқаришда ташқи иқтисодий алоқаларнинг роли ўсишини келтириб чиқарувчи мустақил омил сифатида намоён бўлмоқда. Бошқа давлатлардан ажралган ҳолда у ёки бу мамлакатда фан ва техниканинг ривожланиши муваффақиятли бўлиши мумкин эмас. Кейинги йилларда турли мамлакатларнинг фирмалари ўртасида кооперациялашувнинг жадал ривожланиши йирик халқаро ишлаб чиқариш-инвестиция комплексларининг пайдо бўлишига олиб келди, уларни тузиш ташаббуслари кўлинча ТМКлар ҳисобланади. Улар учун фирма ичидаги меҳнат тақсимоти миллий чегаралардан чиқиб улгурди ва аслини олганда меҳнат тақсимотига айланди. Шу асосида миллий иқтисодиётларнинг очиқлиги даражаси ошиб бормоқда. Очиқ иқтисодиёт мамлакатнинг жаҳон хўжалик алоқаларига янада кўпроқ қўшилиши асосида шаклланмоқда.

Ривожланган мамлакатларда очиқ иқтисодиётни шакллантиришда экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, хорижий фирмалар билан кооперациялашувга кўмаклашиш ва чет элдан капиталлар, технологиялар, малакали кадрлар кириб келишига кўмаклашувчи ҳуқуқий асосларни яратиш бўйича давлат ташқи иқтисодий стратегияси муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги кунда халқаро иқтисодиётда юзага келаётган ва ривожланаётган кўплаб интеграцион бирлашмалар аслида ўз олдига бир-бирига ўхшаш вазифаларни қўядилар. Булар қуйидагилардан иборат:

1. *Иқтисодиёт кўлами устуликларидан фойдаланиш.* Иқтисодий кўлам назарияси асосида бозор ҳажмини кенгайтириш, трансакцион харажатларни камайтириш ва бошқа имтиёزلарни олишни таъминлаш. Бу, ўз навбатида, ўзларининг эҳтиёжларини қондирадиган, мустақил ишлаб чиқаришдан манфаати бўлган, катта ҳажмли бозорларга бажонидил кириб келадиган чет эл инвестицияларининг эътиборини тортишга бевосита имкон беради.

2. *Қулай ташқи сиёсий муҳит яратиш.* Кўплаб интеграцион бирлашмаларнинг муҳим мақсади уларда иштирок этувчи давлатларнинг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий, маданий ва бошқа ноиқтисодий соҳаларда бир-бирини тушуниши ва ҳамкор-

лигини мустаҳкамлашди. Жуғрофий жиҳатдан бир-бирига яқин жойлашган ва ривожланиш соҳасида ўхшаш муаммоларга эга булган мамлакатлар учун қушнилари билан ўзаро иқтисодий мажбуриятлар орқали мустаҳкамланган дўстона муносабатларга эга бўлиш муҳим устувор йўналиш ҳисобланади.

3. *Савдо сиёсатидаги вазифаларни ҳал қилиш.* Минтақавий интеграция, кўпинча, ГААТ/БСТ доирасида иштирок этаётган мамлакатларнинг музокараси нуқтаи назаридан олиб қаралади. Мамлакатлар блоки номидан келишилган ҳолдаги баёнот анча жиддий ҳисобланади ва савдо сиёсати соҳасида қўтилган натижаларни беради.

Бунинг устига, минтақавий блоклар ўз иштирокчиларининг манфаатлари кескин фарқланадиган кўп томонлама савдо музокаралари учун барқарор ва олдиндан кўриш мумкин бўлган муҳит учун имконият яратиб беради. Шимолий Америка, Лотин Америкаси ва Жануби-Шарқий Осиёдаги интеграциявий бирлашмалар кўп томонлама савдо музокаралари доирасидаги жамоавий куч-гайратларга алоҳида умид боғламоқда.

4. *Иқтисодиётни тузилмавий қайта қуришга кўмаклашиш.* Бозор иқтисодиётини ёки туб иқтисодий ислоҳотларни амалга ошираётган мамлакатларнинг анча юқори бозор иқтисодиёти ривожланиши даражасидаги мамлакатлар билан минтақавий савдо битимларига қўшилиши бозор тажрибаларини ўрганишнинг муҳим омили, бозорга йўналтирилган йўл ўзгармаслигининг кафолати сифатида намоён бўлади. Ўз қўшинларини интеграция жараёнларига қўшар эканлар ривожланганроқ давлатлар ҳам ўша мамлакатлардаги тўлақонли ва катта ҳажмли бозорларни яратиш ҳамда улардаги бозор ислоҳотларининг илдиз отишидан манфаатдор бўлади. Европа Иттифоқининг у ёки бу шаклига қўшила туриб, кўплаб Ғарбий Европа мамлакатлари шу мақсадларни кўзлаган эди.

5. Миллий саноатнинг ёш соҳаларини қўллаб-қувватлаш. Ҳатто, интеграцион бирлашмалар учинчи мамлакатларга нисбатан камситувчи чораларни назарда тутмаганларида ҳам, улар фаолияти учун кенгроқ минтақавий бозор очиладиган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш усули сифатида қаралади.

Айниқса, 60-70-йилларда Лотин Америкаси ва Африканинг Саҳрои Кабирдан жанубгача бўлган мамлакатларида ана шундай протекцион кайфиятлар устунлик қилган эди.

Шундай қилиб, иқтисодий интеграция мамлакатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги жараёни бўлиб, у ҳўжалик механизмларининг яқинлашувига олиб келади, давлатлараро келингувлар шаклини олади ва давлатлараро органлар томонидан тарғибга солинади.

Унинг шарт-шароитлари иштирокчи мамлакатлар бозор муносабатлари ривожланганлиги даражасининг таққосланиши мумкинлиги, уларнинг бир-бирига жўрофий яқинлиги, улар олдида турган муаммоларнинг умумийлиги бозор ислохотларини тезлаштиришга ва кечаётган интеграцион жараёнлардан четда қолмасликка интилишдан иборат. Халқаро иқтисодий интеграцияни келтириб чиқарадиган омиллар-ҳўжалик байналмиллашшуви, халқаро меҳнат тақсимогининг янада чуқурлашуви, илмий-техник инқилоб, миллий иқтисодиётнинг очиқлиги даражасидир.

Интеграциявий гуруҳлар бирлашган бозор устунликларидан фойдаланиш, миллий тараққиёт учун қулай ташқи шароитлар яратиш, иқтисодий ва сиёсий масалалар бўйича иштирокчи давлатларнинг халқаро музокара мавқеларини мустақкамлаш учун тузилади.

Умуман, халқаро иқтисодиёт доирасида интеграция кенг савдо эркинлиги йўлидаги қадам эканлиги ёки аксинча, савдо оқимларини чекловчи эканлиги ёки эмаслигидан келиб чиқиб баҳоланиши зарур.

У ёки бу интеграциявий гуруҳнинг тузилиши умуман халқаро савдо манфаатларига қанчалик мувофиқ эканлигидан келиб чиқиб, Жаҳон банки мутахассислари бир қатор мезонларни ишлаб чиққанлар:

1. Минтақавий савдо битимлари иқтисодиётнинг истисносиз барча тармоқларини қамраб олиши зарур.

2. Ўтиш даври 10 йилдан ошмаслиги ва алоҳида тармоқларда савдони эркинлаштиришнинг аниқ жадвалини ўз ичига олиши керак.

3. ЭҚР (энг қулай режим) асосида эркинлаштириш ҳар қандай янги интеграцион гуруҳларини тузишни, айниқса, биринчи навбатда, божда тарифлар юқори бўлса, тузилишидан олдин келишиш ёки улар билан бирга бориши зарур.

4. Божхона иттифоқи доирасида киритиладиган умумий божхона тарифи тармоқдаги энг қуйи тариф ёки ҳатто, ЭҚР доирасидаги энг қуйи тарифдан ошмаслиги зарур.

5. Интеграцион битимга янги аъзоларни қабул қилиш қоидалари жуда либерал бўлиши ҳамда уларни кенгайтиришга тўсқинлик қилмаслиги керак.

6. Товарнинг келиб чиқиш мамлакатини аниқлаш қоидалари реал бўлиши ва гуруҳлар ичидаги протекционизм воситаси бўлмаслиги зарур.

7. Камроқ ривожланган интеграция шаклларига қараганда, маъқулроқ бўлган, ривожланган интеграция шаклларига тезроқ ўтиш зарур, чунки улар ишлаб чиқариш омиёлларини маъқул тақсимлаш ва фойдаланишни таъминлайди.

8. Интеграция гуруҳи тузилганидан кейин унинг аъзолари ўртасида демпингига қарши кураш қоидалари энди қўлланилмаслиги, учинчи мамлакатлар билан муносабатларда уларни қўллашнинг аниқ қоидалари ўрнатилиши зарур.

1.3. Халқаро иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги

Иқтисодиёт борган сари глобаллашмоқда. Ҳеч бир давлатдан юқори турувчи ташкилот (Европа Парламенти, Европа Кенгаши ёки Парламенлараро Иттифоқ) реал сиёсий кучга эга эмас. Гап халқаро ҳамкорлик ҳақида борар экан (ХВФ, БМТ, ЕИ, БСТ), у миллий вазирликлар воситачилигида амалга оширилади.

Ҳозирги кунда ҳукуматларнинг ҳагги-ҳаракатини белгиловчи стандартларга ва кўпроқ сиёсий равшанлигига эришишига катта таъсир кўрсатувчи янги глобал ташкилотлар вужудга келмоқда. Янги ташкилотлар, агентликлар ҳукумат томонидан ўтказилаётган сиёсатнинг камчиликларини кўрсатади ва ҳар хил сиёсий гуруҳларнинг рейтингини белгилайди. Шу билан бирга бу ташкилотлар реал сиёсий кучга эга эмас. Демократия режими ўрнатилган АҚШ, Ҳиндистон, Ғарбий Европа ва Лотин Америкасининг бир қатор давлатларида сиёсатчилар ўз сайловчилари олдида ҳисоб берадилар.

Чуқурлашиб бораётган иқтисодий интеграция билан маълум бир аҳамиятга эга бўлмаган сиёсий интеграция орасида қарама-қаршилик мавжуд. “Демократия танқислиги” муаммоси қолган давлатларга қараганда жаҳон ҳўжалигига зичроқ интеграциялашган давлатлар олдида турибди. Аммо бошқа давлатлар ҳам бу муаммони ечишга мажбур. Ҳозирги пайтда ХВФ ва БСТ ҳуқуқий ваколатлари кўп саволлар туғдирмоқда. Ўзгаришларнинг даракчиси бўлиб Иқтисодий ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти, халқаро инвестиция келишувига қарши ўтказилган кампания ҳам бўлди. Ушбу параграфда

иқтисодиёт ва глобаллаштириш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги кўриб чиқилмоқда. Қандай қилиб миллий сиёсат миллий мустақилликнинг анъанавий соҳаларини йўқотишга акс-таъсир кўрсатади.

Глобаллашув жараёнларига икки турдаги ўзгаришлар сабабчи бўлади: технологияларнинг ривожланиши ва иқтисодий сиёсатнинг либераллашуви. Бу ўзгаришлар ахборотлар оқими, иқтисодиёт (даромадлар ва бойликлар тақсимланиши соҳасида) устидан олиб борилаётган давлат назоратини камайтиради, маънавий бойликлар аҳамиятини мустаҳкамлайди. Аслида, глобаллашувнинг ҳукумат фаолиятига таъсири жуда мураккаб бўлиб, ўз ичига сиёсатдаги ҳар хил кучлар балансини ва таъсирини қамраб олади.

2-жадвал

Давлат функциялари ва глобаллашувнинг таъсири

Миллий назорат	Глобаллашувнинг таъсири
Аҳоли камбағал қатламларининг миграцияси	Аҳолининг бой қатламлари ва юқори малакали кадрларнинг миграцияси
Маориф	Ахборотлар ва дам олиш дастурларининг тарқалиши
Сиёсат	Сиёсий гоялар
Давлат харажатларини солиққа тортиш	Максимал солиқ ставкаларининг ўрнатилиши, жаҳон облигациялар бозорига кириш ҳуқуқи
Пул-кредит сиёсати (Валюта Иттифоқи чегарасидан ташқари) Инфратүзилма ривожланиши.	Савдо сиёсатини тартибга солиш

Манба: муаллифларнинг мантиқий таҳлили.

Биринчи қарашда, глобаллашув баъзи бир миллий монополияларни бузади: алоқа, ТВ, радиони. Халқаро телефон хизмати ва факслар жўнатилиши, одатда, бошқа товарлар ва хизматларга қараганда оддий аҳоли учун анча арзон. Бугунги кунда Интернет ҳақиқатдан ҳам глобал тармоқ бўлиб, коммуникациялар ва ахборот алмашувида катта имкониятлар яратади.

Кабел ва спутник алоқалари, радиоэшиттиришлар, ахборотлар ва дам олиш дастурларини танлаб олиш имкониятининг кўпчилигига шароит яратади. Бу ўзгаришлар давлат функцияларини фақат камайтириб қолмасдан, балки аҳолининг миллий тегишлилиги ҳиссасини пасайтиради. Бироқ бу ўзгаришларнинг аҳамиятини орттириб юбормаслик керак. Давлат модем, факс ва ҳ.к.ларни ишлаб чиқариш ва ишлатишни назорат қилади. Бунга Хитой мисол бўла олади. Давлат телевизион станциялар, симсиз телефонлар учун радиочастоталардан фойдаланиш учун лицензиялар берилишини ҳам назорат қилади. Давлат сирларини, компьютер тармоқлари билан ишлашнинг ҳусусий мулкчилик ҳуқуқини ҳимоялаш учун технологиялар ишлаб чиқилмоқда. Замонавий глобал коммуникация тизими давлатнинг кучсизланишига олиб келади деб таъкидлаш қўпол хато бўлар эди.

Шунга ўхшаш ҳолатни давлат томонидан иқтисодиётнинг ривожланишини тартибга солиниши назарда тутилишини иқтисодиётда ҳам кўрамиз. Бу ерда бир нечта муаммо кўриб чиқилмоқда. Биринчидан, глобал бозорларнинг, айниқса, бир кунлик айланиши 1 триллион долларни ташкил этувчи валюта бозорининг фаолияти. Бу фаолият масалан, ишсизлик, инфляция даражасини тартибга солиш бўйича давлат томонидан ўтказилаётган мустақил миллий сиёсатни ўрнатишга путур етказди. Иккинчидан, қисқа муддатли ва узоқ муддатли капитал, юқори малакага эга меҳнат ресурслари каби ишлаб чиқаришнинг юқори сафарбарлигини кўрсатувчи омиллар давлат томонидан ишлаб чиқаришни жойлаштириш, даромаднинг тақсимланиши, солиқ ставкаларининг ўрнатилиши ва агроф-муҳитни муҳофазалаш ва банд қилиш соҳалари устидан бўлган назоратни анча камайтиради. Учинчидан, давлатнинг жаҳон инқирози олдидаги заифлиги.

Глобаллашув тўғрисида сўз юритилганда, кўпинча унинг аҳамиятини орттириб юборилиши мойиллиги кўзга ташланади. Сиёсатда ўтказилаётган чекланишлар давлатлар томонидан ўз хоҳишига қараб ўрнатилади. Валюта курсини фиксация қилиш режимини танлаган давлатлар валюта сиёсатининг айрим қуролларини қўллашдан воз кечади. Валюта мустақиллиги танлаган давлатларнинг ҳаракатлари илгарига нисбатан ҳам ўзгармаган. Лекин бу мустақиллик фақат инфляциянинг юқори даражасини ўрнатишни ўз ичига олади. Зoir, Сербия, Венесуэла ва Нигерия каби давлатлар мустақил равишда узоқ

вақт мобайнида инфляциянинг юқори даражасини сақлаб туриш қобилиятини намойиш этишмоқда. Бошқа давлатлар ҳам узоқ вақт давомида шунга ўхшаш аломатлар таъсирида бўлишган (Шимолий Корея, Куба). Валюта операцияларининг электрон равишида ўтказилиши ҳам капитал билан бўлган муолажалар каби очиқ сиёсат шароитларида ўтказилаётган зиддиятларни йўқ қилади. Лекин улар ўзидан ўзи давлатни тўғри ёки нотўғри сиёсат олиб бориш ҳуқуқини бекор қила олмайди. Шунинг учун Буюк Британиянинг ЕВТга кириш масаласи бўйича қизгин музокаралар олиб борилмоқда, чунки бу валюта мустақиллигидан ўз хоҳиши билан воз кечишни билдиради.

Фискал сиёсатда ҳам ана шундай муаммолар мавжуд. Ҳукуматлар жаҳон бозорининг сармояларини жалб қилган ҳолда нозниқ ва омонат бюджет танқислигини маблағ билан таъминлай олмайдилар, аммо улар аҳолига мурожаат қилиши мумкин ёки ички ва ташқи қарзлар бўйича ўз мажбуриятларини бажаришдан воз кечадилар. Парадокс шундаки, жаҳон капитал бозорининг сармояларини жалб қилган ҳолда, глобаллашув ҳукуматларга маблағ билан таъминлаш манбаларини кенгайтиришга имконият яратди.

Ҳатто, очиқ иқтисодий шароитларда солиққа тортишнинг ҳар хил даражалари мавжуд. Уларнинг Швецияда ЯИМ 70% давлат харажатларига йўналтирилса, Сенегалда ушбу кўрсаткич ЯИМнинг 20% танқил этади. Глобаллашувнинг таъсири шубҳасизлигига қарамай, баъзан сезиларсиз: “рейтинг агентликларининг яхши амалиёт” шиори остидаги ҳаракати.

Эркин савдо шароитидаги меҳнат ва капиталнинг мобиллиги ўсиши билан миллий мустақиллик зарар кўриши мумкин. Ишлаб чиқаришнинг паслаштируви ва маълум даражада даромадлар тақсимланиши ишлаб чиқариш ҳамда савдо шароитлари омилларининг мобиллигига боғлиқ.

Агар, давлатлар ўз вазиятини ўзгартиришга ҳаракат қилсалар, миллий сиёсат инструментлари ўз кучини йўқотади ёки қўллаш доирасидан четда қолади. Юқори корпоратив солиқларининг ва даромад солиғининг юқори ставкаларининг киритилиши капиталнинг оқиб кетиши ва эмиграциянинг ўсишига олиб келади. Ривожланган давлатларда валюта назорати деярли қўлланилмаяпти, негаки унинг қўлланилиши самара бермайди ва капиталнинг оқиб кетишига сабабчи бўлади. Демократия шароитларида эмиграцияни назорат қилиш жуда мушкул. Савдони назорат қилиш бироз осон бўлсада, эркин

савдони ўрнатишдан манфаатдор тазйиқ кўрсатувчи гуруҳлар билан ҳисоблашишга тўғри келади. Билвосита солиқ ставкаларидаги фарқ арбитраж спекуляциялар учун қулай шароит яратиш беради. Даромад манбалари сифатида тарифларни қўллаш савдо эркинлиги билан чегараланади.

Шундай қилиб, глобаллашув давлатларнинг иқтисодиёт сиёсати соҳасидаги устамонлик билан ҳаракат қилишларини чеклайди, лекин ҳеч ҳам уни бекор қилмайди. Ҳукуматлар давлатдаги инвестиция иқлимини инвесторлар учун қизиқиш уйғотишини кўйидаги тадбирлар билан белгилайдилар:

- инфратузилмани ривожлантириш;
- маорифни, кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини қўллаб-қувватлаш;
- ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш билан бирга хизмат кўрсатиш соҳасидаги нархларни пасайтириш;
- эркин рақобат учун шароит яратиш ёки меъёрларни тартибга солишни ўзгартириш;
- меҳнат бозорининг фаолиятини такомиллаштириш.

Боз устига, бир йўналишда ҳукумат бевосита ўз таъсирини йўқотмайди. Аҳоли ҳаракатланиши устидаги назорат барча давлатларда сақланиб қолган. Қочоқлар ва иммигрантлар муаммоси ўз долзарблигини йўқотмаса ҳам, иммиграцион назорат ва аҳолини рўйхатдан ўтказиш тизими шунга олиб келдики, оммавий кўчишлар иқтисодиётнинг кўрсаткичи бўлиб қолмади. Фуқаролик ва яшаш ҳуқуқини бериш устидан олиб борилаётган қаттиқ назорат давлат томонидан анъанавий чегаралар ва ҳудудларни сақлаб қолувчи ягона соҳага айланди.

Глобаллашувнинг таҳлили давлатларнинг глобал дунёдаги функцияларини ойдинлаштириб беради, негаки, айрим соҳаларда глобаллашувнинг таъсири унча катта аҳамиятга эга эмас (аҳолининг фуқаролик масаласида).

Ҳар қандай чегарадан юқори турган глобал жиҳатдан қанчалик узоқдалигимизни англасак ҳам, бир неча йўналишлар бўйича давлатларнинг роли ўзгарган. Биринчидан, давлатлар капитални жалб қилиш ҳамда ушлаб қолиш ва мустақил иқтисодий сиёсатини ўтказиш имкониятига эга бўлса ҳам, уларнинг роли назоратдан эмас, балки иқтисодиётни тартибга солишдан иборат. Бошқа сўз билан айтганда, давлатнинг тартибга солиш тизими ўзга давлатлар билан рақобат шароитида фаолият кўрсатмоқда. Маориф, ижтимоий хавфсизлик, меҳнат муносабатлари, корпоратив солиққа тортиш илгари ички сиё-

сатнинг алоҳида ҳуқуқлари бўлса, ҳозирги пайғда давлатнинг рақобатдошлигининг асосий кўрсаткичларига айланди.

Иккинчидан, глобаллашувнинг таъсири натижасида давлат ўзининг анъанавий функцияларини бажаришда қийналмоқда. Даромадларни тақсимлашда у потенциал равинида асимметрия таъсирига дуч келади. У қуйидаги ҳолларда вужудга келади: меҳнат ва капиталнинг, малакали ва малакасиз иш кучининг ҳаракатланишларида; солиқ ставкаларини ўрнатишда чегаралашлар; ижтимоий фаровонлик ва меҳнат бозори. Тони Блэр ҳукумати томонидан паст бевосита солиқ ставкаларини қўллаш ва корпоратив солиқларни камайтириш маълум даражада жаҳон иқтисодиётидаги аҳвол билан боғлиқ. Очiq бозор иқтисодиётига эга бўлган Нидерландлар ва Дания каби давлатлар бунга мисолдир.

Иқтисодий интеграциянинг чуқурлашиши, айниқса, меҳнатнинг ва капиталнинг реал сарфланишини аниқлаш қийин бўлганда, даромадларнинг тақсимланишига таъсир кўрсатади. Ўз ҳавфсизлиги борасида безовталанаётган аҳолининг ишончини оқлаш учун ҳукуматлар ишлаб чиқариш омилларини эркин ҳаракатланишига тўсиқлик қилишга мажбур бўлмай-дидлар. Безовталиқлар интеграция жараёнлари натижасидаги рақобатнинг кучайиши, янги технологияларнинг қўлланиши оқибатида юзага келган. Давлатларнинг самарали тартибга солувчи ва қонун чиқарувчи фаолияти давлатдаги ижтимоий барқарорлик ва иноқликни талаб қилади. Давлатнинг ютуқлари интеграциянинг чуқурлашувига олиб келади, бу эса, ўз навбатида давлат ичидаги ижтимоий шароитга ўз таъсирини кўрсатади. Шунинг учун ҳам сиёсатчилар кўпчилигининг миллатчилик борасидаги йўналишлари ажаблантирмай қолмайди.

Миллий сиёсатнинг амалга оширилиши шартли равишда глобал ўзгаришлар таъсирида ўтказилмайди. Шубҳасиз ҳозирги пайтда “глобал сиёсат”нинг ўзи йўқ (Европа Парламенти каби сиёсий жиҳатдан ташкилотларни ҳисобга олмаган ҳолда). Сиёсий режимларнинг кўп турлари мавжуд бўлиб (Хитой ва Кубада—коммунизм, Эронда—теократия, Бруней ва Уммонда—мутлақ монархия, АҚШ, Япония, Фарбий Европа, Ҳиндистонда эса — демократия), иқтисодий соҳасида эса, барча бу давлатлар бозор иқтисодиёти ёки унинг турларини ўтказадилар. Давлатлар ичидаги сиёсий режимни идентификациялаш қийинчиликларни туғдиради, чунки кўп давлатлар “айнанлик” сиёсатига амал қилади. Бу давлатларда алоҳида олинган сег-

ментлар субмиллий (қабилалар, ҳудудлар), панмиллий (диний, лингвистик) ёки бошқа этник бирликни эълон қилишади.

Савдонинг ва бугун иқтисодиётнинг либераллашуви назариясининг муҳим хулосаси шундаки, савдо—бу натижасиз ўйин эмас. Савдо ривожланиши жараёнида миқёс самараси (эффекти) таъсиридан, технологияларнинг тарқалиши ва уларни қўллаш амалиётидан катта фойда вужудга келади.

Лекин стандарт назарий моделлар ҳам савдонинг либераллашуви аҳоли даромадининг тақсимланишига, юқори малакали кадрларнинг мобиллигига, капитал етишмаган давлатлардан унинг оқиб кетишига таъсир қилишини кўрсатмоқда. Кучайиб бораётган рақобат таъсири остида ўтаётган ишлаб чиқаришнинг кўчиши ҳамда ишсизликнинг вақтинчалик ўсиши оқибатларини тартибга солиш бўйича харажатлар ҳам қайта кўриб чиқилмоқда. Иқтисодга оид адабиётлар глобаллашув натижасидаги ютуқларни унинг камчилигидан анча кўплигини кўрсатмоқда. Аммо бу камчиликларни тўлиқ ҳисобдан олиб ташламаслик лозим. Реал ва потенциал йўқотишлар ривожланишнинг муқаррар оқибатлари деб қабул қилинмайди ва бу оқибатларни суғлиқ билан қабул қилмаслик керак. Ана шунинг учун глобаллашув концепцияси зид бўлиб, унга қаршилар деярли барча давлатларда бор: Франция, Япония, Ҳиндистон, Мексика ва бошқалар. Кўп муаммолар илгари ташқи рақобат таъсирига муҳтож бўлган ишлаб чиқариш соҳаларида вужудга келади. Айниқса, бу қишлоқ хўжалигининг айрим секторларига тааллуқлидир. Француз фермерлари, япон ва корейс ишлаб чиқарувчилари Уругвай Раундининг либераллашув келишуви натижалари бўйича қарши чиқдилар. Ҳинд фермерлари ҳам ҳинд қишлоқ хўжалик моллари бозорининг либераллашувига қарши чиқдилар, ўтказилган тадқиқотларга кўра, озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат моллар ишлаб чиқарувчи фермерлар эркин бозордаги фаолиятлари натижасида фақат ютуққа эришишига қарамай, ҳинд фермерлари импорт озиқ-овқат моллари билан рақобатга қаршилар. Кўпчиликнинг ҳисоби бўйича айнан озиқ-овқат бозорини либераллашуви бўйича НАФТАнинг жўхори ишлаб чиқарувчиларга бўлган таъсири Запатистанинг исён кўтаришига сабаб бўлган.

Глобаллашувга қарши бошқа бир гуруҳни бой давлатлардаги малакасиз ишчилар ташкил этади. Улар ишлаб чиқаришнинг қиймати паст бўлиши билан боғлиқ давлатдаги капиталнинг кўчиши натижасида келиб чиқадиган кўп ишлаб

чиқаришларнинг қисқартиришдан кўрқишади. АҚШда шундай ҳаракат Мексика ва НАФТА оролида келишувнинг имзоланишини деярли тўхтатиб қўйди. Шимол ва Жануб орасидаги савдонинг бой давлатлардаги оддий ишларга бўлиши эҳтимол қилинган таъсирнинг асосий-назарий хавфсирашлари ана шулардан иборат. Назариялар характери бўйича статик бўлишига қарамасдан кўпчилик тадқиқотлар кўрсатишига бу таъсир кучли бўлиши керак эмас. Олимлар томонидан келтирилган электрик исботлар шунини таъмин қиладики, эҳтиёж моделидаги ўзгаришлар (товарлар ишлаб чиқаришда хизмат кўрсатиш соҳасига ўтиш) ва ривожланган мамлакатлардаги (АҚШ) ишлаб чиқаришдаги меҳнат унумдорлигининг нисбий тез ўсиши савдога қараганда таъсири анча катта. Чунки малакали ишчилар ҳамда билими мактаб таълими билан чекланиб қолганларнинг орасидаги жарлик тобора катталашиб бормоқда. Ишчи ҳалқ кўрқувларининг сабаблари шундан иборат бўлиши мумкинки, улар АҚШда “кўк ёқа”лар иш ҳақини стагнациясига ва даромадларнинг тақсимлашга боғлиқдир. Шундай экан, бу ҳолатда бутун айбни чет элликларга тўнкаш жуда қулай бўлган. Протекционистик чораларнинг аксарияти АҚШнинг конгресси томонидан “кўк ёқалар” босимида қабул қилинган. Ғарбий Европада иш ҳақининг катталигини эмас, балки ишсизлик даражасининг ўсиши муаммо бўлиб келган. Бу эса иммиграция ва импорт рақобатига қарши чиқишларга олиб келган.

Жабрланганларнинг бошқа гуруҳини илк бор ташқи рақобатга рўпара бўлган маҳаллий капиталистлар ташкил этади (шу жумладан, давлат ҳам). Ҳиндистонда Швадешилар рақобатга дош бера олмайдиган, ривожланмаган корхоналарининг сиқиб чиқарилишини билгач, глобаллашувга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Лекин кўпчилик ҳинд ва хитой оила пудратигадики корхоналар рақобатга бардош бериш учун қўшма корхоналар яратдилар. Аммо умумий мойиллик кўрсатишига маҳаллий ишлаб чиқарувчилар чет эл инвесторлари ва импортига қарши оммавий компаниялар ўтказмоқда. Туб аҳоли кўпинча глобаллашув билан ассоциацияланган ўзгаришларга қарши чиқиб келмоқда.

Коммуникациялар тизимининг ва либераллашув сиёсатининг тақомиллаштиши ёрдамида кечувчи иқтисодиёт ва жамоатдаги глобаллашув жараёнларининг чуқурлашиб бориши умуман олганда ижобий таъсирга эга. Бу жараёнларнинг кечишида турмуш тарзи-

нинг мислсиз ўсишига, бой ва камбағал давлатларнинг индивидиумлар учун кенг имкониятлар яратилишига олиб келди.

Аммо бу ижобий томонларнинг бошқа тарафини ҳам унутмаслик лозим: интеграция жараёнларининг чуқурлашишига куйидагилар йўлдош бўлди:

- жаҳон инқирозлари олдидаги заифлик, “яхшилик” билан бир қаторда “ёмонлик” тарқалишининг хавфи. Бу бирдамликни, ҳукуматлараро қарорлар қабул қилинишини талаб қилади.

- кўпчилик учун глобаллашув жараёни муқаррардек туюлади, аҳоли бу ўзгаришларга кўникиши лозим. Аммо ҳамма ҳам бунга тайёр эмас. Глобаллашув жараёнларининг душманлари ҳам кўп.

Улар ҳар хил сабаблар таъсирида ҳаракат қилишига қарамай, биргаликда анча сиёсий кучга эга.

Миллатчилар. Чет эл капитали ва иммигрантларга қарши чиқадилар. Туб аҳоли учун переференция режими ўрнатилишига тарафдорлар. Иқтисодиётдаги миллатчилик Хитой, Ҳиндистон, Бразилия, Индонезия, Нигерия каби йирик давлатларда намоён бўлиб, уларда миллий сиёсат осонгина аутсайдерларга қарама-қарши туриш шаклини қабул қилиб олади. Ушбу ҳолатларнинг ҳар бирида импортнинг либералланишига қаршилик кўрсатиш билан бирга, чет эл сармояларига нисбатан камситиш сиёсати ўтказилмоқда. Хитой ва Ҳиндистонда товарлар ҳамда капитал оқимларининг либераллашуви ўтказилмоқда. Ушшаш ислоҳотлар Бразилия ва Индонезияда ҳам кузатилмоқда.

Меркантилистлар (албатта, якка ривожланиш тарафдорлари бўлиши керак эмас) ҳали ҳам жаҳон иқтисодиётини бир-бири билан рақобатдаги миллий иқтисодиётлар йиғиндиси деб ҳисоблашади. Улар учун савдо-натижаси йўқ ўйиндек туюлади. Меркантилистлар протекционизм сиёсатини қўллаб-қувватлаб, тўғри хорижий инвестициялар жалб қилишга урғу қилмайдилар.

Меркантилистларнинг кўпчилигини европалик ва америкаликлар ташкил қилган бўлса, кейинчалик бу оқимнинг вакиллари Японияда ҳам тарқалиб кетди. Бу давлатларда меркантилистлар савдо бюджетининг дисбалансини барқарор ривожланишига таҳдид солувчи омил деб кўрадилар. Япония иқтисодиётининг муаммолари бу назарияларнинг аҳамиятини анча камайтирган бўлсада, ҳали ҳамма нарса ўзгариши мумкин.

Регионалистлар бирлашган, якка дунёни қуришда қўлланадиган регионал (худудий) гуруҳларни “қурилиш блок-

лари” сифатида эмас, балки ёпиқ ва ўзига тўқ тизимлар сифатида қабул қиладилар. Бу фалсафа ЕИнинг Умумий аграр сиёсати асосига қўйилди. Хизерто очиқ регионал (ҳудудий) тизимнинг назариясига асосан, Европа, Шимолий Америка ва Осиё регионал (ҳудудий) гуруҳлари глобаллашув жараёнларига хавф солмайди. Аммо бу назариянинг ҳулосалари хато бўлиши мумкин.

Мустақил ривожланиш назарияси тарафдорлари ривожланаётган давлатлар жаҳон тизимидан ажралиб чиқиши керак деб ҳисобламоқда. Бу назария империямиз иқтисодиёти маркс-ленин назариясидан келиб чиқади. Умуман бу йўл “автаркия режимининг” барбод бўлиши ва инвестицияланган ҳамда очиқ савдо режимини қўллаган давлатларнинг ютуқлари билан бадном қилинган. Очиқ режим билан боғлиқ ризоликлар қолмоқда, лекин Осиё ва Лотин Америкасида давом этаётган инқироз мустақил ривожланиш гоёларини яна ҳаётга татбиқ этилишига сабабчи бўлиши мумкин.

“Яшил” ҳаракат, унинг асосий мақсади бўлиб атроф-муҳитни сақлаб қолиш ҳисобланади.

Алоҳида олинган мамлакатлар учун глобаллашувдан келадиган фойда ёки йўқотишлар интеграция билан эмас, балки бу мамлакатлар ички бозорининг тузилмаси хусусиятлари билан кўпроқ боғлиқ. Глобаллашув рақобатбардошликни кучайтиради. Шу сабабли жаҳон бозорига чиқиш муваффақият кафолати ҳисобланмайди. Масалан, кемасозлик, авиа-ташиш хизматлари, кимёвий қайта ишлаш, пўлат ишлаб чиқариш каби соҳалар халқаро рақобат шароитида ўз даромадларини йўқотиб таваккал қилишга мажбур бўлмоқдалар. Глобаллашув жаҳон бозорига тўғри стратегияни танлай олганларга энг кўп фойда келтиради ва бу билан халқаро рақобатнинг салбий таъсирини камайтиради.

Буларга бренда-белги (Coca-cola, Nestle), патентланган стандартлар (Бил Гейтснинг — Microsoft), брендга муаллифнинг ҳуқуқи (W. Disney), технологик устунликлар орқали, ярим монополистик статусга эришиш (Time-Warner, CNN)ни мисол қилиб олиш мумкин.

Шундай қилиб, феномен шундаки, глобаллашув жаҳон бозорига тан олинган ва тан олинмаганларнинг фойдалари фарқини кучайтиради. Бу ҳамма соҳаларда спорт, санъат, фан, музика, банк иши ёки корпоратив бошқаларда ҳам ўз аксини топади.

Жаҳон иқтисодийётида сифатли тажриба ва билим чегараланган ресурс ҳамда мукофот манбаси бўлиб ҳисобланади. Ўзининг “чегараланган ресурси”дан глобал фойдаланганларгина ютуққа эришади. Бошқача қилиб айтганда молиявий манфаатларга максимал даражада, жаҳон бозорида тан олинганлар эришади (масалан, Гарвард университетининг МВА дастури, Оскар мукофоти ва бошқалар).

Куйидаги 3-жадвал интеграцияни халқаро бошқариш тизими қандай ривожланаётганини кўрсатади.

3-жадвал

Бошқариш тизимининг ривожланиши

Бошланғич давр	Урушдан кейинги давр	Ҳозирги давр
Макроиқтисодий бошқариш	ХВФ (баҳоларни сунъий қўллаб-қувватлаш)	Катта саккизлик мамлакатлари Европа Иттифоқи (ИХРТ, ХВФ)
Эркин савдо тартиблари	ГАТТ	БСТ (ВТО), ҳудудий божхона иттифоқлари ва эркин савдо ҳудудлари
Тўғри хориж инвестицияларини рағбатлантириш учун тартиблар	БМТ	БСТ ИХРТ, ЕИ, Жаҳон банки
Капитал бозорлари ва халқаро банк хизматларини тизимли барқарорлаштириш	Валютани алмаштириш назорати	ХВФ, халқаро ҳисобкитоблар банки
Иқтисодий ривожланиш	Жаҳон банки, БМТ	ЖБ, ХВФ, ҳудудий банклар
Халқаро келишувлар	Халқаро Меҳнат Ташкилоти	ЖБ, ХВФ, БМТ, на-колатхоналари ва ҳудудий келишувлар
Товарларга баҳо барқарорлиги	БМТ (товарлар ҳаракатини назорат қилиш)	ЖБ, ХВФ, ўз-ўзини бошқариш (ОПЕК)

Манба: Globalization and Global Governance, Vincent Carle The Royal Institute Attains, London UK. 1999. P. 47.

Шундай қилиб, бошқарув тизими бир неча усуллар билан ривожланган:

- мураккаблашган ҳолда институтларнинг сонини ва уларнинг ҳудудий ва халқаро битимларга биноан таъсирининг ортиб бориши;

- асосан капитал оқимлари ва иқтисодий соҳанинг эркинлашуви билан боғлиқ янги масалаларни ечиш;

- капитал бозорининг ўз-ўзини бошқаришга ва стандартлар қабул қилинишига ёрдам берган ҳолда.

Ушбу тадқиқотнинг асосий вазифаларидан бири Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятини ислоҳ қилиш шароитида иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнлари халқаро тажрибасидан фойдаланиш имкониятларини ўрганиш ҳисобланади.

II БОБ. ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ХАЛҚАРО ТАЖРИБАСИ

2.1. Иқтисодий интеграция ривожланиши: тажриба

Интеграция Ғарбий Европа мамлакатлари иқтисодиётида узининг энг тўлиқ ривожланишига эришди. Ғарбий Европа интеграцияси объектив иқтисодий жараёнлардан ташқари В.Гюго, И.Кант каби кўплаб Европа сиёсий ва жамоат арбоблари, мутафаккирлари томонидан илғари сурилган ягона Европа ғоялари билан суғорилган эди. Европа Иттифоқи (ЕИ)нинг ташкил топиши ва ривожланишининг замонавий тарихи 1951 йилдан бошланади. Шу йил апрел ойида Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси тўғрисидаги шартнома имзоланди. Унга олти мамлакат – Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландлар, Люксембург кирди. Бу Ғарбий Европа интеграциясининг ўзига хос ибтидоси эди. Ғарбий Европа интеграциясининг реал пайдо бўлиши ва ривожланиши 1957 йилга тўғри келади. Шу йили юқорида санаб ўтилган мамлакатлар Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ) ва Европа атом энергияси ҳамжамияти (Евратом) ташкил этиш тўғрисидаги шартномаларни имзоладилар. Ҳамжамиятлар таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган мамлакатлар кирди, бу уларнинг кейинги 15 йил мобайнида иқтисодий ўсишининг юқори суръатларини белгилаб берди.

Ғарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан бошлаб ҳозирги вақтгача нотекис ва нисбатан зиддиятли кечди. Шу билан бирга Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишда олдинга қўйилган мақсад ва вазифалар етарлича изчил ва муваффақиятли амалга оширилди.

Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси ривожланиши жараёнини шартли равишда тўртта босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йиллар охири – 70-йиллар ўртаси). Ҳамжамият ҳаётидаги “олтин аср” ҳисобланади. Ушбу босқич боғхона иттифоқининг муддатидан олдин ташкил этилиши,

ягона аграр бозорнинг нисбатан муваффақиятли шакллантирилиши, ЕИХга учта янги мамлакат: Буюк Британия, Дания, Ирландиянинг кириши билан характерланади (1-чизма).

Купинча “Умумий бозор” деб юритиладиган Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишнинг аниқ мақсадлари куйидагилардан иборат эди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги савдода барча чеклашларни аста-секин бартараф этиш;

- учинчи мамлакатлар билан савдода умумий божхона тарифини белгилаш;

- “инсонлар, капитал, хизматлар” эркин ҳаракат қилиши учун чеклашларни тугатиш;

- транспорт ва қишлоқ хўжалиги соҳасида умумий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- валюта иттифоқини ташкил этиш;

- солиқ тизимини бирхиллаштириш;

- қонунчиликни яқинлаштириш;

- келишилган иқтисодий сиёсат принципларини ишлаб чиқиш. Қатнашчи мамлакатлар товарлари, капиталлари, хизматлари ва ишчи кучи умумий бозори ташкил этилиши вазифасининг ҳал этилишини ЕИХ ўзининг биринчи мақсади қилиб қўйди. Бунинг учун божхона иттифоқи ташкил этилди. ЕИХ га айнан божхона иттифоқи асос қилиб олинган. Божхона иттифоқи доирасида:

- қатнашчи мамлакатларнинг ўзаро савдосидаги савдо чеклашлари бекор қилинди;

- учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона тарифи белгиланди;

- капиталлар, кредитлар ҳаракати, пул ўтказмалари, хизматлар кўрсатиш эркинлигига эришилди;

- иш кучининг эркин миграцияси ва яшаш жойини эркин танлаш таъминланди.

Ушбу чораларнинг барчаси саноат интеграциясининг жадаллашувиغا кўмаклашди. Айни бир вақтнинг ўзида компенсация йиғимлари ва қишлоқ хўжалиги жамғармаси орқали молиялаштириш ёрдамида жамоавий протекционизм ўрнатиш шаклида аграр интеграцияни амалга оширишга уриниб кўрилди. ЕИнинг аграр сиёсати ЕИ аъзолари бўлган мамлакатларнинг кўплаб қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун бирдек минимал нархлар белгиланишини кафолатловчи нархларнинг ягона тизимига асосланади.

Умумий бозор шакллантирилиши ЕИХ мамлакатлари миллий монополияларининг трансмиллий монополияларга айланиши жараёнини тезлаштирди, шерик мамлакатлар иқтисодиётига кириб боришга қўмаклашди. ЕИХнинг ривожланиши ҳамдўстлик қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг яккаланиб қолган миллий хўжаликлардан ташқи бозорга қаратилган очиқ турдаги иқтисодиётга жадал ўтишини англатар эди.

Иккинчи босқич (70-йиллар ўртаси — 80-йиллар ўртаси) ЕИ тарихига Европа валюта ҳамкорлиги дастури қабул қилинишига, ташқи сиёсий келишувларга муваффақ бўлинганлиги сифатида кирди. Бироқ барибир пайдо бўлган салбий тенденциялар ушбу даврда Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг жиддий танглигига олиб келди. Ушбу танглик “Евросклероз” деган ном олди. 70-йилларда ва 80-йиллар бошида ЕИ мамлакатлари ўртасидаги ривожланиш даражасидаги тафовут кўпайди. 1981 йилда Грециянинг ЕИ га кириши билан ушбу тенденция янада аниқроқ намоён бўлди, чунки ушбу мамлакатнинг иқтисодиёти ҳамжамиятнинг бошқа қатнашчиларига таққослаганда анча паст даражада эди.

Учинчи босқич (80-йиллар иккинчи ярми — 90-йиллар боши) — Ҳамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи бўлди. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қўшилиши илгари мавжуд бўлган мамлакатлараро номутаносибликнинг кескинлашувиغا олиб келди. ЕИга кириш пайтида жон бошига даромад Португалияда ЕИХ бўйича жон бошига ўртача даромаднинг тахминан ярмини, Испанияда қарийб тўртдан уч қисмини ташкил этар эди. Янги аъзо мамлакатларда беш кишидан бири қишлоқ хўжалигида меҳнат қилар эди, айни вақтда, ЕИХда 13 тадан бири меҳнат қиларди. Шу билан бирга айни ушбу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги янги кучайиш билан характерланади. Бу энг аввало, Ягона Европа Акти (ЯЕА) қабул қилиниши билан боғлиқдир.

ЯЕА да ҳамжамият қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг умумий мақсади — Европа Иттифоқи ташкил этиш тасдиқланди. Европа Иттифоқи ўзида ҳамжамият қатнашчиларининг сиёсий альянсини ифодалар ва уларнинг иқтисодий, валюта-молиявий, инсонпарварлик ҳамкорлигининг юқори даражасинигина эмас, балки ташқи сиёсатни, шу жумладан, хавфсизликни таъминлашни келишидини ҳам назарда тутар эди. ЯЕАда ягона иқтисодий макон барпо этиш мақсади унда қайд этилган марказий қоида эди. ЕИХ қатнашчилари бўлган ҳар

хил мамлакатлар ягона хўжалик организмни ташкил этиши керак эди. ЯЕА қабул қилиниши билан ҳамдўстлик аъзолари бўлган мамлакатларнинг микро ва макроиқтисодий, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграция жараёнлари кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ аъзоси бўлган мамлакатлар ягона бозор асосларини барпо этишни амалда тугалладилар ва валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифоқларни шакллантиришга жуда яқинлашиб қолдилар.

Тўртинчи босқич (XX асрнинг 90-йиллари ўртаси – XXI аср боши) да Ягона Европа Актига мувофиқ 1993 йил 1 январдан бошлаб ҳамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракат қилиши жорий этилди. Амалда ҳамжамият доирасида ягона иқтисодий макон пайдо бўлди, бу ЕИнинг иқтисодий интеграциянинг сифат жиҳатидан янги босқичига кирганлигини аниқлар эди.

Маастрихт шартномаси асосида (1992 йил феврал) 1994 йил 1 январдан бошлаб ЕИХ қатнашчи мамлакатлари сони 15 та бўлган Европа Иттифоқига айлантилди. ЕИ доирасида тўлиқ ягона ички бозор ташкил этиш амалга оширилди. Бундан буёнги интеграция ҳамкорлиги мақсадлари эълон қилинди. Улар ягона валюта – евро эмиссияси ҳуқуқи билан ягона Европа банки, ички чегараларсиз ягона Ғарбий Европа макони барпо этилишини ўз ичига олар эди.

Ҳозирги кунда 25 давлатдан иборат бўлган Европа Иттифоқи АҚШ ва Япония билан биргаликда дунёдаги асосий ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчилардан бири ҳисобланади. Евро-стат маълумотларига кўра жаҳон экспортнинг 57 фоизи ва импортнинг 55 фоизи унинг улушига тўғри келади. Айни вақтда ЕИ мамлакатларининг жаҳон савдосидаги улуши кейинги йигирма йилда Иттифоқ аъзолари сони кўпайганлигига қарамай, тушиб кетди.

Харид қобилияти паритети бўйича ҳисоблаб чиқилган аҳоли жон бошига йиллик ялпи ички маҳсулот миқдори ЕИ мамлакатлари учун 17,3 минг еврони ташкил этади. ЕИнинг ижтимоий-иқтисодий ютуқлари салмоқли бўлган бир шароитда унинг аҳолиси жаҳон аҳолисининг атиги 7 фоизини ташкил этади.

ЕИнинг олға ривожланиб бориши Иттифоқда қарама-қаршилиқлар ва қийинчиликлар йўқ эканлигини аниқлатмайди. Юқорида ЕИга янги аъзолар қўшилиши натижасида мамлакатлараро ва мамлакат ичидаги номуаносибликлар пайдо

бўлганлиги қайд этилган эди. Ягона аграр сийёсатни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий турларига ягона марказлаштирилган нархларнинг амалга оширилиши жараёнида анчагина муаммолар пайдо бўлди ва пайдо бўлмоқда. Европа Иттифоқи мафкурачиларини Европа товарларининг халқаро бозорларидаги рақобатбардошлилиги тушиб кетиши, жаҳон савдосида ЕИ улушининг қисқариши, компьютерлаштириш ва бошқаларда АҚШдан орқада қолиш таъвиллигига солмоқда.

Европа Иттифоқи унга янги аъзолар кириши муносабати билан жиддий муаммоларга дуч келиши мумкин эди. 1998 йил март ойида ЕИга киришга талабгор бўлган бир гуруҳ мамлакатлар билан фаол музокаралар бошланди. ЕИ Шарқий Европага юз тутди. Кипр, Чехия, Венгрия, Словения, Эстония келажакда ЕИнинг янги аъзолари бўлиши мумкинлиги масаласи курилди. Туркиянинг ЕИга киришга бўлган интилиши фаоллашди. 1996 йил январ ойидан бошлаб Туркия билан ЕИ ўртасидаги божхона иттифоқи кучга кирди.

Кипр ва Туркиядан ташқари ЕИга аъзоликка барча янги талабгорлар Марказий ва Шарқий Европанинг социалистик тузумдан кейинги эндигина бозор ва демократик йўсинда ислоҳ қилинаётган мамлакатларни ўз ичига олди. ЕИга янги “шарқий” аъзоларнинг кириши билан боғлиқ музокара жараёни, Европо Иттифоқи экспертларининг фикрича, етарлича кескин ва узоқ муддат давом этди. ЕИга киришга номзод бўлган мамлакатларнинг мослашиши билан боғлиқ харажатлар эса анча салмоқли бўлди. Дастлабки вақтларда ЕИ ушбу мақсадлар учун ҳар йили қарийб 1,7 млрд. доллар ажратади. 2000 йилдан бошлаб ушбу сумма икки барабар кўпайди. Бу маблағлар асосан қолоқ қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришга, транспортни ривожлантиришга, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш хизматларини тўлиқ қайта куришга, АЭС хавфсизлигини таъминлашга ва бошқа тармоқларни молиялаштиришга йўналтирилди.

Ғарбий Европадаги иқтисодий интеграция фақат ЕИ ҳудуди билан чекланиб қолмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо уюшмаси мавжуддир. Европа эркин савдо уюшмаси ЕИдан фарқ қилган ҳолда, миллий манфаатлардан устун турувчи функцияларга ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) иқтисодий ҳамкорликни асосий мақсад қилиб қўяди. У биринчи навбатда савдонинг эркинлашишига ва божхона тўсиқлари

баргараф этилишига кўмаклашди. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар (80-йилларда улар еттига, 90-йиллар ўртасида тўртта – Норвегия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария эди) учинчи мамлакатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий битимларга ихтиёрий қўшиладилар, ЕЭСУ қатнашчиларидан ҳар бири ушбу мамлакатларга нисбатан исталган божхона тарифларини белгилашга ҳақлидир. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдода эркин божсиз савдо айланмаси режими фақат саноат товарларига нисбатан амал қилади, чунки ЕЭСУ конвенциясининг амал қилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулот-ларига жорий этилмайди.

1972 йилда ЕЭСУга кирувчи ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ битимини имзолади. Унга мувофиқ саноат товарларига бож ва миқдорий чеклашлар аста-секин пасайтирилди. Ушбу мамлакатлар ўртасидаги божсиз савдо товарнинг келиб чиқишига боғлиқ равишда ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи мавжуд эмаслиги туфайли ЕЭСУ ичида эркин божсиз савдо фақат аъзо мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуддир.

1994 йилда ЕЭСУ ва ЕИ “ягона иқтисодий макон” (ЯИМ) ташкил этиш тўғрисидаги битимни имзолади. Унга Фарбий Европа мамлакатларидан фақат Швейцария кирмади. Битимнинг асос бўлувчи принципи – капиталлар, товарлар, хизматлар ва жисмоний шахсларнинг эркин ҳаракат қилишидир.

Таъкидлаш зарурки, ягона иқтисодий макон божхона иттифоқи ҳисобланмайди. ЕИ ва ЕЭСУ тузилмаси доирасида унга кирувчи давлатлар на ягона савдо сиёсати ва на учинчи мамлакатларга нисбатан умумий божхона тарифларига эга. ЯИМга битим қатнашчилари бўлган давлатлар вазирларидан иборат Кенгаш бошчилик қилади.

ЕЭСУ унга кирувчи давлатлар ривожланганлигининг юқори даражасига ва ўзаро иқтисодий алоқаларга қарамай, тўлақонли интеграциявий гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ ва ЕИнинг янги аъзолари учун ўзига хос “тайёргарлик синфи” бўлди. Ҳозирги вақтда ЕЭСУнинг кўплаб аъзолари унга Шарқий Европа ва Фарбий Европа мамлакатлари ўртасидаги потенциал эркин савдо зонаси сифатида қарайдилар.

1996 йил бошида 12 мамлакатдан иборат эркин савдонинг Марказий Европа зонаси ташкил этилди. Вақт ўтиши билан ушбу давлатлар ЕЭСУ сафларини тўлдирishi истисно этилмайди. Уларнинг ЕЭСУга аъзо бўлиб кириши ЕИ йўлидаги дастлабки қадам бўлади.

ЕИнинг иқтисодий қудрати, унинг кенгайиб бориши ва Фарбий Европа айрим мамлакатларининг у билан савдодан кучли боғлиқлиги, “Европада қандай қилиб бизнес қилиш мумкин” китобининг муаллифи Вольфганг Хойернинг фикрича, яқин келажакда айрим мамлакатлар ўртасида ёки ЕИга кириш ва уз суверенитетидан қисман воз кечишга, бироқ жаҳоннинг йирик бозорлари барча имкониятларидан фойдаланишга, ёхуд четда қолишга, ўз иқтисодиёти учун барча салбий оқибатлар билан ўзи учун Фарбий Европанинг бирлашиши жараёнида қатнашиш йўлини тўсишга ундайди.

Собиқ социалистик давлатларнинг интеграция гуруҳи – Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши фаолиятини тўхтатгандан кейин ушбу ташкилотнинг собиқ аъзолари чуқур ҳамкорликдан воз кечмадилар. 1990 йилда улар ўзларининг интеграция гуруҳини – “Вишеград учлиги”ни ташкил этдилар. Унга Венгрия, Польша ва Чехославакия кирди. Чехославакия парчалангандан кейин ушбу гуруҳ “Вишеград тўртлиги”га айланди. 1993 йил 1 мартдан бошлаб ушбу гуруҳ доирасида божларни аста-секин пасайтиришни назарда тутувчи Эркин савдо тўғрисидаги Европа битими (СЕФТА) кучга кирди.

Ушбу қадам ЕИ билан махсус “Европа битими” имзоланганлигига қарамай, “Вишеград тўртлиги”нинг ҳар бир мамлакати уларнинг савдо-иқтисодий муносабатлари, умуман олганда, қониқарсиз ривожланганлиги билан изоҳланади. Шу сабабли кейинги ўн йилликларда изга тушган Марказий Европанинг савдо-иқтисодий алоқаларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш учун ушбу интеграция гуруҳи ташкил этилди. 1992 йилда шартномани имзолашда 2001 йилга келиб қатнашувчи мамлакатлар ўртасидаги барча божхона тўсиқларини бартараф этиш мўлжалланган эди.

Бироқ кейинроқ ушбу жараёни жадаллаштиришга қарор қилинди. Олтита давлат (муассисларга қўшимча равишда Руминия ва Словения қўшилди) минтақада савдони фаоллаштириш ниятида, 1995 йил сентябрдан бошлаб СЕФТА очиқ ташкилот мақомига эга бўлди. “Ички бозорлар рақобат учун эмас, балки бир-бирини тўлдириш учун” очилиши СЕФТА фаолиятидаги муҳим тамойилига айланди. Шартномага Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлган ҳар қандай давлат унинг ЕИ ва СЕФТАнинг ҳар бир қатнашчиси билан эркин савдо тўғрисидаги шартномалари мавжуд бўлган тақдирда қўшилиши мумкин. Экспертларнинг башоратига кўра, XXI аср бошида СЕФТАга

Болгария, Литва, Латвия, Эстония, Украина кириши мумкин. Ушбу зонада яшовчи аҳоли 120 миллиондан ортиқ кишини ташкил этади. СЕФТА доирасида айланувчи товарларнинг фақат 30 фоизига солиқ солинади.

Ҳозирнинг ўзидаёқ СЕФТА доирасида саноат товарлари билан савдо қилишнинг катта қисми эркин тусга эга. Қишлоқ хўжалиги сектори билан боғлиқ аҳвол эса, мураккаб бўлиб турибди. “Олтилик”нинг барча мамлакатлари у ёки бу даражада миллий бозорларни хорижий рақобатчилардан ҳимоя қилишга уринадилар. Томонлар товар белгиларини (“кўринарли” товарларни) эркинлаштиришдан ташқари хизматлар ва капитал бозорларини эркинлаштириш масалаларини ҳал этадилар.

Фарбий Европадаги иқтисодий интеграциянинг ривожланиши муваффақиятлари жаҳоннинг ривожланаётган минтақаларида эътиборни жалб этди. Латин Америкаси, Африка ва Осиёда бир қанча ўнлаб эркин савдо зоналари, божхона ёки иқтисодий иттифоқлар пайдо бўлди.

Шимолий Америка Эркин савдо ассоциацияси – НАФТА ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиши жараёни сезиларли ривожланаётган интеграция жараёнларидан бири бўлди.

АҚШнинг Канада билан мавжуд иқтисодий интеграцияси ва уларнинг Фарбий Европадаги шериклар билан ҳамкорлиги АҚШни қониқтирмай қўйди. Натижада Шимолий Америкадаги интеграция жараёнлари давлатлар ташқарисига чиқди. Шимолий Америка эркин савдо зонаси тўғрисидаги шартнома имзоланди ва у 1994 йил 1 январдан бошлаб кучга кирди. НАФТАга АҚШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам қиради. Блокнинг ҳудуди 370 млн. аҳолини ўз ичига олувчи кенг ҳудудни ташкил этади ва у қудратли иқтисодий салоҳиятга эга. Ушбу мамлакатлар томонидан йиллик товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш 7 триллион долларни ташкил этади. Жаҳон савдоси бутун ҳажмининг қарийб йигирма фоизи улар улушига тўғри келади.

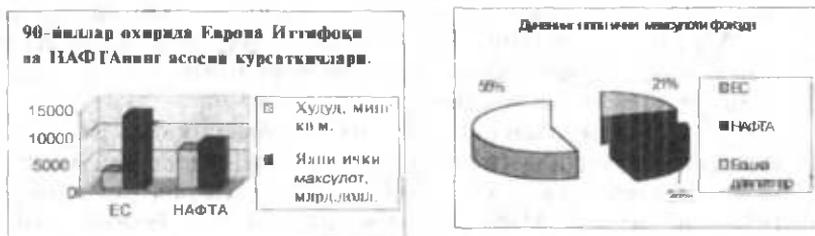
Шартноманинг асосий қоидалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- АҚШ, Канада, Мексика ўзаро савдо қиладиган товарларга божхона пошлиналарини бекор қилиш;
- Шимолий Америка бозорини ўз товарларини Мексика орқали АҚШга қайта экспорт қилиш йўли билан Америка пошлиналаридан халос бўлишга уринувчи Осиё-Европа компанияларининг экспансиясидан ҳимоя қилиш;

– Мексикада банк ва суғурта ишида Америка ва Канада компанияларининг рақобатига ва капитал қўйишига тақиқни бекор қилиш;

– атроф-муҳитни қуриқлаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун уч томонлама гуруҳлар ташкил этиш.

Диаграмма-1

Манба: The Economist: Pocket Europe in Figures, 4 th edit., researched and compiled by M. Doyle, R. Eves, The Economist LTD. Lego S.p.a., Vicenza, Italy, 2000.

Савдо блоки истеъмолчилари тузилган битимдан энг кўп фойда олдилар, чунки рақобатнинг кучайиши ва тарифларнинг пасайиши натижасида кенг доирадаги товарларнинг нархлари пайсайдиди. Америка саноатчилари қулай мавқени эгалладилар, чунки арзон иш кучи оқими ўсди. Америка иқтисодиётининг электроника, компьютер таъминоти, қурилиш материаллари, автомобил эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқариши сингари сектор-ларида даромадларнинг кафолатли ўсиши кутилмоқда. Айни вақтда қандашак, цитрус мевалар, қишқи сабзавотлар етиш-тирувчи Америка фермерлари зарар кўрмоқдалар. Мексикага келганда эса, у НАФТА ёрдамида ўзининг иқтисодий ривожланиши суръатларини ялпи ички маҳсулот ўсишининг тахминан 1,6-2,6 фоизи миқдорида жаддалаштиришни режалаштирмоқда. Натижада Мексика ўз иқтисодиётини ислоҳ қилиш даврини ва ривожланган мамлакатлар клубига яқинлашишни ярим асрдан 10-15 йилгача қисқартиришга муваффақ бўлади.

Канада НАФТАдан энг кам фойда кўриши мумкин. Унинг иқтисодиёти АҚШ билан мустаҳкам алоқада, бироқ Мексика билан унча сезиларли алоқага эга эмас. Бироқ НАФТА ривожланиши давомида Канада интеграция жараёнларига тобора кўпроқ тортилади ва кенгаётган бозордан дивидендлар олади.

НАФТА фаолият кўрсатишининг дастлабки икки йилида экспорт ҳажмларини кўпайтириш ҳисобига қўшимча ишчи ўринлари барпо этилишига нисбатан ишончини оқламади. Ундан ташқари АҚШнинг Мексика билан савдосининг ижобий савдо сальдоси 1995 йилда ўз ўрнини тақчилликка бўшатиб бериб йўқотди. Пировард натижада НАФТАни ташкил этувчиларнинг режасига кўра тўлақонли Шимолий Америка умумий бозори 2010 йилга бориб ташкил этилиши мумкин ҳозирнинг ўзида Америка иқтисодчилари Аляскадан тортиб Оловли ергача бўлган масофани қамраб олувчи Америка савдо блоки ташкил этишни моделлаштирмоқдалар.

Интеграция жараёнлари Шимолий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Ўз вақтида (60-йиллар бошида) Марказий Америка умумий бозори ташкил этилган эди. Бироқ сиёсий ва иқтисодий танглик Марказий Америка умумий бозори доирасида интеграция режаларини амалга ошириш имконини бермайди. 90-йиллар ўртасига келиб интеграция жараёнлари 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай, Парагвай ўртасида МЕРКОСУР савдо пакти тузилиши воситасида фаоллашди. Жанубий конус мамлакатларининг умумий бозори – МЕРКОСУР ўзи мавжуд бўлган ерларда жаҳоннинг энг динамик интеграция гуруҳларидан бирига айланди. 1998 йилдаёқ бирлашманинг тўрт қатнашчиси ўртасидаги савдо ҳажмининг деярли 95 фоизига пошлина солинмади.

Агар, 90-йиллар ўртасида Лотин Америкаси мамлакатлари НАФТА блокига интиломоқдалар деб ҳисобланган бўлса, ҳозир вазият ўзгарди. МЕРКОСУРга эркин савдо тўғрисидаги битим асосида Чили ва Боливия қўшилди (ассоциацияланган аъзолар сифатида). МЕРКОСУР билан Анд гуруҳи ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисидаги музокаралар олға силжимоқда. Унга Боливиядан ташқари Венесуэла, Колумбия, Перу, Эквадор кирди. МЕРКОСУР яқин истиқболда Панама каналидан Магеллан бўғозигача бўлган ерни қамраб олувчи Жанубий Америка эркин савдо зонаси – САФТАни ташкил этиш режасига эга.

МЕРКОСУРнинг барпо этилиши ўзаро савдонинг кескин кўпайишига, бошқа минтақавий савдо гуруҳлари билан савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг кенгайишига олиб келди. Ўзаро инвестиция фаоллиги сезиларли равишда ўсди, чет элдан келувчи инвестициялар ўсмоқда. МЕРКОСУРнинг муваффақиятли фаолияти минтақада сиёсий барқарорликка сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Ғарбий Европа интеграциясидан фарқ қилган ҳолда, ушбу Жанубий Америка бирлашмаси ўз даражасига кўра турлича бўлган давлатлар ягона ташкилотда мавжуд бўлишидангина эмас, балки муваффақиятли ҳамкорлик қилишидан ҳам далолат беради. Бунинг учун бундай бирлашмаларнинг барча бўғинларини пухта тайёрлаш, улар фаолиятига юқори малака билан раҳбарлик қилиш, ушбу жараёнда ҳар бир мамлакат учун унинг ўз ўрнини топиш укуви, қарама-қаршиликларни юмшатиш, муросага бориш истаги талаб этилади.

Африка давлатлари ҳам ўз минтақасида интеграция жараёнларини ривожлантиришга интилмоқда. 1989 йилда Африка қиъғасининг Шимолий қисмида Жазоир, Ливан, Мавритания, Марокко ва Тунис иштирокида Араб Машриқи Иттифоқи ташкил этилди. Ушбу Иттифоқ тўғрисидаги шартнома минтақавий интеграция даражасида кенг кўламли иқтисодий ҳамкорлик ташкил этилишини назарда тутди. Бироқ Шимолий Африка минтақаси ўзида бешта—бозорлари бир-биридан ажралган, миллий чегараларга ўралаб олган бозорларни ифодалайди.

Африка мамлакатларининг иқтисодий интеграцияга бўлган интилиши бошқа, амалда ўзаро иқтисодий алоқаларга эга бўлмаган давлатларнинг Африканинг айрим субминтақаларида ички бозорнинг асосий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган саноатни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишга бўлган интилишини англатади. Африка мамлакатлари иқтисодий ва божхона иттифоқига кирар эканлар, мувофиқлаштирилган сиёсат асосида ўзаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни, айрим минтақаларда иқтисодиётни замонавийлаштиришнинг базаси сифатида сизимли ички бозорларни барпо этишни режалаштирдилар. Интеграция ривожланишнинг муқобил йўли кўп жиҳатдан “ўз кучларига таяниш” орқали тараққиётга эришиш усули сифатида қаралди. “Ўз кучларига таяниш” концепцияси иқтисодиётни таркибий қайта қуришга энг аввало, маҳаллий ресурслардан фойдаланиш, ривожланишнинг ички омилларини ҳар томонлама сафарбар қилиш орқали эришиш мумкинлигини назарда тутди.

Африкадаги интеграция жараёнлари амалиёти, Африка давлатлари раҳбарлари томонидан эълон қилинган чуқурлаштирилган ҳамкорлик йўналишларини амалга ошириш мумкинлигини, аммо ушбу мақсад ва вазифалар асосан, истаклар бўлибгина қолаётганлигини кўрсатади. Камбағал ва қолоқ

мамлакатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги анъанавий шаклларда “камбағаллик доирасидан” чиқиб кетишга олиб келмайди, бирор-бир сезиларли тараққиётни таъминламайди. Шу билан бирга Африка умумий бозори гоёси уни ташкил этиш билан боғлиқ барча муваффақиятсизларга қарамай, қитъада ҳамон мавжуддир.

Форс қўлтигидаги араб давлатлари орасида ҳам интеграцияга, ўзаро фойдали ҳамкорликка интилиш қайд этилади. 1981 йилдан бешлаб Саудия Арабистони, Кувайт, Қатар, Баҳрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммонни (“нефт олтилиги”ни) ўз ичига олувчи бир қанча араб давлатлари ҳамкорлиги кенгаши ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда. Тадқиқотлар ривожланаётган давлатлар гуруҳидаги реал интеграция жараёнлари ҳали жуда заиф эканлигини ва характери, ҳаракатлантирувчи омиллари, ривожланиш суръатларига кўра ўзаро фарқланишини кўрсатди. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар амалда сўзнинг ҳақиқий маъносида интеграция жараёнидан ташқарида, яъни ҳам алоҳида фирмалар ва корхоналар, ҳам умуман миллий хўжаликлар даражасида доимий ривожланувчи бевосита мамлакатлараро алоқалар жараёнидан ташқарида турибди. Ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги улар томонидан эълон қилинган интеграция мақсадлари реал интеграция жараёнига тайёргарлик босқичи ҳисобланади, холос. Интеграция гуруҳлари томонидан эълон қилинган ниятларнинг кўпчилиги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг етук эмаслиги, миллий хўжаликларнинг ибтидоийлиги ва таркибий табақалаштирилмаганлиги, бозор ва молия инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги туфайли ушбу тузилмаларни муваффақиятсизликка маҳкум этиши мумкин.

Кейинги йилларда Шарқий Осиёда интеграция жараёнлари кучаймоқда. Деярли 30 йил мобайнида Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари уюшмаси (АСЕАН) муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Унга Осиёдаги тўртта “аждаҳ”дан бири – Сингапур, шунингдек, “янги тўлқин” –янги индустриал мамлакатлар – Малайзия, Индонезия, Тайланд, Бруней ва Филиппин кирди. Ушбу гуруҳ доирасида ўзаро ҳамкорликнинг муваффақияти АСЕАН қатнашчилари бўлган кўпчилик мамлакатларнинг шиддатли иқтисодий ўсиши, улар ривожланишини таққослаш мумкинлиги, яъни йўлга қўйилган ва узоқ тарихий анъаналарга эга бўлган ўзаро савдо алоқаларининг мавжудлиги, шунингдек, ҳамкорлик шакллариининг тартибга солиниши билан

мустаҳкам боғлиқдир. АСЕАН режаларида 2000 йилгача қатнашчи мамлакатлар божхона пошлиналарини 38 минг турдаги товарлар бўйича ўртача 5 фоизга пасайтириш режаси мавжуд эди. 1995 йил охирида 2000 йилда, воқеалар кўнгилдагидек ривожланган тақдирда 2002 йилда эркин савдо зонаси барпо этиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди.

Шарқий Осиёда иқтисодий интеграцияни ривожлантириш истиқболлари кўп жиҳатдан Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этиш билан боғлиқдир. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти минтақанинг 21 давлатини бирлаштирувчи ҳукуматлараро бирлашмадир.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти 1989 йилда Австралиянинг таклифи билан Тинч океани ҳавзасида иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган эди. Дастлаб унга 12 мамлакат: Австралия, Бруней, Канада, Индонезия, Япония, Малайзия, Янги Зеландия, Филиппин, Сингапур, Жанубий Корея, Тайван ва АҚШ кирди. Кейинги йилларда унга Хитой, Гонконг (Сянган), Тайван, Мексика, Чили, Папуа-Янги Гвинея, 1998 йилда Вьетнам, Перу ва Россия қўшилди.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти расман маслаҳат мақомига эга, бироқ унинг ишчи органлари доирасида савдо, инвестиция ва молия фаолиятини юритишнинг минтақавий қоидалари белгиланади, у ёки бу соҳаларда ҳамкорлик масалалари бўйича тармоқ вазирлари ва экспертларнинг учрашувлари ўтказилади.

1993 йилда Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти етакчиларининг биринчи учрашуви бўлиб ўтди (Сиэтл, АҚШ). Учрашув давомида минтақада анж олаётган интеграция жараёнларидан фойда кўриш нотўғри тақсимланиши юзасидан жиддий тафовутлар борлиги аниқланди. Экспертларнинг фикрича, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятида савдони эркинлаштириш аъзо мамлакатларнинг реал даромадлари 2 фоизга ўсишига олиб келиши керак. Бироқ фойдани биринчи навбатда энг рақобатбардош мамлакатлар оладилар.

Осиё-Тинч океани минтақасида иқтисодий интеграция жараёнларига баҳо берар экан, кўпчилик мутахассислар унинг ривожланишининг ўзига хос шарт-шароити ва ўзига хослигини кўрсатадилар. Осиё-Тинч океани минтақаси интеграция жараёнининг асосий хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

– *биринчидан*, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотигади интеграция жараёни давлатлараро ҳамкорлик учун негиз яратувчи трансмиллий корпорацияларнинг етакчилик роли шароитида юз бермоқда;

– *иккинчидан*, интеграция жараёни иқтисодий ривожланиши даражаси жиддий равишда турлича бўлган, маданий ва ижтимоий-сиёсий тизимлари ҳар хил бўлган мамлакатларни қамраб олади. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлигининг ноёблиги шундаки, унда XX асрнинг икки буюк иқтисодий давлати – АҚШ ва Япония, шунингдек, XXI асрнинг иқтисодий гиганти – Хитой бирлашади.

Японияга келганда эса, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти интеграция типигади ягона халқаро тузилма ҳисобланади. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятига ўзаро муносабатлари унча оддий бўлмаган қулай ташқи шарт-шароитларни талаб этувчи ХХР ва Тайван киришини қайд этиш муҳимдир;

– *учинчидан*, Осиё-Тинч океани минтақаси қўламидади интеграция суб минтақавий иттифоқларни (АСЕАН, НАФТА, Жапубий Тинч океани форуми ва бошқалар) ўз ичига олади, яъни интеграциянинг турли даражаларига йўл қўяди, масалан, ташқи савдони эркинлаштириш даражаси бўйича;

– *тўртинчидан*, АТЭС ва Осиё-Тинч океани минтақасида Тинч океани “очиқ” регионализи мафкураси минтақавий интеграцияни иқтисодий глобализм элементи сифатида қарайди. Бунда жаҳон иқтисодиёти эволюцияси минтақавий иқтисодий иттифоқларнинг аста-секин бирлашиши ва ўзаро бир-бирига қўшилиш жараёни сифатида қаралади. “Очиқ регионализм” концепцияси, шунингдек, Тинч океани минтақаси ичида товарлар, сармоялар, иш кучи, ҳаракати, чекланиши олиб ташланишини ҳам назарда тутуди, протекционизмдан воз кечиш бўйича мажбуриятлар қабул қилинади, ички минтақавий иқтисодий алоқалар рағбатлантирилади. Умуман олганда, Осиё-Тинч океани минтақасида интеграция муносабатлари етуклиги ҳали унча юқори эмас. Жумладан, АСЕАН тизимидади савдо зонасини иқтисодий интеграция ривожланишининг биринчи босқичига, яъни тарифлар ва бошқа чеклашлар олиб ташланадиган эркин савдо зонасига киритиш мумкин. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятига нисбатан ҳозирча эркин савдо зонаси сифатида эмас, балки “очиқ иқтисодий уюшма” сифатида гапириш мумкин. Ушбу ташкилот

доирасида Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини ва интеграция жараёнларини ривожлантириш истиқболлари яқин йилларда уч вариантда кўриб чиқилади.

Биринчи вариант – Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини ривожлантириш Багор (1994 й., Индонезия)даги кенгашда қабул қилинган сценария бўйича амалга оширилади. Унга мувофиқ эркин савдо зонаси ташкил этилади ва 2020 йилда (саноати ривожланган мамлакатлар учун 2010 йилгача) инвестиция соҳаси эркинлаштирилади. Божхона тарифларини пасайтириш ГААТ/БСТ доирасида эришилган битимларга мувофиқ юз беради.

Иккинчи вариант – мутахассисларнинг фикрича, энг эҳтимолли вариант Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти учун минтақада савдо муаммоларини муҳокама қилиш форуми ролини мустаҳкамлайди. Ушбу ҳолда мавжуд аҳдлашувларни бажаришнинг бориши муносабати билан низолар келиб чиқиши шубҳасиздир. Бу ташкилотнинг кучсизланишига олиб келади. Бундай шароитларда бошқа интеграциялашган минтақавий гуруҳларнинг роли ошади, чунки субминтақаларида ва Осиё-Тинч океани минтақаси гуруҳларидаги айрим мамлакатларнинг интеграциялашув даражаси нисбатан юқори ва улар умуман олганда, минтақада интеграция жараёнлари жадал ривожланишининг ўзига хос ячейкалари бўлиши мумкин. Жумладан, "ўсишнинг учбурчаги" – Жанубий-Хитой иқтисодий зонаси (ХХР, Гонконг, Тайван); "ўсишнинг олтин учбурчаги" (Индонезия, Малайзия, Сингапур); Япон денгизи ҳавзаси мамлакатлари иқтисодий зонаси; Ҳинди-Хитой иқтисодий зонаси мавжуд.

Учинчи вариант – АҚШ ва ЕИда протекционистик кайфиятлар устунлик қилишини истисно этмайди, бу жаҳон савдосининг тезликда эркинлашишига тўсқинлик қилиши ва Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятида интеграция жараёнлари доирасини Осиё мамлакатлари билан чеклаши мумкин.

Осиё-Тинч океани минтақаси кўплаб мамлакатларининг тезликда барқарор иқтисодий ўсиши жаҳон иқтисодий ривожланишининг маркази Тинч океани ҳавзаси томонга силжимоқда, деган умумий фикр шаклланишига кўмаклашди. 90-йиллар ўртасида жаҳон аҳолисининг 38,2 фоизи ва унинг ялпи ички маҳсулотининг 55,7 фоизи Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти мамлакатларига тўғри келди (ЕИда мос равишда 6,7 ва 20,5%). НАФТА мамлакатлари ҳам ЕИга яқин салмоққа

эга. Товарларнинг жаҳон савдоси ҳажмининг 43,9 фоизи, хизматлар савдосининг 32,9 фоизи ва технологиялар экспортининг 64,1 фоизи Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти улушига тўғри келади. Ташқи савдо соҳасида Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти ва унга кирувчи мамлакатлар доирасида ички минтақавий битишувларга боғлиқлик 70 фоизни ташкил этади. Айни вақтда ЕИ мамлакатларида ушбу кўрсаткич 55 фоизга етди. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятининг 3 асосий қатнашчиси: Япония, АҚШ ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари (Япониядан ташқари) ўртасидаги товар айланмаси тез суръатларда ўсмоқда.

Айрим баҳоларга кўра, ОТИХ иқтисодий ўсишининг йиллик суръатлари 2000 йилгача 3-3,5 фоизни ташкил этиш лозим эди. Осиё мамлакатлари бу борада ўзларининг салоати жиҳатидан ривожланганроқ гарблик шерикларидан анча олдинда боради. Иқтисодий ривожланишининг юқори суръатлари, минтақанинг товарлар, хизматлар, сармоялар ички оқимининг кучайиши ХХI асрда ОТИХ жаҳон иқтисодий ўсишининг ўзагига айланади деган хулосага келиш учун асос бўлади.

2.2. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омили

Европа интеграцияси жараёни бошлангандан бошлаб ярим аср вақт ўтди. Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлгандан кейин Европа халқлари кооперациянинг янги усулларини изладилар. АҚШнинг иқтисодий супер давлатга айланиши Европа интеграцияси бошланишининг муҳим омили бўлди. Дастлаб АҚШ эркин савдонинг минтақавий режимидан кўра глобал режимини шакллантириш томон йўл тутган эди. Ўша даврда мавжуд бўлган жаҳон Бреттон-Вуд валюта тизими ана шу мақсадга жавоб берар эди. Қагъий белгиланган олтин стандартига боғлиқ бўлган долларни жаҳон захира валютаси деб эътироф этиш унинг асосий элементларидан бири эди. Бреттон-Вуд институтлари деб аталадиган Жаҳон банки ва Халқаро валюта жамғармасининг ташкил этилиши (1944 йил ҳам) ўз ролини ўйнади. Тўлов балансида вақтинчалик тақчилликка дуч келган мамлакаларга молиявий ёрдам кўрсатиш уларнинг ваколатига кирар эди. Тариф ва савдо бўйича бош битим (ГАТТ)га ҳам ўша даврда асос солинди.

Урушдан кейинги Европа иқтисодиётини тиклаш учун маблағларга эҳтиёж сезар эди, бироқ амалда савдо қилиш ва ҳақ

тўлаш учун маблағ йўқ эди. АҚШ тезликда Европага кредит беришга ўтди. 1947 йилги Маршалл режаси АҚШга ушбу мақсадлар учун миллиардлаб доллар берган ҳолда, тикланаётган Европа иқтисодиётининг молиячиси ролини белгилаб берди. Ушбу режага мувофиқ Европа давлатларининг олинган маблағларни тақсимлашни белгиловчи мувофиқлаштирувчи режалари ишлаб чиқилди. Бироқ Маршалл режасида фақат Ғарбий Европа қатнашди. Собиқ СССР ва социалистик блокнинг бошқа мамлакатлари қатнашиши таклиф этилди, бироқ улар буни рад этдилар. Маршалл режаси Европа иқтисодий ҳамжамияти ташкилотини (ЕИХТ) ташкил этиш орқали Европа мамлакатларини минтақавий интеграцияни кенгайтиришга ундади. Умуман олганда, Европа мамлакатлари Маршалл режасига амал қилиб, ўзларининг миллий манфаатларини кўзладилар, бироқ глобаллашувга нисбатан АҚШнинг манфаатларини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Маршалл режаси бажарилиши билан бир вақтга тўғри келган совуқ урушнинг бошланиши, АҚШ билан СССР ўртасидаги мунтазам конфронтация "глобаллашув"нинг иккинчи йўналишини, бу гал геостратегик йўналишини белгилаб берди. Совуқ урушнинг сафарбар этилиши ва қуролланиш пойгаси Европа интеграциясининг асосига, пойдевориغا айланди. Куролли кучларга йўналтирилган маблағларнинг АҚШ томонидан берилиши катта аҳамиятга эга бўлди. АҚШ 1949 йилда асос солинган Шимолий Атлантика Иттифоқининг шаклланишига кўмаклашди ва унга ҳақ тўлади. Бинобарин, Европа Европа интеграцияси бошланиши даврида, Америка блоки таркибида бўлиб қолди, қуролланиш пойгаси тўлқини билан қамраб олинди. Жумладан, миллий ҳарбий салоҳиятнинг катта қисми янги трансмиллий битимлар объекти бўлди. Ушбу битимлар бўйича миллий ҳукуматларнинг назорати жуда оз даражада эди, бу иқтисодий глобаллашувнинг жорий жараёнидан анча олдин юз берган мудофаа ишларида давлатлар суверенитети йўқолишини назарда тутар эди.

Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси жорий этилишининг муваффақияти интеграция тарафдорларини «Моне» усулини бошқа тармоқлардаги сектор интеграциясига ёйишга уринишга олиб келди, бироқ ушбу уринишлар муваффақиятсиз тугади. Бунинг Европа мудофаа ҳамжамияти билан юз берганлиги айниқса, равшандир. Бироқ «Моне» усулига амал қилган Пла-Генри Спаак (Бельгия) раҳбарлиги даврида интеграция жараё-

ни янада ривожланди. Спаак ўзининг ҳисоботида (1956 йил, апрел): "...умумий иқтисодий сиёсатга бўйсунувчи улкан зона шаклланишига олиб келадиган Европа умумий бозорини ташкил этиш..." таклифни илгари сурди.

1957 йилги иккита Рим Шартномаси амалда ЕИҲ ва Евроатомга асос бўлиб хизмат қилди. Совуқ уруш мантиги туфайли келиб чиққан Франция билан Германия ўртасидаги битим муваффақиятга асос бўлди. Умумий бозор янги ЕИнинг ядроси эди, чунки у савдо тўсиқларини олиб ташлади ва меъёрлар ва қоидаларни белгилади, пировард натижада ЕИга аъзо бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдо муносабатлари мустақамланишига олиб келди. Шунингдек, учинчи мамлакатларга нисбатан умумий савдо сиёсати белгиланди, "меҳнат ресурслари, молия капиталининг эркин ҳаракати", шунингдек, аъзо мамлакатлар ўртасида хизматлар билан эркин савдо қилиш таъминланди. Бошқа мақсадлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қишлоқ ҳўжалиги, транспорт соҳасидаги умумий сиёсат;
- умумий бозорда адолатли рақобат таъминланиши тизимининг барпо этилиши;
- иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш тартиботининг ишлаб чиқиши;
- тўлов балансини назорат қилиш.

Аъзо мамлакатлар шунингдек, умумий бозор масалаларини ҳал этишда миллий-ҳуқуқий тизимларнинг ўзаро боғлиқлиги усулларини ишлаб чиқишга мажбурдир.

Рим Шартномаси бажарилишининг бошланғич даври глобаллашувнинг учинчи йўналишини, истеъмол қилиш ва оммавий ишлаб чиқариш Америка моделининг трансмиллий ёйилишини ҳам аниқлади. Европаликлар "Америка турмуши"га, ҳаётнинг юксак даражасига интилдилар. Оммавий ишлаб чиқариш айниқса, катта компанияларда ўсишнинг ҳаракатлантирувчи кучи эди. XX асрнинг 60-йилларида ЕИ мамлакатларининг ўртача йиллик ўсиш суръати 50 фоизни ташкил этди. Бунда биришма ичида савдонинг ўсиш суръатлари ҳатто, иқтисодий ўсиш суръатларидан ортиқ бўлди.

Глобаллашув ва миллий хусусиятлар сифатида глобаллашувнинг учинчи шакли парадокслидир. Урушдан кейинги шов-шув даврида, 1950 йилдан 1974 йилгача Америка модулининг ёйилиши ривожланишнинг Европа миллий модули шаклланишига, демократик институтларга асос солинишига кўмаклашди. Демократик институтлар ижтимоий адолат таъминланиши ва бойлик қайта тақсимланиши функцияларини бажа-

риши керак эди. Бу Европа интеграциясига қандай кўмакланганлигини кўриб чиқамиз. Иқтисодий жиҳатдан ҳар бир мамлакат бошқа мамлакатлар билан савдо муносабатларига тобора кўпроқ тортилди. Интеграция, шундай қилиб, умумий савдо ҳажмлари кўпайишига кўмаклашди. Сиёсий жиҳатдан, немислар Европага нацизм давридан кейин ўзига ҳурмат ва кредит қобилиятига эга бўлишда кўмаклашди. Бошқа халқлар Германияни ўз ўрнида ушлаб турадиган Европага муҳтож эдилар. Глобаллашув ва миллийлаштириш тенденцияларининг бундай таъсири умумевропа ва миллий мақсадларни бирга қўшишда қийинчиликлар келтириб чиқаришини англатар эди. ЕИни яратувчилар сиёсат соҳасидаги функционал алоқалар домино самарасига ва пировард натижада интеграция жараёни ривожланишига олиб келади деб ишонар эдилар. Бироқ ривожланишнинг ўз моделини таклиф этган миллий раҳнамолар ЕИнинг ваколатлари кенгайишини унча ҳам хоҳламас эдилар. Рим Шартномаси билан белгилаб берилган ЕИ органлари томонидан фаолиятни бажаришда муаммолар пайдо бўлади. Божхона Иттифоқини шакллантириш, ЕИ билан ГАТТ ўртасидаги музокаралар ҳамда бошқа баъзи жараёнлар анча силлиқ кечди. Иттифоқнинг ички муаммоларини ҳал этишда, айниқса, рақобатни рағбатлантириш, ижтимоий муҳофаза ва минтақавий ривожлантириш бўйича сиёсатни тартибга солиш соҳасида катта қийинчиликлар келиб чиқди. Ягона қишлоқ хўжалиги сиёсатини шакллантириш энг кўп муаммоларни келтириб чиқарди.

1966 йил январ ойидан бошлаб ЕИ Вазирлар Кенгаши муайян масалаларда кўпчиликнинг фикри билан қарор қабул қилиш ваколатини олган қарорнинг қабул қилиниши муайян хавф туғдиради, чунки бу бошқа бир мамлакатнинг фикри эътиборга олинмаслигини англатар эди. Бироқ Франция Президенти Шарль де Гольнинг ташаббуси билан мамлакатлар 1966 йил январ ойида "Люксембург муросасаси"га келдилар. Унга мувофиқ консенсус тамойили сақлаб қолинди, бироқ Европа ҳамжамиятлари кўмитасининг мавқеи сусайди, Европа Парламентининг ҳуқуқлари кенгайтирилмади. Ўша пайтдан бошлаб яқдил овоз бериш тамойили иккита 10 йиллик мобайнида сақлаб қолинди. Шундай қилиб, 60-йиллар ўртасида ЕИХнинг институционал ва сиёсий ривожланиши мамлакатлар талаб этадиган даражага мувофиқ эди. Континентал Европа учун Умумий бозор муайян мақсадларда фойдали бўлган, би-

роқ бошқа тармоқларда кам самарали воситага айланди. Рим Шартномасида тилга олинган иқтисодийнинг янада европалашуви, масалан, капиталнинг эркин ҳаракати унинг ривожланиш миллий моделларининг туб қисмларига даҳл қилмайдиган даражада амалга оширилди.

1970 йиллар бошида "Умумий бозор" Рим Шартномаси ижро этилишининг биринчи босқичи тугалланди. Интеграциялашувга қарагилган ҳаётбахш қарашлар яна пайдо бўлди. Унинг тарафдорлари ЕИХни кенгайтириш, таркибига Британия, Дания, Ирландия ва Норвегияни қўшиб олиш режасини тузар эдилар. Шунингдек, ҳамжамиятнинг бюджети миқдорини кўпайтириб, биргаликдаги ташқи сиёсатни ишлаб чиқиб ҳамда Иқтисодий ва Валюта иттифоқини ташкил этган ҳолда интеграция жараёнини чуқурлаштириш режалари ҳам тайёрланди. 1973 йилда ЕИХга аъзо бўлган мамлакатлар сони олтитадан тўққизтага етди (Норвегия ўша йили ЕИХ таркибига кирмади, чунки аҳоли умумхалқ референдумида қарши овоз берди). Минтақавий ривожланиш (Европа минтақавий Ривожлантириш Жамғармасини ташкил этиш воситасида) ва ижтимоий сиёсат бўйича стратегик режалар ишлаб чиқилди. Хорижий мамлакатлар иқтисодийда ўзгаришлар юз берди, бу охирида ЕИХга аъзо бўлган асосий мамлакатлар сиёсатида жиддий тафовутларга олиб келди. ЕИХнинг миллий манфаатлардан устун турувчи тузилмаларини кам даражага келтиришни қаттиқ ёқлаган Франция Иқтисодий ва Валюта иттифоқи масаласида Германия билан келишолмади. Совуқ урушнинг тамом бўлиши ташқи сиёсат масалалари бўйича мунозараларнинг тикланишига олиб келди. Ушбу даврда Британиянинг ЕИХга аъзолиги масаласи шубҳа остида қолди. Британия ЕИХ масалаларини ҳал этишда "қарши" нуқтаи назарда турди, у айниқса бюджет масалаларига тегишли эди. Ўзида денгиз орти ўзгаришларининг таъсирини сезган, америкапараст Бреттон-Вуд валюта тизими барбод бўлишини ўз бошидан кечирган мониторинг сиёсат билан боғлиқ муаммолар пайдо бўлди. Янги молиявий олам сузувчи, доимий равишда ўзгариб турувчи валюта курсларини олиб келди. Бу ЕИХ мамлакатларини заиф қилиб қўйди. 1972 йилда Европа мамлакатлари "туннелдаги илон" режимини қабул қилдилар, тебраниш 2,5 фоизни ташкил этди. Ушбу режим 1973 йилда, нефт фалажи даврида ўз фаолиятини тўхтатди. Бу даврда ОПЕК мамлакатлари нефт нархини кескин оширдилар, бу бугун жаҳонда нархларнинг

шиддат билан ўсишига ва Ғарбий Европа учун ташқи савдо шароитларининг ёмонлашувига олиб келди. Иқтисодиётнинг стагнация шароитларида инфляция каби ҳодиса пайдо бўлди.

Бу урушдан кейинги Европа ривожланиши тарихидаги бурилиш нуқтаси эди. Бу даврда ўсиш суръатлари пасайиши жараёни бошланди ва у оммавий ишсизликка олиб келди. Бундай шароитларда Европада тўлиқ иш билан таъминлаш дастурини қўллаб-қувватлаш ижтимоий дастурларга маблағ ажратиш ва давлат молиясида тартибни (сақлаши) қўллаб-қувватлаш қийин эди. ЕИҲ мамлакатлари жорий қийинчиликлар вақтинчалик тусга эга деб тахмин қилиб, олдинги ўн йилликларнинг бошқарув усулларида нусха ола бошлагандан кейин аҳвол ёмонлашди.

Унумдорлик, инвестицияларнинг фойда бериши ва ҳажми пасайди ҳамда европалик ишлаб чиқарувчилар ўз рақобатбардошлигини йўқота бошлади. 1970 йиллар охирига келиб Европа мамлакатлари "Бирлашган Европа" зарур эканлигини тушуна бошладилар. Бироқ урушдан кейинги даврда муваффақиятли қўлланилган ривожланишнинг миллий стратегияларини фақат қайта кўриб чиқиш ва бундан кейин фойдаланиш зарурлигига ишонч ҳосил қилган қўпчилик мамлакатлар бирлашишни хоҳламадилар. Сиёсий тафовутлар ўсиб борди, халқаро савдо илгаридагига қараганда суст ривожланди, ЕИҲга аъзо бўлган мамлакатлар ўртасидаги ички савдонинг ўсиши амалда тўхтаб қолди. ЕИҲ ривожланишининг биринчи босқичи бўлган умумий бозор "Европанинг бирлашган давлатлари"ни ташкил этиш воситаси сифатида барбод бўлди. Кейинги босқичда давом этган Европа интеграцияси жараёни тикланиши сабабларини тушунтириш жуда қизиқарли жумбоқдир. Унинг сабабларидан бирини глобаллашув тарафдорлари илгари сурадилар. Улар Европа мамлакатлари яна интеграциянинг зарурлиги ҳақидаги фикрга келдилар деб ҳисоблайдилар, чунки атроф-муҳитдаги ўзгаришлар уларни бунга мажбур қилди. Бошқа бир изоҳ, бизнинг фикримизча, ҳақиқатга яқиндир. У миллий иқтисодиётларни эркинлаштириш ва умумий бозор шакллантирилиши воситасида савдонинг кенгайиши билан бир вақтда барабар ривожланишга қаратилган ўзларининг илк уриқишлари барбод бўлишига дуч келган Европа мамлакатлари яна интеграция жараёни зарурлиги тўғрисидаги фикрга келганлигидан ибратдир. Шундай қилиб, Европа мамлакатлари ри-

вожланиш давомида глобаллашув жараёни чуқурлашувига кўмаклашдилар.

80-йиллар ўртасида Европада иқтисодийнинг тез ўсиши бошланди. Европа энергетика интеграцияси шаклланиши иқтисодий ҳаётда мамлакатларнинг ролига ҳамда минтақавий иқтисодий блок ва Европа Ички бозори ташкил этишига асосий урғун беришга асосланган иқтисодийнинг янги стратегиясининг бир қисми эди. Янги стратегия, энг аввало, ривожланишнинг урушдан кейинги модулларининг замонавий вазиятга номувофиқлигини эътироф этишни уз ичига оларди. 1983 йил баҳорида "мамлакатдаги ижтимоий демократия" миллий стратегиясини ўтказишни рад этган Франция (тезликда Германия ҳам унга эргашди) туб рол ўйнади. ЕИҲ Вазирлар Кенгашига Франция вакили раислик қилган 1984 йилнинг биринчи ярмида Франциянинг "Умумий Европа" томонга силжиши аён бўлди. 1948 йил кўкламида Фонтейнблда Миттеран ЕИҲ ривожланишига тўсқинлик қилган бир қанча муаммоларни ҳал этди. Улар орасида Британия томонидан яратилган тўсиқлар апрофидаги доимий низолар ҳам бор эди. Бу бошқа соҳаларда, айниқса, ЕИҲ таркибига янги аъзоларни, жумладан, Португалия ва Испанияни қабул қилишга нисбатан самарали мунозаралар ўтказилиши имконини берди. Собиқ Молия вазири Жак Делор Европа ҳамжамиятлари Комиссияси президенти этиб тайинланди.

Айнан Делор Европа ҳамжамиятлари Комиссиясига раислик қилган даврда йиғилишнинг кун тартибига 1985 йилда ички бозорни шакллантиришни тугаллашга доир ҳужжатлар (White Paper) киритилди. Европа мамлакатларининг алоҳида бозорларини "унинг доирасида товарлар ва хизматлар, меҳнат ресурслари ва капитал эркин ҳаракат қилиши таъминланадиган ички чегараларсиз ягона макон"га бирлаштиришга давлат этилган 279 та чора-тадбир рўйхатидан иборат бўлган "1992" дастури ана шундай қилиб яратилди. Ҳужжатда шунингдек, дастур қабул қилингандан сўнг кейинги икки йил мобайнида қабул қилинадиган қонунчилик чоралари рўйхати ҳам мавжуд эди. 1985 йил июн ойида Европа Кенгаши "ҳукуматлараро конференция"ни чақиритишга рози бўлди. У ЕИҲ қонунчилик тартибидаги ўзгаришлар билан биргаликда Ягона бозор шакллантирилишини белгилади. Тартибот-ҳужжат бандларининг аксарият қисми бўйича қарорларнинг кўпчилик овоз билан қабул қилиниши ҳамда Европа Парламентининг ваколатлари кенгай-

тирилишини ўз ичига олар эди. ҳужжат шунингдек, ЕИХ фаолияти соҳалари рўйхатини, шу жумладан, минтақавий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш, тадқиқотлар ва технологик ривожланишни ҳам ўз ичига олган.

1987 йилда Европа Валюта Тизимини ташкил этиш тўғрисида таклиф тушди. Ягона валюта сиёсатини ўз ичига олувчи ЕВТ ва Европа Марказий банкининг ташкил этилиши Ягона бозор шакллантирилишининг мантиқий якуни бўлди. ЕВТсиз валюталарнинг тебраниши ва аъзо мамлакатларнинг валюта сиёсатидаги тафовутлар иқтисодиётнинг нобарқарорлигига ва аъзо мамлакатлар томонидан Ягона бозор сиёсатини қўллаб-қувватлаш бўйича мажбуриятлар бузилишига олиб келиши мумкин эди. 1987 йилда Делор ҳисоботи тақдим этилиши билан янги компания бoшланди. Ушбу ҳисобот 1989 йилда қабул қилинди ва у ЕВТга ўтишнинг уч босқичли тизимини ҳамда ЕИХ Шартномаси ЕВТ шартларига мувофиқ келиши имконини берувчи янги ҳукуматлараро Конференция шакллантирилишини таклиф этди. ЕВТ ташкил этиш режасининг ички мантиқи сиёсий сабабларга эга эди. Мамлакатлар валюта ва иқтисодий сиёсат масалаларида суверенитетдан қисман воз кечиб, иқтисодий масалаларнинг кенг доирасини ҳал этиш борасида миллий манфаатлар устидан назоратни ўрнатдилар. Ягона валютанинг жорий этилиши миллий бозорларда валюталарни баҳолаш воситаларидан фойдаланиш заруриятига барҳам беради.

"Бозорнинг шакллантирилиши", қайта тартибга солиш ва эркинлаштириш воситасида савдо ҳамда эркин рақобат йўлидаги тўсиқларнинг олиб ташланиши интеграция жараёни тикланишининг тасдиғи бўлиб хизмат қилади. Кўплаб ташкилотлар минтақавий даражада бозорларни тартибга солишни таъминлашга доир саъй-ҳаракатлар қилдилар, бу айниқса, Делор Комиссиясига тегишлидир, бироқ таркибий фондларни ислоҳ қилишдан ташқари ушбу таъсир чекланган эди. Бу янги Ягона бозорнинг минтақавий ижтимоий сиёсатга жорий этилишининг қайта тақсимлаш самаралари таъсирига бўлган ишонч барбод бўлишида айниқса, аён кўринади. 1989 йил май ойида 11 мамлакат (Британия ушбу Низомга қарши чиқди) "Асосий ижтимоий-ҳуқуқлар бўйича ҳамжамият низоми" ёки Ижтимоий низом мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар. Унда ЕИХ шартномасининг ижтимоий ваъдалари бажарилмаслигига асосланган "ишловчи" ҳуқуқлар белгиланди. Комиссия томо-

нидан ушбу мажбуриятларни бажариш юзасидан ҳатти-ҳаракатлар дастури ишлаб чиқилди. Бироқ яқдиллик тамойили дастурни ишлаб чиқишда устунлик кўпчилик овоз олган маҳнот ҳуқуқларини таъминлаш вазифаларидан устун қўйилган соғлиқ ва хавфсизликни таъминлаш мақсадларига берилди. Ягона Европа Актининг 1186-моддасида бундай дейилади: "Комиссиянинг зақолатиға олий бошқарув билан минтақа даражасида қолган ходимлар ўртасидаги мулоқотни ривожлантириш, агар ҳар иккала томон буни маъқул деб топса, тузилган битимларға асосланган муносабатларға олиб келиши мумкин". Бироқ "ижтимоий мулоқот" амалда аниқ натижаларға олиб келмади.

1991 йилда Маастрихт Шартномаси тузилиши билан интеграция жараёни мисли кўрилмаган куч касб этди. Комиссия томонидан 1992 йил дастурини бажаришга, минтақавий сиёсатни ислоҳ қилишга ва ижтимоий соҳада янгиликлар жорий этишга мўлжалланган жуда кўп миқдордаги қонун ҳужжатлари чиқарилди. Уругвай босқичи музокаралари эса танқидий нуқтаға етди. АКШ ва Европа КАП (САР)ға халқаро савдонинг таъсири масаласида бир-бирларига қарши эдилар. Совуқ урушнинг тамом бўлиши ва Германиянинг бирлашиши ҳам ҳамжамиятнинг иқтисодий ривожланишида ўз ролини уйнади. Ва сўнгиси, ЕИХға аъзо бўлган мамлакатлар иккита ҳуқуматлараро кенгашида ЕИХ Шартномасини қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги ваъдалар билан бир-бирларини боғладилар. Маастрихт Шартномаси тузилиши унинг яқунловчи босқичи бўлди.

1989 йилги Делор ҳисоботи батафсил дастурни тақдим этганлиги туфайли ЕВТ ташкил этиш тўғрисидаги музокаралар алоҳида қийинчиликларға учрамади. Барча қийинчиликларни олдиндан айтиш мумкин эди. Ўзининг миллий валютасидан воз кечиши керак бўлган Германия нархлар барқарорлиги ва молиявий жавобгарлик сақляниб қолишининг қатъий қафолатлари берилишини талаб этди. Британия Иттифоқ ташкил этилишига қарши чиқди. Испания маблағларни минтақанинг Шимолидан Жанубига қайта тақсимланиши кўламлари кўпайтирилишини талаб этди. Ушбу тўсиқларнинг барчасини енгиб ўтиш мумкин эди. Алоҳида муҳокама қилинган сиёсий иттифоқ ташкил этиш тўғрисидаги масала ўзгача эди. ҳамжамиятнинг кўп даражада демократлашувини, валюта, иқтисодий ва сиёсий ҳаракатларни амалға оширишда келишилганликни таъсифлайдиган ҳамда самаралироқ институтлар

тизимига эга бўлган халқаро муносабатлар ва ҳавфсизлик соҳасида умумий сиёсий мақсадли сиёсий иттифоқ ташкил этиш гоёси фақат 1990 йил баҳорига келиб пайдо бўлди. Шундай қилиб, ҳукуматлараро музокараларга пухта тайёргарлик кўриш учун жуда оз вақт қолди.

Маастрихт музокаралари федералистлар ва конфедеративлар, шунингдек, сиёсий иттифоққа интеграция тарафдори бўлган мамлакатлар билан ушбу соҳада интеграциянинг минимал даражасини афзал деб билганлар ўртасида интеграция жараёни ривожланишининг исталган йўналишида қарашлардаги классик зиддиятларни юзага чиқарди. ХИМ ва минтақавий ҳавфсизлик соҳасида таклиф этилаётган умумий сиёсат ЕИ фаолияти тарафдорларини НАТО таркибида ушбу соҳаларда Европанинг мустақиллиги сақлаб қолишини талаб этаётганларидан ажратиб қўяр эди. Иттифоқнинг легитимлигини ошириш масаласи ҳам ноаниқ эди. Германия Европа Парламенти ваколатини кенгайтиришни таклиф этди. Бошқа мамлакатлар, шу жумладан Франция миллий парламентларнинг кўпроқ жалб этилишини таклиф қилди. Пировард натижада Шимол ва Жануб нуқтаи назарларида туб фарқлар мавжуд эди. Ривожланишга ёрдам берилиши масаласида Жануб ёрдам миқдори кўпайтирилишини талаб этди, Шимол эса бунинг ҳақини тўлашни хоҳламас эди.

Маастрихт Шартномасининг узил-кесил варианты (135 саҳифа, 17 баённома, 33 алоҳида декларация) ҳатто, ички кузатувчилар учун ҳам ўқишга қийин. У конституционал маънода ҳам муаммолидир, чунки ушбу ҳужжатга мувофиқ барча масалалар 3 та устунга тақсимланган, уларнинг ҳар бири ўз меъёрларига ва ечими қоидаларига эга. Бироқ ҳужжатнинг моҳиятини аниқлаш энг муаммоли масаладир. ЕВТ ташкил этилиши ЕИга аъзо бўлган мамлакатлар ўз валюта ва пул сиёсатларини назорат қилишларини йўқотишни аниқлатади. Европа, аниқроғи Европада ташкил этилган Марказий банк тизими илгари миллий органлар ваколатида бўлган ваколатларни олади. Ҳатто, ЕВТ тўлиқ жорий этилгунгача ҳам миллий органлар ўз валюталарининг айрибошлаш курсларини тартибга солиш, бюджет тақчиллигини бошқариш, иқтисодиётда инфляциянинг юқори суръатлари ва катта ташқи қарз мавжуд бўлиши сиёсатини ўтказиш ҳолатида бўлмайдилар, яъни мамлакатларнинг ҳукуматлари ички иқтисодиётни ташқи ўзгаришлардан ҳимоя қилишнинг анъанавий воситаларини қўллай олмайдилар. Аъзо

мамлакатлар қўлайдиган макроиқтисодий воситалар турлари тўғридан-тўғри солиқ солиш воситалари билан чекланади (эгри солиқлар минтақавий даражада тартибга солинади, чунки уларнинг қўлланилиши Ягона бозор мавжуд бўлишига тегишлидир). Сиёсий интеграция натижалари камроқ намоён бўлади. Маастрихтдаги учрашувларнинг кутилаётган ва реал натижалари бир-бирига мос келмасди, чунки Шартномадаги кўплаб қоидалар пухта эмас ва кейинчалик "қайта ишланган" муҳтож эди. CFSP Низоми барча нарсани амалда келажакка қолдирди. Шартноманинг бошқа қоидаларини ультиматив хусусияти қолган аъзо давлатлар орасида Францияга марказий ўринни бериб, унинг ЕИдаги ҳукмронлигига олиб келиши мумкин эди. Бу ушбу мамлакат халқаро салмоғининг унинг ҳолисона имкониятларидан ортқича бўлишига олиб келар эди. Германия унинг тарихий ўтмишини ҳисобга олган ҳолда, ЕИ етакчиси бўлиши мумкин эмас эди. Британия Бирлашган Европага ишонмасди. У ва француз дипломатияси учун Германиянинг ЕИга чуқур интеграцияси анъанавий муҳим эди. Бу олдинги хатоларни такрорлашга йўл қўймаслик имконини берар эди. Ушбу муаммони ҳал этишнинг аҳамияти совуқ уруш тамом бўлгач ўсди. Бундан ташқари Европа интеграциясини тиклаш пировард натижада Францияга де Голнинг Европани Америка ҳокимиятидан озод қилиш билан боғлиқ орзусини амалга ошириш имконини берган бўлур эди.

Германия етакчиси Гельмуд Коль Миттераннинг Германияни ЕИ таркибига киритиш тўғрисидаги нуқтаи назарини қўллаб-қувватлади, чунки у ўтмишнинг юкини англаар эди. Европа ушбу мамлакатга унинг иқтисодий қудрати ўсиши туфайли аксил Германия кайфиятларини юмшатиш учун зарур бўлган сиёсий тўсишни таъминлашни ваъда қилар эди. Бироқ оқибат натижада Германия ўз товарларини сотиш учун кўпроқ ва яхшироқ бозорларга эга бўлишни хоҳлар эди. Пировард натижада Франция-Германия жуфтлигига ён босган Британия Бош вазири Маргерет Тэтчер дастлаб Ягона бозорни ўзининг Британия орзусининг квази-эркин савдо зонаси шаклланиши йўлидаги босқич сифатида қаради. Европанинг бошқа етакчилари ўзларининг ички, жуғрофий-сиёсий ва иқтисодий манфаатларини кўзлар эдилар. Испания ва Португалия Европани демократиялаштиришнинг лангари, ўзларининг миллий иқтисодиётларини ўзгартириш воситаси ва инвестициялар манбаи сифатида қарар эдилар. Италия ушбу манфаатларни ёқлаб

чиқди. Ҳаммасидан қизиги Европанинг минтақавий интеграцияси тикланиши амалда глобаллашув жараёни билан таққосланмади.

Глобаллашувнинг устуворлигини тасдиқлаш мумкин эмаслигига қарамай, унинг таъсири сиёсий етакчилар ва ҳукмрон доираларнинг устуворликлари рўйхатида қаралини керак. Албатта, ушбу глобал ўзгаришлар мазкур афзал кўришлар тузилмасига умуман таъсир кўрсатмаслиги ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Бироқ шарҳ Европа етакчиларининг афзал кўришлари ва мақсадлари кўп сонли ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Глобаллашув жараёни одатда бошқа афзалликлар ва вазифалар билан комбинацияланган тарзда пайдо бўлар эди.

2004 йилнинг 1 майидан Европа Иттифоқи (ЕИ) да 25 та аъзо давлат бўлди. Унга яна 10та давлат: Словения, Словакия, Чехия, Венгрия, Польша, Латвия, Литва, Эстония ва шунингдек ўрта ер денгизи ороллари Мальта ва Кипр (грек қисми) кирди. Бундай ўсиш натижасида дунёдаги энг қудратли кучлардан бири ЕИнинг майдони, аҳолиси ва иқтисодий потенциали ҳажми ўсди.

Олдинги босқичлардан фарқли ўлароқ, ҳозирги кенгаш ЕИнинг юқори даражадаги интеграциясида содир бўлмоқда. Хусусан, иқтисодий ва валюта иттифоқлари шаклланиши якунланмоқда, сиёсий иттифоқ яратилиши ва ҳавфсизлик соҳасида ҳамкорлик такомиллашишида сезиларли ривожланиш сезилмоқда. Шу муносабат билан ЕИга аъзо бўлган давлатлар ташқи иқтисодий фаолияти механизми ва тузилишида сезиларли ўзгаришлар кутишимиз мумкин.

Бу нафақат Европада балки, ундан ташқари давлатларда ҳам бахс мунозаларга олиб келди.

Европа Иттифоқи кенгашининг Европа Иттифоқи ва дунёнинг бошқа регионларининг иқтисодий вазиятга таъсири мумкинлигига боғлиқ бўлган ҳодисаларнинг ривожланишига турлича вариантлари илгари сурилди. Бироқ Европадаги янги жараёнларнинг Марказий Осиёга таъсири билан боғлиқ башоратлар кам. Шу билан биргаликда юқориде кўрсатиб ўтилган 10 та давлатларнинг Европа Иттифоқига интеграцияси Марказий Осиё давлатлари аҳволи ва халқаро ҳамкорлигининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин, айниқса, савдо-иқтисодий тармоқда. Ахир, ЕИга давлатлар орасида – Польша ва Латвия каби давлатлар Марказий Осиё давлатлари

билан муҳим савдо-иқтисодий ҳамкорлик қилади. Масалан, 2003 йили Қозоғистон ва Польша ўртасидаги икки томонлама товар айланмаси тахминан 400 млн. АҚШ долларини ташкил этди (Польшанинг Қозоғистондаги элчихонаси савдо-иқтисодий бўлимининг маълумотларига кўра Қозоғистоннинг Польшага экспортининг 91.2%и нефтга тўғри келади).

4-жадвал

Европа Иттифоқининг таркибий ўзгариши

Европа Иттифоқи (ЕИ)	Олдинги ҳолат	Замонавий ҳолат	Усиш кўрсаткичлари
Аъзо давлатлар сони	15 та аъзо давлатлар. Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия.	25та аъзо давлатлар Европа Иттифоқига кирди: Венгрия, Кипр, Латвия, Мальта, Польша, Словакия, Чехия, Словения, Эстония.	60% га яқин.
Умумий аҳолиси	380.8 млн киши	154.9 млн. Киши.	20% га яқин.
Умумий ер майдони	3.154.120 км ² .	3.890.895 км ² .	23%га яқин.
Европа Иттифоқига аъзо мамлакатларнингЯИМ (ялпи ҳажми)	9.169 млрд. Евро	9.613 млрд. Евро.	5%га яқин.

Маъба: EuroStat News Releases, EuroStat Press Office, Luxembourg, 2004y.

Ўзбекистон давлат статистика қўмитасининг маълумотига кўра эса, ўзбек пахта толасининг импорт қилиш ҳажми бўйича Латвия 5-ўринда туради.

Ўзбекистон ва Қозоғистон мисолида Марказий Осиё ва Европа давлатлари ўртасида савдо иқтисодий муносабатлар учун Европа Иттифоқининг кенгашида мумкин бўлган натижаларни кўз олдимизга келтиришга ҳаракат қиламиз. Европа давлатларининг расмий хабарларига кўра Янги давлатларнинг Европа Иттифоқига қўшилиши Иттифоқнинг Марказий Осиё билан иқтисодий ва сиёсий муносабатларининг ривожланишига олиб келади. Ташқи алоқалар бўйича Европа комиссиясининг комиссари Кристофер Паттеннинг фикрига кўра Европа Иттифоқига янги 10 давлатнинг қўшилиши билан Марказий Осиё ва Европа Иттифоқи ўртасидаги икки томонлама савдоси ҳажми кўрсаткичи камида 20%га кўтарилади.

2.3. Хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграцияси амалиётининг Марказий Осиёда қўлланилиш имкониятлари

Европа интеграциясини ўрганиб чиқиш XXI асрда минтақавий интеграция жаҳон тараққиётининг устунлик қилувчи тенденциясига айланаётганлигини кўрсатади. Бугунги кунда бутун дунё амалда минтақавий блоklar йиғиндисидир. Ғарбий Европа, Шимолий ва Жанубий Америка, Жанубий-Шарқий Осиё ва Африкада умумий иқтисодий ва жуғрофий манфаатлар билан алоқадор бўлган йирик минтақавий бирлашмалар фаолият кўрсатади. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида уларнинг барчаси энг аввало, улар томонидан бирлаштирилган давлатларнинг корпоратив манфаатларини таъминлашга қаратилган. Уларнинг алоҳида олинган мамлакат имкониятлари билан таққослаб бўлмайдиган кучи мана шундадир.

Ҳозирги вақтда Марказий Осиё минтақасида режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўлида туб ижтимоий-иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Минтақа мамлакатларида олиб борилаётган ислохотлар принципиал жиҳатдан янги натижалар берди. Бошқарувнинг маъмурий-буруқбозлик тизими асосан бузиб ташланди, бозор механизми ишга тушди, молия - пул тизимлари шакллантирилди ва ривожланмоқда, ўз миллий валюталари жорий этилди, мулкчилик муносабатлари тубдан ўзгартирилмоқда, хусусийлаштириш кенг қўламда олиб борилмоқда. Умуман олганда ижтимоий ва сиёсий барқарорлик сақланиб қолмоқда (Тожикистондан

ташқари). Республикаларнинг ташқи иқтисодий фаоллиги кенгаймоқда, савдо ҳажми ўсмоқда ва хорижий давлат билан ҳамкорлик қилиш йўналиши ривожланган мамлакатларга қаратилган ҳолда ўзгармоқда.

Марказий Осиё давлатлари пировард мақсад ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этиш бўлган ислохотларни амалга оширишга ниҳоятда мураккаб вазиятда киришдилар. Жануби-Шарқий Осиёдаги (1997 й.) ва Россиядаги (1998 йил август) молиявий ларзалар оқибатида кучайган чуқур иқтисодий танглик Марказий Осиё мамлакатларида ҳам дефолти ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларининг парчаланishi, ижтимоий тангликнинг кескинлаishi хавфини янада кучайтирди. Жумладан, ялпи ички маҳсулот ҳажми фақат 1991-1996 йилларда амалда Марказий Осиё минтақасининг барча мамлакатларида 45-50 фоизга қисқарди, саноат ишлаб чиқариши Қирғизистонда (63 фоизга), Тожикистонда (61 фоизга), Қозоғистонда (52 фоизга) анча пасайди. Бу йилларда Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистонда капитал қўйилмалар ҳажми кескин пасайиб кетди. 1997-1998 йилларда Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари миллий валюталар девалвациясини ўтказишга мажбур бўлди – ишлаб чиқариш пасайиб кетиши юз берди.

Марказий Осиё минтақаси миллий бозорларнинг тарқоқлиги ва торлиги, ташқи иқтисодий сиёсатнинг келишилмаганлиги, молиявий ва технологик ресурсларнинг чекланганлиги шароитида бугунги кунда хорижий рақобатчиларнинг босимига қарши туришга ва ички бозорни ҳимоя қилишга қодир эмас. Бундай шароитларда Марказий Осиё давлатларининг минтақавий интеграцияга интилишига муқобил йўқ. Боз устига ушбу республикалар иқтисодий салоҳият даражасига ва ижтимоий муаммолар ҳат этилиши даражасига кўра бир-биридан анча фарқланади.

Марказий Осиё давлатлари интеграцияси – қатнашчи мамлакатларнинг ихтиёрийлигига ва улар томонидан иқтисодий иттифоқнинг қулайлиги ҳамда зарурлиги англаб етилишига асосланган эволюцион жараёндир. Ушбу иттифоқ қатнашчи мамлакатларга иқтисодиётларнинг қўшимча қийсий устунликларига эга бўлиш ва динамик иқтисодий ўсиш траекториясига кириш имконини беради. Қуйидагиларни бундай иттифоқнинг афзалликларига киритиш мумкин:

- минерал, қинилоқ хўжалиги ва энергетика хом ашёсининг барча турлари билан минтақанинг тўлиқ ўзини-ўзи таъминлаши;

- биргаликдаги қудратли экспорт салоҳияти;
- кооперация ва қўшма инвестициялар асосида рақобатбардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш имконини берувчи жами ишлаб чиқариш салоҳияти;
- таълим даражасининг юқорилиги ва иш кучининг паст қиймати билан характерланидиган меҳнат ресурслари;
- бир томондан, Россия ва Европа билан, иккинчи томондан, Шарқ мамлакатлари ўртасидаги қулай жуғрофий-сиёсий мавқеи;
- сув ва бошқа табиий ресурслардан биргаликда оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликка эришиш имконияти;
- илмий-техник салоҳиятнинг старлича юқорилиги.

2001 йил 28 декабрда Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг давлат бошлиқлари Марказий Осиё ҳамжамияти Марказий Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим рол ўйнаганлигини таъкидлаган ҳолда, МОИХни “Марказий Осиё ҳамкорлиги” ташкилотига айлантириш ҳақидаги қарорга имзо чекдилар.

Ушбу лойиҳанинг ташаббускорлари давлатлар ўртасидаги сиёсат, савдо-иқтисодиёт, маданият ва бошқа соҳалардаги интеграцион жараёнларни ривожлантириш мақсадида ҳамкорликнинг самарадорлигини ошириш учун, давлатларнинг минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш халқаро терроризм, диний экстремизм, наркобизнес ва жиноятчиликни ҳар қандай кўринишларига қарши биргаликда курашиш масалаларида ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришнинг муҳимлигидан келиб чиққан ҳолда, ушбу йўлни танлашди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов интеграция ҳақида гапирар экан, манфаатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланади. “Биз интеграция жараёнлари ва бозор ислоҳатларини ривожлантиришга, Марказий Осиё минтақасида умумий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият берамиз.

Фақат ўзининг тор миллий қобигида қолиб кетмаган бозоргина хорижий инвестицияларнинг катта оқимини жалб қилиб, минтақа мамлакатларининг барқарор ривожланиши ва фаровонлигини таъминлай олади”¹.

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005, 96-б.

МОҶ ташкилотининг фаолияти қуйидаги асосий мақсад ва вазифаларни ҳал қилишга қаратилган:

- минтақавий хавфсизлик, барқарорлик ва тинчликни сақлаш бўйича ҳамкорликдаги фаолият режасини ишлаб чиқиш;

- минтақа давлатларининг иқтисодий, ижтимоий, маданий, илмий-техник, ахборот, инсонпарварлик, экология соҳаларидаги ҳамкорликнинг олдинги тажрибаларини такомиллаштириш орқали ушбу соҳалардаги амалий масалаларни ҳал қилиш;

- инвестиция ва инновация фаоллигини қўллаб-қувватлаш, реал иқтисодий талабларига жавоб берувчи барқарор банк тизимини яратиш бўйича тадбирларни қўллаш;

- рақобатбардошлик соҳа ва ишлаб чиқаришларни ташкил этиш;

- табиий ва минерал ресурслардан биргаликда, самарали фойдаланиш, жумладан, чегаралардаги сув-энергетика салоҳиятидан фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш;

- атроф-муҳитни ҳимоя қилиш соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш ва экология йўналишидаги ҳамкорликдаги дастурлар ишлаб чиқиш;

- транспорт, коммуникация, тариф сиёсати соҳаларида ҳамкорликни мувофиқлаштириш;

- чегара-божхона назорати соҳасида келишилган сиёсат олиб бориш.

Бироқ ягона иқтисодий маконни шакллантириш суст ва катта қийинчиликлар билан амалга оширилмоқда. Ягона иқтисодий макон тўғрисидаги шартномада олдинга қўйилган асосий мақсадларга ҳали эришилмаганлигини, давлатлар беш йил мобайнида божхона ва солиқ сиёсатида, валюта конвертациясида, демпингга қарши чораларда келинувга эришмаганларини афсус билан қайд этишга тўғри келади. Энергия манбаларини ва хом ашё ресурсларини экспорт қилишда ҳамда саноатнинг рақобатбардошлилигини оширишда жамоавий манфатларни ҳимоя қилишга доир концепция ва биргаликдаги хатти-ҳаракатлар дастури ишлаб чиқилмаган. Минтақанинг сув, энергетика, газ, транспорт комплексларидан ўзаро фойдали фойдаланиш соҳаларида жиддий ҳал этилмаган муаммолар сақланиб қолмоқда. Бир қанча тармоқ интеграция муаммолари тўлиқ ҳажмда амалга оширилмаган. Кейинги вақтларда амалга оширилиши кўп маблағни талаб этмайдиган маданий, илмий алоқалар қисқармоқда. Иқтисодиётларни ислоҳ қилиш, уларнинг тарки-

бий қайта тузилиши йўналишлари ва динамикасида зарур мувофиқлаштириш ишлари мавжуд эмас. Илгари имзоланган бир қанча битимларнинг шартлари тўлиқ ҳажмда бажарилмапти.

Келишилмаган экспорт сиёсати (нархлар ва ташқи чегара тарифлари бўйича), учинчи мамлакатлар бозорларидан экспорт қилинадиган маҳсулотларнинг айрим гуруҳлари бўйича қатнашчи давлатларнинг асоссиз равишда рақобатлашишига олиб келмоқда. Иқтисодийetni ислоҳ қилиш тезлигининг турличалиги, бошқа қатнашчи давлатларнинг манфаатларини камситувчи бир томонлама қарорлар қабул қилиниши интеграция жараёнини тўхтатиб қўймоқда. Масалан, Қирғизистон ўз сув-энергетика ресурсларидан “чекловчи-тақиқловчи” чора сифатда фойдаланмоқда. Ушбу мамлакатнинг ташқи савдони тартибга солиш бўйича ўз нуқтаи назарини МОҲ қатнашчилари бўлган давлатлар билан олдиндан келишмасдан БСТ (Бутунжаҳон савдо ташкилоти)га кириши ҳам ижобий рол ўйнамади. Бу жиддий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, чунки жаҳон молиявий танглиги МДҲнинг барча мамлакатларига кучли таъсир кўрсатди ва МОҲга аъзо бўлган давлатларда мурақаб вазиятни вужудга келтирди. Бундай шароитларда кўп томонлама асосда келишилган умумий савб-ҳаракатлар айниқса, танглик оқибатларини бартараф этиш учун ҳар қачонгидагидан муҳимдир. Иқтисодий, бюджет, фонд, тўлов, валюта ва технологик тангликлардан яққаланиб ва мустақил чиқишга қаратилган ҳар қандай уриниш энг узоқ давом этадиган йўлни ташлашни англатади ва барбод бўлишга маҳкум этилгандир.

Ҳукуматлар экспорт ва импортга маъмурий тўсиқларни бекор қилиб, божхона бождарини олиб ташлаб ҳамда савдо операцияларига хизмат қилувчи молиявий - бозор инфратузилмасини ривожлантиришга ҳар томонлама кўмаклашиб ва қўллаб-қувватлаб, шунингдек, нархларни маъмурий назоратдан тўлиқ озод этиб товарларнинг давлатлар бозорида эркин ҳаракат қилишини таъминлаши керак.

Амалда сўз Марказий Осиё доирасида эркин савдо зонаси ташкил этиш тўғрисида бормоқда. Ишлайдиган умумий бозор қарор топишининг энг муҳим шarti — Марказий Осиёнинг барча давлатларида улгуржи ва чакана савдо тизимини хусусийлаштиришдир. Минтақаларнинг барча мамлакатлари ўртасида товарлар эркин айланишини таъминлаш учун тўловларнинг ўтиши муаммосини қисқа муддатларда ҳал этиш зарур.

Марказий Осиё мамлакатлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш бўйича вужудга келган хўжалик

алоқаларини сақлаб қолиш муҳимдир. Республикалараро агро-биржанинг мўътадил фаолият кўрсатишини тиклаш лозим. Истиқболда, балки, Марказий Осиё мамлакатларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашуви сақланиб қолади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳаракати эркин бўлиши ҳамда уларга божхона божлари солинмаслиги керак.

5-жадвал

Марказий Осиё давлатларида саноат ишлаб чиқариш кўрсаткичлари (1992-2000 йиллар)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Қозоғистон	86	73	53	48	49	51	49	51	58
Кирғизистон	74	55	40	33	34	47	50	48	51
Тожикистон	76	70	52	45	34	34	36	38	42
Туркменистон	85	89	67	61	73	57	58	-	-
Ўзбекистон	93	97	98	98	100.9	105	109	115	122.4
МДХ ўртача	82	72	56	52	50	52	51	54	60

Манба: МДХ мамлакатларининг саноати. МДХ давлатлараро статистика қўмитаси, Москва, 1999 й., МДХ 1999 йилда қисқача статистик тўплам. МДХ давлатлараро статистика қўмитаси, Москва, 2001.

Минтақа мамлакатларининг ўзаро ва ташқи олам билан иқтисодий алоқаларини таҳлил қилиш орқали минтақавий интеграция ривожланиши тенденцияси манзарасига эга бўлиш мумкин.

Марказий Осиё ҳамдўстлигининг келажагига ишонч билан қараш учун ҳамма асослар мавжуд. Зеро ҳуқуқий ва ташкилий шарт-шароитлар яратилган, давлатлараро кенгаш тузилган, ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Қатнашувчи давлатлар иқтисодий интеграциясининг 2010 йилгача мўлжалланган, 53 та муайян лойиҳани ўз ичига оладиган дастури ишлаб чиқилди, ягона иқтисодий маконни вужудга келтиришга асос солинмоқда.

Биз ўзимизнинг ташқи мудофаа сиёсатларимизни уйғунлаштиришга ҳам бевосита яқинлашдик. Ягона иқтисодий макон ташкил этиш тугрисидаги шартномада қатнашувчи мамлакатлар Мудофаа вазирлари кенгашининг низоми тасдиқланди. Марказий Осиё давлатлари ҳамдўстлигининг ташкил этилиши асло уларнинг бошқа давлатлардан ажралиб

қолишини билдирмайди. Биз уни МДХ доирасидаги интеграция жараёнларига ҳам қарши қўймамиз.

Марказий Осиё давлатлари, гарчи, ижтимоий-сиёсий, этник ва маданий жиҳатдан хилма-хил бўлса-да, биргаликда куч-ғайрат сарфлаб, хавфсизликка ташқаридан туғилаётган таҳдидларга қарши туриш, бугун минтақани барқарор ривожлантириш учун қулай муҳитни яратади. амалда бу минтақани хавфсизлик ва барқарорлик минтақаси сифатида шакллантиради. Шу тариқа бу минтақа давлатлари бугун дунё кўламида тинчлик ва барқарорликни мустақамлашга муносиб ҳисса қўшади.

Минтақанинг Қозоғистон ва Ўзбекистон каби йирикроқ мамлакатлари учун минтақадан ташқаридаги мамлакатлар етакчи ташқи иқтисодий шерикларга айланаётганлиги хосдир. Ушбу тенденция ҳозирча Туркменистон учун ҳам хосдир. Минтақа мамлакатлари ўргасидаги ташқи савдо ҳажми умумий айланманинг 10 фоизидан ортмайди, бу иқтисодий интеграцияни кучайтириш учун жуда камдир. Мисол учун Қирғизистоннинг ташқи савдосида Тожикистоннинг улуши 1,2 фоиз атрофида тинчлик этади. Ушбу маълумотлар минтақада интеграция тенденцияларининг ўзига хослигини кўрсатади. Интеграция тенденциялари минтақадан ташқаридаги бозорларга ёриб киришга қаратилган интилишлар орқали анча сусаймоқда. Давлатларнинг хўжаликлараро алоқалари кенгайишига қаратилган чора-тадбирларнинг яхлит бир тизимини қабул қилиш ва амалга ошириш зарур. Биринчи навбатда Марказий Осиё мамлакатларида иқтисодий ислохотларни мувофиқлаштириш юзасидан комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш зарур. Бу хўжалик қонунчилигини бирхиллаштиришни, ягона божхона, солиқ сиёсатига босқичма-босқич ўтиш учун шарт-шароитлар яратишни, капитал ва иш кучи ҳаракатини соддалаштиришни ўз ичига олади.

Ҳозирги вақтда минтақавий фаолиятда Ўзбекистоннинг роли тобора салмоқли бўлиб бормоқда. Бу бир неча сабаблар билан изоҳланади:

- Ўзбекистон мустақил хом ашё ва энергетика базасига, шунингдек катта инсон ресурсларига ва нисбатан сифимли истеъмол бозорига эга;

- республиканинг жуғрофий жойлашиши Марказий Осиёнинг қолган тўрта республикаси билан умумий чегара мавжудлиги асосида характерланади. Ҳарбий-сиёсий жиҳатдан Ўзбекистон ҳудуди: минтақанинг стратегик жиҳатдан муҳим участкасидир.

Ўзбекистоннинг маъқеи минтақада аҳамиятли бўлишига қарамай, бир қанча жуғрофий-сиёсий омиллар мамлакатнинг стратегик имкониятларини чеклаб қўяди. Мамлакат қолган Марказий Осиё давлатларининг барчаси сингари денгизга чиқиш йўлига эга бўлмайгина қолмай, балки жаҳон транспорт коммуникацияларига эркин кира олмайдиган давлатлар билан қўршаб олинган. Худудий ва сув ресурсларининг чекланганлиги, Фарғона водийсида аҳолининг зичлиги, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли салмоғи катта эканлиги интеграция тенденцияларини ривожлантиришни тўхтатмайди. Интеграция бирлашмасининг бошқа қатнашчиси — Қирғизистон учун — Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамиятида қатнашиш стратегик зарурият эди. Бишкек жуғрофий-иқтисодий ва жуғрофий-сиёсий жиҳатдан қўшни Қозоғистон ва Ўзбекистонга кучли боғлиқдир. Ўзбекистон МДХ ва бошқа интеграция тузилмалари ташкил топишининг энг бошидан бошлаб биринчи навбатда изчил равишда миллий ривожланиш ва боғлиқлик омилларини камайтириш йўналишини олган. Айни вақтда республика Фарб мамлакатлари томон йўналиш олган. АҚШ асосий инвесторлардан биридир. Американинг 75 компанияси мамлакат иқтисодиётининг турли соҳаларига қарийб 4 миллиард доллар қўйган.

Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг жаҳон хўжалик муносабатларига самарали интеграцияси кўп жиҳатдан минтақа давлатларининг миллий-иқтисодий манфаатлари амалга оширилиши даражаси билан белгиланади. Минтақада тўлақонли интеграция ҳамкорлиги шакллантирилишидаги сусткашлик жаҳон жараёнларидан янада орқада ва узоқ муддат жаҳон хўжалиги тизимидан четда қолиб кетиш хавфини туғдиради. Бундай ҳолда хом ашёвий ва истеъмолчи-хизмат кўрсатувчи зоналар сифатида глобал бозорларга кириш Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг тақдирига айланади ва улар ўз тарихий ривожланиши истиқболини йўқотадилар. Фақат ўз ижтимоий-сиёсий ресурсларини ва минтақа ички интеграция жараёнларини излаш орқали минтақа мамлакатларининг миллий-давлатчилик ривожланишига олиб борадиган йўлни топиш ҳамда барқарор жуғрофий-сиёсий трансмиллий яхлитлик барпо этилиши мумкин.

Марказий Осиё минтақаси доирасида умумминтақавий тартибга солиш объекти бўлиши керак бўлган давлатлараро интеграция дастурларини барпо этиш ва амалга оширишнинг алоҳида муҳим роли ҳамда устувор аҳамиятини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Минерал-хом ашё ресурсларидан биргаликда фойдаланган ҳолда уларнинг базасида тайёргарлик даражаси юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича корхоналар ташкил этиш учун катта имкониятлар очилади. Ёқилги-энергетика конларидан биргаликда фойдаланиш уларни ишлаб чиқаришда ва минтақа ичида истеъмол қилишда мувозантлиликка эришиш имкониятини беради ҳамда умуман олганда Марказий Осиё мамлакатлари учун тармоқнинг қулай экспорт имкониятларини таъминлайди. Бу конларни қазувчи мамлакат учун қулайдир, чунки у сармоя қўювчи мамлакатнинг моддий ва инвестиция ресурсларининг қўшимча оқимини олади. Сармоя қўювчи мамлакат маҳсулотга бўлган ўз эҳтиёжларини қондириш ва айни вақтда уни экспорт қилишда қатнашишдан фойда олиш имкониятига эга бўлади.

Марказий Осиё давлатлари, умуман, МДХ учун ҳам умумий муаммолардан бири – бу озиқ-овқат ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳисобланади. Ушбу муаммо Марказий Осиё республикаларининг қишлоқ хўжалиги минтақаларини ривожлантиришнинг узок муддатли дастурлари доирасида уларнинг ихтисослашувини чуқурлаштириш йўли билан ушбу республикалар қишлоқ хўжалигининг мавжуд қуввати базасида ҳал этилиши мумкин.

Марказий Осиё мамлакатлари транспорт тизимини ривожлантириш, уларнинг жүгройфий-сиёсий мавқеидан минтақанинг барча мамлакатлари манфаатлари йўлида энг кўп даражада фойдаланиш минтақа мамлакатлари иқтисодий интеграциясининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Шарқ билан Ғарб ўртасида халқаро иқтисодий алоқаларнинг кучайиши ҳисобга олинган ҳолда, айниқса, денгиз ва океан қирғоқларига тўғридан-тўғри чиқиш имкониятига эга бўлмаган давлатлар учун трансконтинентал ва минтақавий транспорт йўлаklarини ташкил этиш муаммоси халқаро устуворлик сифатида илгари сурилмоқда. Жаҳон ишлаб чиқаришида улуши узлуксиз равишда ошиб бораётган Осиё давлатлари янги транспорт йўлаklари, шу жумладан, Қозғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон орқали ўтадиган транспорт йўлаklари ривожланишидан манфаатдордир. Минтақа давлатлари шунингдек ўз транспорт-транзит саноатидан фойдаланишдан ҳам манфаатдорлиги аён, чунки у, саноатнинг асосий тармоқлари ва қишлоқ хўжалигига катта таъсир кўрсатади.

Юкларнинг Хитой ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларидан Марказий Осиё ҳудуди орқали Россияга ва Европага томон ташилиши жаҳон транспорт тизимини мақбуллаштириб, йўлга кетадиган вақтни қисқартириб, минтақа давлатлари учун даромадларнинг янги манбаини яратибгина қолмай, балки уларнинг ички иқтисодий ривожланишига ва экспортни кенгайтиришга кучли туртки беради. Қуйидагилар транспортни ривожлантиришнинг устувор лойиҳалари ҳисобланади:

- халқаро денгиз портлари қурилиши ва улардан биргаликда фойдаланиш;
- давлатлараро темир йўл тармоқларини ривожлантириш;
- автомагистраллардан биргаликда фойдаланиш ва уларни ривожлантириш, истиқболда Осиё-Европа магистрал автомобил йўли барпо этиш;
- ҳаво бўшлиғидан биргаликда фойдаланиш, Европа-Осиё авиация алоқаси Марказий Осиё ҳудуди орқали ўтишига йўналиш олиш;
- магистрал газ қувурлари қуриш.

Ғарбий Европа компаниялари ҳам трансмиллий транспорт йўлакларига нисбатан сезиларли фаоллик кўрсатишмоқда. Уларнинг келишилган хатти-ҳаракатларининг стратегик концепцияси ТРАСЕКА (Европа-Кавказ-Осиё транспорт йўлаги) дастурида жамланиб тақдим этилган. Ушбу дастур 1993 йил май ойида Брюсселда қабул қилинди ва кейинчалик “Буюк Ипак йўлининг тикланиши” деган ном олди. ЕИ Комиссияси ушбу дастурнинг ташаббускори, асосий ишлаб чиқувчиси ва ҳомийси ҳисобланади. Брюссель ташкилий учрашувида дастурнинг асосий мақсадлари белгилаб берилган декларация қабул қилинди.

Буюк Ипак йўлининг тикланиши Хитой ва Марказий Осиё давлатларидан Европагача бўлган масофани Транссибирь магистралига таққослаганда 3000 километрга қисқартириш ва бу билан трансмиллий иқтисодий алоқалар, туризм ва бошқалар ривожланишида ушбу йўлнинг ролини кескин ошириш имконини беради.

Ушбу лойиҳанинг алоҳида муҳимлиги шундаки, мазкур лойиҳанинг бажарилиши ўртача кенглик ва Евро-Осиё материгидан Атлантикадан Тинч океанигача бўлган бутун масофада замонавий транспорт ва бошқа инфратузилмани тиклаш ҳамда барпо этиш йўли билан Европа-Осиё Иттифоқини ташкил этиш тўғрисидаги гоа амалга оширилишига жиддий ҳисса бўлиб қўшилишини таъминлайди.

ТРАСЕКА доирасида темир йул, автомобил, сув ва ҳаво магистраллари барпо этиш мўлжалланмоқда:

а) Тошкент – Самарқанд (Душанба ва Термиз шоҳобчалари билан биргаликда) – Байрам Али – Ашхабод – Туркманбоши (Красноводск) – Боку;

б) Актюбинск – Атиру – Оқтов – Боку. Сўнгра Бокудан Тбилисига, Поти ва Ботумига.

ЕИ томонидан лойиҳа-инвестициявий қўллаб-қувватланиш барпо этилаётган транспорт йўлагига халқаро молиявий институтлар ва хусусий инвесторларнинг жалб этилишига кўмаклашди (молиялаштиришнинг умумий суммаси 460 млн. долларни ташкил этади).

Ҳозирги вақтда Марказий Осиёнинг коммуникация инфратузилмаси минтақа мамлакатларининг иқтисодий ўсишига хизмат қилишга қодир эмас. Шу муносабат билан темир йўл ва автомобил йўллари реконструкция қилиш фавқулодда муҳим бўлиб турибди. Модомики, Марказий Осиёдаги транспорт тармоғи улкан иттифоқ инфратузилмасининг бир қисми ва биринчи навбатда, унинг Россия билан транспорт-иқтисодий алоқаларини таъминлаш мақсадида ташкил этилган экан, у алоҳида республикаларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини жуда сует эътиборга олган эди. Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин собиқ иттифоқдош республикаларда қўшни давлатлар ҳудуди орқали транспорт транзити муаммоси пайдо бўлди, вақти-вақти билан божхона “келишмовчиликлари” юз бериб турибди.

Хорижий мамлакатлар минтақа давлатларининг денгиз коммуникацияларига эркин чиқиши имконияти йўқлигидан фойдаланиб, ўзларининг транспорт имкониятларидан халқаро муносабатлар соҳасида Марказий Осиёга тазйиқ ўтказиш воситасида фойдаланишга уринмоқдалар. Шу сабабли минтақанинг янги транспорт-коммуникация объектларини қуриш ва ривожлантириш жуда зарурдир. Бироқ меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг муқобил эмаслиги Марказий Осиё минтақаси транзит транспорт алоқаларининг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда, унинг бартараф этилиши мураккаб муаммодир. Кўплаб экспертларнинг фикрича, ХХI асрда Европа ва Осиё ўртасидаги юк танишлар 1990 йилдагига қараганда 9 баравар кўпайишини ҳисобга олганда, ушбу қарама-қаршиликларни енгиб ўтишдан Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг жиддий иқтисодий манфаатдор эканлиги шубҳасиздир.

Янги автомобил ва темир йўллар қурилиши минтақа мамлакатлари олдидан турган бир қатор муҳим иқтисодий ва сиёсий вазифаларни ҳал этиш имкониятини беради. Энг аввало, бундай қурилиш миллий иқтисодиётларнинг ривожланишини, шу жумладан, кон қазиб саноати, энергетика, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда муҳим рағбат бўлади.

Кўплаб лойиҳалар (шу жумладан, нефт ва газни Марказий Осиёдан жаҳон бозорларига узатишни)ни ўрганиб чиқиш, улар атрофида, олатда, сиёсий қураш авж олишини, рақобат қонунлари кучга киришини ҳамда ҳар бир мамлакат ўзининг маҳаллий манфаатларини ҳимоя қилишидан далолат беради.

Нефт-газ тармоғи, жумладан, қувурлар қурилиши мамлакатлар ҳамкорлиги ва кескин рақобатининг алоҳида соҳасидир. Нефт-газ қувурлари инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган лойиҳалар ҳозирги даврда катта аҳамиятга эгадир ва уларнинг муваффақиятли амалга оширилиши Марказий Осиё минтақаси барча давлатлари иқтисодий ривожланишини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Энергетика ресурслари етказиб бериш қийин бўлган шароитда асосий муаммо — нефт ва газни ташқи бозорларга етказиб бериш учун зарур бўлган диверсификациялаштирилган транспорт тармоғи қурилишидир.

Осиё-Тинч океани минтақаси билан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш нуқтаи назаридан Хитойга олиб борадиган трансқозогистон нефт ва газ қувурлари лойиҳасига алоҳида аҳамият берилади. Япония, Жанубий Корея, Шарқий Осиё ишбилармон доиралари ва Хитой Қозогистондан нафақат ёнилғи-энергетика ресурслари, балки бошқа хом ашё ва маҳсулотларнинг узатилишига қизиқишлари учун асос бор деб ҳисоблаш мумкин.

Бундай лойиҳаларда Марказий Осиё давлатлари у ёки бу даражада иштирок этадилар ва улардан манфаатдордир. Россия ҳудуди орқали Фарбий Қозогистондан қувур қурилиши орқали Новороссийский портига чиқиш улар орасида энг реал лойиҳадир.

Транскаспий қувур тизимининг қурилиши туркман газининг табиий газ истеъмолининг ривожланаётган йирик бозори сифатида Туркияга чиқарилиши муаммосини ҳал этиши керак. Шунингдек, газнинг ҳиндистон орқали етказиб берилиши лойиҳаси мавжуд, бироқ транскаспий варианты анча қулайдир. Ўзбекистон Республикаси табиий газнинг бир вақтнинг ўзида

Қозоғистон, Ўзбекистон ва Озарбойжондан узатилишини таъминлаши мумкин.

Амударё ва Сирдаёнинг сув ресурсларидан пахта ва шолі плантацияларини суғоришда нотўғри фойдалиш туфайли келиб чиққан Орол денгизи минтақасидаги экологик фалокат Марказий Осиёнинг энг оғриқли муаммоларидан биридир. Орол денгизи ва юқорида айтиб утилган икки дарё Ўрта Осиё ва Қозоғистон жанубий қисмининг асосий сув ресурсларидир. Ушбу минтақадаги ҳаёт уларга боғлиқдир. Келишилмаган сув истеъмоли, сувдан тежаб фойдаланмаслик, дарёларнинг гербицидлар ва дефолиантлар билан ифлослантирилиши – буларнинг барчаси табиатдаги қайтариб бўлмас жараёнларга олиб келди. Ушбу муаммони ҳал этишни келажакка қолдириб бўлмайди. Марказий Осиё блоки мамлакатларининг кооперацияси уларнинг жаҳон пахта бозоридаги мавқеини яхшилаш имконини ҳам берган бўлур эди. Улар бу бозорда Ҳиндистон, Покистон, Миср ва пахта толаси етказиб берувчи бошқа мамлакатларга етарлича рақобатчи бўлишлари ҳамда минтақанинг ички таъминланиши муаммосини ҳал этишлари мумкин бўлур эди. Ушбу масалалрни ҳал этиш учун тегишли мамлакатларнинг барча манфаатдор ташкилотлари иштирокида давлатлараро дастурни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу ҳолат қуйидаги йўналишларда сув ресурсларини бошқаришда давлатлараро ҳамкорликни жуда зарур қилиб қўяди:

– сув ресурсларидан биргаликда фойдаланишнинг ҳуқуқий базаси ва тамойиллари асосларини такомиллаштириш;

– бозор иқтисодийёти устуворликлари ва минтақа мамлакатлари жуғрофий-сиёсий реалликларини бирга қўшиш асосида сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш бўйича Марказий Осиё минтақаси давлатлари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар тамойиллари ва механизмини асослаш;

– диққатни Оролнинг сув таъминоти муаммоларига қаратган ҳолда сув ҳўжалиги тизимларидан биргаликда фойдаланишнинг мақбул ёндашувларини ишлаб чиқиш.

Марказий Осиёнинг телекоммуникация инфратузилмаси бугунги кунда минтақа мамлакатларининг иқтисодий ўсишига хизмат кўрсатишга мосланмаган. Коммуникация тармоқларининг ўртача ёши 25 йилни ташкил этади ва тезда алмаштиришни талаб этади. 92-йилгача ушбу минтақанинг бутун халқаро алоқаси Москва шаҳридаги халқаро алоқа узели

орқали амалга оширилар эди. Фақат кейинги йилларда республикалар халқаро тизимларга чиқиш имкониятига эга бўлдилар. Минтақада ҳозирча маълумотларни пакетли узатиш тармоғи, уяли радиотелефон алоқаси, алоқанинг йўлдош линияларини ривожлантириш тизими кам. Алоқа ва телекоммуникациялар тизимини ривожлантириш Марказий Осиё блокани жаҳон иқтисодий тизимига интеграциясини ривожлантиришнинг асосий шартларидан биридир.

Жами йирик интеллектуал салоҳиятдан самарали фойдаланиш, технологик бурилишни таъминлаш ва ушбу давлатлар иқтисодиётларини ривожлантиришнинг илмий ҳамда техникавий базасини яратиш Марказий Осиё мамлакатлари интеграциясининг муҳим вазифаларидан биридир.

Илмий-техник ҳамкорликнинг қуйидаги устувор йўналишлари мавжуд:

- ресурсларни тежовчи юқори самарали технологиялар асосида минерал хом ашёдан комплекс фойдаланиш;
- тиббиёт, қишлоқ хўжалиги ва саноатда биотехнология ва ген муҳандислик усулларида фойдаланиш;
- Марказий Осиё минтақасининг глобал иқтисодий ва табиий ресурс мониторинги тизимини барпо этиш;
- Қозоғистоннинг мудофаа тармоғи, Ўзбекистоннинг самолётсозлиги, Қирғизистоннинг асбобсозлиги негизида янги саноат ва космик технологияларни ривожлантириш;
- углеводород хом ашёни кимёвий қайта ишлаш;
- коммуникациялар ва алоқаларнинг замонавий тизимларини барпо этиш ва инфратузилмавий тизимларни ривожлантириш.

Марказий Осиё мамлакатларининг илмий-тадқиқот ташкилотлари ва олий ўқув юртлири лабораторияларини (тадқиқот йўналишлари бўйича) инновация учун база бўладиган саноат корхоналари билан бирлаштирувчи технопарклар илмий-техник ҳамкорликнинг истиқболли шакли бўлиши мумкин.

Баён қилинганларни жамлаб, трансмиллий компаниялар, молиявий-саноат гуруҳлари ва эркин савдо худудлари барпо этиш асосида Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг чуқур интеграцияси иқтисодиётларимизнинг юксалиши ва барқарор жараён учун шарт-шароитлар яратишни қайд этиш зарур. Бундан ташқари, бу истиқболда тугалланган циклли саноатнинг етакчи тармоқларини ва қишлоқ хўжали-

гини ривожлантириш асосида Марказий Осиё давлатлари иқтисодиётининг ягона комплексини ташкил этиш имконини беради ҳамда бизнинг давлатларимизга халқаро меҳнат тақсимогида тўлақонли қатнашиш имкониятини яратади.

Бунда минтақавий интеграция асло жаҳон интеграциясига, айниқса, Божхона Иттифоқи ёки МДХ доирасидаги интеграцияга зид қўйилмайди. Аксинча, минтақавий интеграциянинг бундай варианты, бизнинг фикримизча, унча яхши даврни бошдан кечирмаётган ҳамдўстликнинг интеграциясига жараёнида мустақамловчи бўгин бўлиб хизмат қилиши мумкин ва Марказий Осиёдаги барча давлатларга жаҳон иқтисодий тизимиغا узвиш кириш имконини беради.

Марказий Осиё иқтисодий ҳамкоролиги шаклланиш босқичидан ўтди ва жиддий қийинчиликларга дуч келди. Янги давлатлар бозор концепцияларининг жиддий фарқ қилувчи концепцияларидан — радикал концепциялардан тортиб иқтисодиётнинг устун даражада давлат томонидан тартибга солиниши концепцияларидан фойдаланмоқдалар. Мана шу туфайли улар бугунги кунда хорижий рақобатчиларнинг ҳужумига самарали қарши туриш ҳолатида эмас. Миллий бозорлар ҳозирча тарқоқ, бозор ислоҳотларининг суръатлари ва мазмуни мувофиқ келмайди. Танглик шароитларида кўпчилик корхоналар иқтисодий ночор аҳволда, минтақа давлатларининг ташқи иқтисодий ва экспорт сиёсати келишилмаган. Минтақа давлатларининг молиявий ва технологик ресурслари миллий иқтисодиётларнинг тор доираси билан чекланган. Минтақавий манфаатларни ўртача ва узоқ муддатли истиқболда бир-бирига боғлаш имконини берувчи Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг иқтисодий интеграцияси концепцияси тузилди.

Валюта сиёсатидаги тафовутлар интеграция жараёнини ривожлантириш учун жиддий тўсиқ ҳисобланади: миллий валюталарнинг ўзаро конвертациясига эришилмаган, миллий валюта бозорларининг давлат томонидан тартибга солинишига ёндашувлар келишилмаган. Бу умумий иқтисодий маконда миллий валюталардан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш имкониятларини чеклайди.

Ўртача муддатли истиқболда, агар, қайта ишловчи ишлаб чиқаришни кўлайтиришга, транспорт тармоғини, айниқса, нефт-газ сектори рақобатбардошлигини ошириш учун, кенгайтиришга қаратилган таркибий ислоҳотлар амалга оширилмаса, минтақада барқарор иқтисодий ўсишга умид қилиш қийин.

Макроиқтисодий барқарорлик, Марказий Осиёда иқтисодий интеграцияни кучайтириш манфаатлари йўлида минтақа давлатларининг ва иқтисодий иттифоқнинг давлатлараро органларининг хўжалик алоқаларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш чора-тадбирлари тизимини изчил амалга ошириш зарур. Умумдават тартибга солиши жиҳатидан республикалар ўртасидаги муносабатлар йирик аниқ дастурларни режалаштириш ва амалга ошириш даражасига ўтиши зарур. Сўз энергетика, транспорт, ирригация тизимлари, сув, газ таъминоти тизимлари, информатика ва телекоммуникацияларни шакллантириш ва биргаликда фойдаланиш тўғрисида бормоқда (бу ҳақда юқорида баён қилинди).

Интеграция даражаси минтақада ишлаб чиқариладиган ва истеъмол қилинадиган маҳсулотлар турлари билан белгиланади. Истиқболда ёқилги-энергетика ресурслари, машинасозлик, шу жумладан, кон қазих, металлургия, қишлоқ хўжалиги (ирригация) асбоб-ускуналари ишлаб чиқариш, донни қайта ишлан корхоналари, озиқ-овқат комплекси, айниқса дон бозори соҳасида ҳамкорлик ва ишлаб чиқариш кооперацияси энг кўп ривожланади.

Яна иккита истиқболли йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар нефт-газ машинасозлиги ва нефт кимёсидир. Уларнинг ривожланиши бизнинг республикаларимизда нефт ва газ қазиб олиш ҳажмлари ўсиши истиқболи билан изоҳланади, бу ўз навбатида нефт-газ машинасозлиги маҳсулотлари лойиҳаларини таъминлаш масаласини ўртага қўяди.

Нефт кимёси соҳасидаги лойиҳалар ҳам машинасозлик соҳасидаги лойиҳалар билан биргаликда муҳим аҳамиятга эгадир. Нефт кимёси ва кимё ишлаб чиқариши жаҳон иқтисодиётининг энг истиқболли йўналишларидан бири эканлигини ҳисобга олган ҳолда ягона иқтисодий макон доирасида технологик бевлиқ бўлган нефт кимёси ишлаб чиқариши комплексини шакллантириш муҳимдир. Бу Марказий Осиё давлатларидаги мавжуд углеводород ресурсларидан ҳамда нафақат ички, балки жаҳон бозорида нефт кимёси маҳсулотлари истеъмолчилари бозорлари ривожланишидан оқилона фойдаланиш имконини беради.

Минтақада интеграция жараёнларининг реал шароитлари ва самарадорлигини таъминлаш юзасидан кечиктириш бўлмайдиган мажбурий макроиқтисодий чора-тадбирлар кўриш фурсати етди. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

– иқтисодий ислохотларни мувофиқлаштириш;

- миллий хўжалик қонунчиликларини яқинлаштириш;
- тузилмавий, кредит-пул, валюта, нарх, солиқ ва ижтимоий сиёсатнинг умумий стратегиясини келишиши.

Бозор институтларини ривожлантириш Марказий Осиё мамлакатларининг савдо-иқтисодий ҳамкорлигини жадаллаштиришнинг зарур шarti ҳисобланади.

Марказий Осиё ҳамжамиятида бозорнинг асосий ва ҳаракатлантирувчи механизми ҳисобланган биржа тузилмалари ноизчил ва нотекс ривожланмоқда. Уларда товар-хом ашё ресурслари, валюта ва кўчмас мулк билан операцияларни амалга ошириш устунлик қилади. Фонд биржалари ҳамма мамлакатларда ҳам мустақил бозор механизмларига айланган деб бўлмайди. Фонд бозорида ҳозирча давлат бюджетига хизмат кўрсатиш мақсадида қисқа муддатли давлат қимматли қоғозлари билан операциялар ўтказиш устунлик қилади. Ликвидликни ва қимматли қоғозлар айланишини сезиларли даражада тезлаштиришга қодир бўлган муҳим вазифа – бу Марказий Осиёнинг бутун маконида бозорни ривожлантиришнинг реал кўрсаткичи сифатида корпорациялар ва фирмаларнинг акциялари иккиламчи айланишнинг салмоғи ҳажмларига эришишдир.

Реал интеграциянинг асоси – ишлаб чиқариш интеграцияси, оқилona ихтисослаштириш ва кооперация негизида корхоналар ўртасидаги ишлаб чиқариш-технологик алоқаларни ривожлантириш ҳамда иқтисодиётнинг турли тармоқларида рақобатбардошлилиги юқори бўлган давлатлараро хўжалик тузилмалари ва трансмиллий бирлашмаларни ташкил этишдир. Булар молия-саноат гуруҳлари, холдинглар, лизинг компаниялари, шу жумладан, давлат иштирокидаги лизинг компаниялари бўлиши мумкин ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар қатнашчиларининг манфаатларига риоя қилиш лозим. Булар уюшма аъзоларининг иқтисодий мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда, трансмиллий молия-саноат уюшмалари, бирлашмалар ҳам бўлиши мумкин. Асосий вазифа реал мамлакатлараро кооперацияни бирлаштиришдан, миллий сармояларнинг ишлаб чиқариш, инвестиция, банк ва тижорат соҳаларида ҳамкорлигидир. Инвестиция функцияларига эга бўлган янги саноат-молия гуруҳлари фақат Россия ва Украинада пайдо бўлди. Уларни Белоруссия ва Қозоғистонда ташкил этиш истиқболлари мавжуд. МДХнинг қолган давлатларида, шу жумладан, Марказий Осиёда, маҳаллий банклар, афсуски, камдан-

кам истиснолардан ташқари, старлича инвестиция ресурсларига эга эмас.

Бироқ шунга қарамай, ишлаб чиқариш интеграцияси кечиктириб бўлмайдиган объектив заруриятдир. Иқтисодий экспертлар ҳар бир республиканинг ишлаб чиқариш жараёнида имкониятларини баҳолайдилар. Ушбу жараён қўламли ва истиқболлидир. Ишлаб чиқариш кооперацияси — бу Европа Иқтисодий Ҳамжамияти ("умумий бозор") ва Европа Иттифоқига бориш йўлидир. Ушбу муҳим соҳага қўмаклашиш ва уни мувофиқлаштириш учун йирик лойиҳаларни, масалан, ягона энергетика дастурини ёки пахта уюшмаси ва бошқаларни инвестициялаш ҳамда молиялаштириш орқали ишлаб чиқариш кооперацияси ва инвестициялар бўйича ҳукуматлараро комиссия тузиш зарур.

Марказий Осиё ҳамкорлиги интеграция устуворликлари қаторида транспорт ва алоқа, илмий-техник соҳа, экология соҳасидаги трансмиллий лойиҳалар алоҳида ажралиб туради. Энг аввало, минтақанинг ягона транспорт комплексига йўналтирилган Марказий Осиё мамлакатларининг транспорт тизимлари интеграцияси зарурдир. Марказий Осиёдаги фавқуллодда экологик вазият Орол ва Оролбўйи, Сирдарё ва Амударё ҳавзаси бўйича кечиктириб бўлмайдиган счимларни ишлаб чиқиш учун Давлатлараро экология қўмитаси ташкил этилишини талаб қилади.

Марказий Осиё давлатларининг мамлакатлараро интеграцияси жараёни ва устуворликлари, шунингдек, уларнинг МДҲ билан ҳамкорлиги ҳамда жаҳон иқтисодиётига кириши янги шарт-шароитларда қайтарилмас тус олади. Бунда энг асосийси аввало, ушбу соҳада давлат сиёсатини олиб боришдир. Глобал жиҳатдан ушбу сиёсат жаҳон ва молиявий конъюнктура билан боғлиқдир. Жаҳон ва молия конъюктураси бугунги кунда ушбу объектив қонуниятга ҳайрихоҳ эмас, бу эса, Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти аъзолари бўлган мамлакатларнинг ички иқтисодий ислоҳотларни тўхтатиб қўймоқда. Лекин ана шундай ташқи салбий экзоген омиллар бўлишига қарамай, Марказий Осиё мамлакатларининг иқтисодий интеграцияси куч тўплаётган жараён-дир. Экспертларнинг баҳолари ва тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда Марказий Осиё бозори ўзаро фойда кўриш асосида, яқин истиқболда иқтисодий, молиявий ва ижтимоий сиёсатнинг Марказий Осиё мамлакатлари Иқтисодий иттифоқи даражасида муайян уйғунлигига аста-

секин эришган ҳолда секинлик билан, бироқ барқарор ривожланмоқда. Албатта, иқтисодий ривожланишдаги фарқ ҳамда жуғрофий-сиёсий омиллар Марказий Осиё мамлакатларининг ўзаро яқинлашишига ва улар иқтисодий иттифоқининг жиблигига муайян таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари интеграцияси минтақадаги комплекс устувор муаммоларни ҳал этиб, ушбу мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кучайишининг муҳим омилига айланади. Минтақа мамлакатларининг тарихий, жуғрофий, маданий ва тил умумийлиги жараённинг суръатлари ва кўламлигига кўмаклашади, интеграциянинг ўзи эса миллий ўзига хослик, давлат суверенитети ва сиёсий мустақилликни сақлаб қолиниши шароитида юз беради. Албатта, интеграция ривожланишининг шаклланаётган ички ва ташқи омиллари шароитида Марказий Осиё давлатлари томонидан иқтисодий ҳамкорлик шакллари ривожлантирилишига интеграциянинг ҳар хил шакллари аста-секин амалга оширган ҳолда, изчил эришилади. Айни вақтда жаҳонда сиёсий ва иқтисодий ҳодисаларнинг ривожланиши Марказий Осиё давлатлари салоҳиятининг жамланишини ва тўлақонли интеграция ҳамдўстлиги шакллантирилишини талаб этади. Ушбу ишда орқада қолиш ва ҳамдўстлик давлатларининг яққаланиши ушбу мамлакатларни жаҳон иқтисодиёти тараққиётидан четда қолиб кетиш хавфини келтириб чиқаради.

Хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграциясининг халқаро тажрибаси Марказий Осиё ҳамдўстлиги доирасидаги интеграция жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган бир қанча ҳулосаларга келиш имконини беради. Бу эса, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида жуда муҳимдир.

Биринчидан, иқтисодий вазифа сифатида минтақавий иқтисодий интеграцияни амалга ошириш учун ўтказилаётган демократик ва иқтисодий ислохотларнинг умумий мақсадлари билан бирлашган қатнашчи давлатлар раҳбарларининг ягона сиёсий илораси зарур.

Иккинчидан, хусусий бизнесга ва хорижий инвесторларга ишонч шarti сифатида барқарор макроиқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий вазият интеграция иттифоқи аъзоси бўлган мамлакатлар иқтисодиёти интеграцияси муваффақиятли қадам ташлашининг муҳим шarti ҳисобланади. Ҳитиш иқтисодиётига асосланган мамлакатлар учун уларга хос бўлган олдинги ижти-

мой тузилмаларни ўзгартириш қийинчиликлари билан боғлиқ эркин савдо ҳудудини, кейинчалик эса, ягона иқтисодий маконини барпо этиш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади. У бошқа ислоҳотлар (таркибий қайта ўзгартиришлар, хусусийлаштириш, давлатнинг иқтисодиётга аралашини бекор қилиш, нархларни эркинлаштириш ва бошқалар) билан узвий уйғун бўлиши керак.

Учинчидан, минтақавий интеграция эркин савдо ҳудудини, сўнгра божхона, тўлов ва валюта иттифоқини ташкил этишга доир комплекс чора-тадбирлар сифатида аста-секин, изчил амалга ошириладиган жараён эканлигини эсда тутиш зарур, бунда ҳар бир босқичда қатнашчилардан ҳар бирининг манфаатлари ва хулосалари келишилиши керак.

Тўртинчидан, ривожланган инфратузилмаси (транспорт, алоқа, газ, нефт қувурлари, озиқ-овқат ташиш ва бошқа коммуникациялар) мавжудлиги минтақавий интеграциянинг ҳал қилувчи шarti ҳисобланади, улардан интеграция ҳамдўстлиги барча аъзоларининг манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш зарур.

Бешинчидан, Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари бир томонлама парча-парча иқтисодиётга, ички бозорнинг энг кўп сизимига эга. Шу сабабли бошқа ривожланган минтақавий иттифоқлар тажрибасидан келиб чиқиб, улар, минтақавий ҳамдўстлик манфаатларига даҳл етказмаган ҳолда, учинчи мамлакатлар билан савдо ва ҳамкорлик қилиш учун қулай ҳамда фойдали шарт-шароитларни ўзаро келишиллари керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: “Шуни таъкидлаш лозимки, Шанхай ҳамкорлик Таъкилоти, Марказий Осиё ҳамкорлиги Таъкилоти, Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлигимиз минтақада хавфсизлик, тинчлик ва барқарор ривожланишни таъминлашнинг муҳим шarti ҳисобланади”.¹

¹ И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005, 96-б.

III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ ТИЗИМИГА ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯСИ МУАММОЛАРИ

3.1. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳужалиги тизимига иқтисодий интеграцияси

Республика ижтимоий ҳаётини эркинлаштириш шароитларида жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш жараёнларини ривожлантириш ва чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларида кучайратни жамлаш зарурияти юзага келди. Етакчи халқаро иқтисодий, молиявий, ва гуманитар ташкилотлар, илғор Европа мамлакатлари ва АҚШ, Осиё қитъаси давлатлари, МДҲ мамлакатлари ва айниқса, Россия, шунингдек Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорликни мустақамлаш ана шундай йўналиш ҳисобланади. Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг жаҳон хўжалик тизимига чуқур интеграциялашуви муаммоларини ҳал қилиш учун республиканинг экспорт салоҳиятини анча мустақамлаш, экспорт қилинаётган тайёр маҳсулотлар ассортименти ҳажмини ошириш ва кенгайтириш, республиканинг жаҳон бозоридан ўрин олишини фаол мустақамлаш зарур. Ҳозирги вақтда амал қилаётган рағбатлантиришлар ва имтиёзлар билан бирга, миллий ишлаб чиқаришнинг экспортга йўналтирилганлигини кучайтириш, импорт қилинадиган маҳсулотларнинг ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни оқилона асосланган ҳолда ривожлантириш билан уйғун равишда яқуний маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилишни рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш муҳимдир.

Айтиб ўтилганлардан келиб чиққан ҳолда, бизнинг назаримизда, давлатлараро иқтисодий интеграция – иқтисодий ривожланиш даражаси бир-бирига яқин бўлган давлатлар бирлашишининг объектив жараёнидир. У фақат тегишли мамлакатлар ташқи савдо алмашуви соҳаси, уларнинг бозор алоқаларинигина (халқаро ҳамкорликда бу кўпинча учраб туради) қамраб олиб қолмай, балки мазкур мамлакатлар

моддий ишлаб чиқариши соҳасига чуқур кириб боради, турли даражада ва ҳар хил шаклларда қайта ишлаб чиқариш тузилмаларининг тобора мустақкамроқ ўзаро ҳамкорлигига олиб келади.

Жаҳон хўжалик алоқаларининг моддий-ашёвий асосларини у ёки бу минтақавий гуруҳлар ёхуд иттифоқларга бирлашган мамлакатларнинг интеграциявий салоҳияти ташкил қилади.

Мамлакатнинг интеграцион салоҳияти деганда, фикри-мизча, халқаро иқтисодий интеграциянинг алоҳида томонлари-субъектлари (интеграциялашаётган мамлакатлар) амалга оширадиган халқаро ишлаб чиқариш-иқтисодий ҳамкорлик ва алмашув предмети бўлган миллий табиий, меҳнат, ишлаб чиқариш, молия-кредит, савдо ресурслари, илмий ходимлар ва одамларнинг ақлий қобилияти мажмуини тушуниш зарур. Ўзбекистоннинг интеграцион алоқаларини жадаллаштиришга хизмат қиладиган омиллар ва шароитлар орасидан республика интеграцион салоҳиятининг қуйидаги аниқ-равшан устунликларини санаб ўтиш мумкин, яъни:

– Ўзбекистоннинг Евроосиё қитъасидаги қулай геостратегик жойлашуви;

– ер, минерал-хом ашё ва ўсимликларнинг анча катта захираси, шунингдек, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун қулай бўлган тенги йўқ тупроқ-иқлим шароитлари;

– муҳим ташқи савдо ва экспорт салоҳияти;

– тегишли давлатлараро коопрециялашув ва биргаликдаги инвестициялар мавжуд бўлганда анча қисқа муддатлар ичида тайёргарликнинг юқори даражасига эга рақобатбардор маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилишга имкон берадиган йирик ишлаб чиқариш салоҳияти;

– одамлар салоҳияти, тез кўпайиб бораётган меҳнат ресурслари, шунингдек, нисбатан арзон (жаҳон миқёсида олиб қараганда) иш кучи мавжудлиги;

– ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси, биринчи навбатда республикани МДХнинг бошқа минтақалари билан боғлаб турадиган, автомобил ва темир йўл магистраллари, телекоммуникация тизимининг мавжудлиги;

– республикада чет эл капиталини инвестиция қилиш, ўзаро фойдали ташқи иқтисодий ва интеграцион ҳамкорликнинг яхши кафолати бўлган барқарор сиёсат.

Юқорида кўрсатилган позициялар бўйича миллий иқтисодиётнинг бозор иқтисодиётига ўтаётган шароитида мамлакат интеграциявий салоҳиятидан самаралироқ фойдаланиш учун бу салоҳиятнинг ҳозирги ҳолатига баҳо бериш керак.

Биринчи навбатда, бу потенциалнинг таркибий қисмлари бўлган геостратегик жойлашув, табиий-хомашё ва меҳнат ресурслари, шунингдек экспорт имкониятлари кабиларни тавсифлаш лозим.

XXI аср кириб келиши билан жаҳон иқтисодиётидаги интеграциявий мойиллик жуда яққол намоён бўлди. Халқаро меҳнат тақсимоғи шу даражага етдики, миллий хўжаликлар тобора кўпроқ интеграцияланув хусусиятини касб этмоқда. Бу эса халқаро хўжалик фаолиятининг байналмилаллашувиغا олиб келаётганлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Бу шароитларда ўзаро ҳамкорликнинг анъанавий шакллари – халқаро савдо, капиталларнинг кўчиши, иш кучининг миграцияси – янги, аниқ ифодаланган институционал шакллarga эга бўлмоқда. Бир томондан, давлатлараро минтақавий бирлашмалар тузилмоқда (энг яққол мисол – Евроҳукумат ва Европарламентга эга бўлган Европа Иттифоқи), бошқа томондан – ўз фаолиятининг хусусияти бўйича ҳам алоҳида давлатлар, ҳам бутун минтақаларнинг ҳаётига жиддий таъсир кўрсатадиган йирик трансмиллий корпорациялар (ТМК) кенг миқёс олмақда. Интеграция ҳақида гапира туриб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганларидек: “Жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув иқтисодий жиҳатдан ривожланган бозор тизимига эга бўлган демократик давлатлар тушунчасига мувофиқ келгандагина мумкин бўлади. Айни пайтда мамлакатни замонавийлаштириш унинг, шубҳасиз, жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви, яъни халқаро меҳнат тақсимоғида ўзининг муносиб ўрнини топиши, минтақавий ва глобал хавфсизлик тизимини яратиш шартлари мавжуд бўлгандагина мумкин бўлади”.

Ёш, мустақил давлат бўлган Ўзбекистон Республикаси учун ташқи иқтисодий фаолият ва жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув муаммоси айнан бугун, республикамиз давлатчилиги шаклланаётган, жаҳон хўжалик тизимида ўз ўрнини излаётган бир пайтда ва цивилизациялашган демократик жамият қуришда ўта муҳимдир.

Бунга шерикчилик ва ҳамкорлик қилишга интилаётган мамлакатларнинг бошланғич шарт-шароитлари турличалиги сабабдир. Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда дунё миқёсида ва минтақа куламида-интеграция жараёнларида қатнашса-да, аммо бир муҳим қоидага: “бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қилади. Биз бир субъект билан шерикчиликнинг мустаҳкамланиши бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувиغا олиб келишига қаршимиз. Шу сабабли Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир”, деб алоҳида таъкидлади Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.¹

Экспорт салоҳиятини ривожлантириш Ўзбекистонга XXI аср жаҳон иқтисодиётига хос бўлган ҳамда алоҳида миллий иқтисодиётларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқлиги ва хўжалик ҳаётининг байналмилаллашуви билан тавсифланувчи глобализация жараёнларида фаол иштирок этиш имконини беради.

Кўп томонлама халқаро иқтисодий, валюта-молиявий ва савдо ташкилотларининг аҳамияти миллий иқтисодиёт учун ҳам, жаҳон иқтисодиёти учун ҳам катта аҳамият касб этади, чунки айнан ана шу ташкилотлар шундай ҳуқуқий маконни яратишга ёрдам беради, жаҳондаги ташқи иқтисодий ва интеграцион алоқалар шу макон доирасида амалга оширилади.

Ўзбекистоннинг БМТ, ЕХҲТ, ЕИ, НАТО, Жаҳон банки, ХВФ, ЭКО, ОИК ва бошқа ташкилотлар фаолиятида фаол иштироки мамлакатимизга ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиш борасидаги жаҳон тажрибасидан фойдаланиш, муҳим бўлган замонавий илмий-техникавий ахборотлар, “ноу-хау”ларни, бегараз бериладиган ҳужжат ва материалларни олиш имкониятини беради. БМТнинг ихтисослаштирилган муассасалари турли тармоқларда кўп томонлама ҳамкорликни тартибга солишнинг тенги йўқ меъёрий-иждоий механизми ҳисобланади. Валюта-молия ва савдо муассасалари савдо ҳамда валюта-кредит соҳасида жула муҳим тартибга солувчи ролни ўйнайди ва Ўзбекистонга давлат ва хусусий инвестицияларни жалб қилишга кўмаклашади.

---

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 6-том. Т.: «Ўзбекистон», 1997. 241-242 бетлар.

Жаҳон тажрибаси цивилизациялашган интеграция интеграциялашаётган давлатлар умумий ривожланганлигининг маълум бир даражада бўлишини назарда тутишини кўрсатди (буни ЕИ тажрибаси ҳам тасдиқлаб турибди, унга аъзо мамлакатлар ўз иттифоқларига урушдан кейинги деярли 50 йил давомида эришишди). Бироқ собиқ иттифоқ республикалари, ҳозирги янги мустақил давлатлар — МДХ аъзоларининг умумий ривожланиш даражаси, миллий хўжаликларда бозор ислохотларининг поёнига етмаганлиги бу давлатларга ғарбий Европадагига ўхшаш бирор-бир янги иттифоқни ташкил этиш имконини бермайди.

Давлат мустақиллигига эришилиши Ўзбекистон учун мустақил равишда ўз ривожланиш моделини ишлаб чиқиш имкониятларини очди. Бу ривожланиш моделида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, республиканинг жаҳон хўжалик алоқаларига интеграциялашуви йўналишларини белгилашга катта эътибор қаратилган. Мамлакатнинг жаҳон хўжалик алоқаларида, халқаро меҳнат тақсимида кенг кўламда иштирок этиши очик турдаги иқтисодиётни қуришнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам иқтисодиётимизнинг келажагини унинг жаҳон хўжалигига интеграциясида кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий сиёсатининг негизида ташқи алоқаларда очиклик, тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, ўз миллий-давлат манфаатлари устунлигини сақлаган ҳолда ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя қилиш ва халқаро стандартларга босқичма-босқич ўтиш тамойиллари ётади.

Республикамизнинг ўз тараққиёт моделини такомиллаштириш ва жорий этишни ишлаб чиқишда ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш сезиларли роль ўйнайди. Ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш республикада ислохотларни янада самаралироқ амалга ошириш ва бошқа давлатлар йўл қўйган хатоларни такрорламаслик учун зарурдир. Ўзбекистон бозор ислохотларини амалга оширишнинг асосчиси ҳисобланмайди. Бунинг жуда кўп ижобий томонлари бор, зеро бизнинг республикамизга бошқа мамлакатлар йўл қўйган хатолардан сабоқ олиш, шу билан биргаликда, уларнинг ютуқларини юртимиз шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда жорий қилиш имконияти берилган. Алоҳида мамлакатлар ривожланиш моделидан кўр-кўрона андоза олиш керак эмас, кўплаб давлатлар тажрибасини ички шарт-шароитларга мувофиқ равишда уйғунлаштириш зарурдир.

Очиқ ташқи сиёсат тамойилини амалга ошириш барча тинчликсевар давлатлар билан дўстона алоқаларни мустақкамлашга ёрдам беради. Бу тамойилга риоя қилиш, мафкуравий омиллардан қатъи назар, қисқа муддатларда кенг кўламдаги ташқи алоқаларни йўлга қўйиш, бир асрлик ташқи оламдан ажралганлик исканжасидан қутулиш имкониятини беради. Файритабий ҳодисага дуч келамиз: умуман олганда “очиқ” иқтисодиётга эга бўлган ҳолда, яъни ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг тахминан 30 фоизи республикадан ташқарига олиб чиқилган, истемол қилинадиган товарларнинг 65 фоизи импорт қилингани ҳолда республикамиз амалда ёпиқ мамлакат эди, жаҳон бозорига тўғридан-тўғри чиқиш имкониятига эга эмасди, унинг барча ташқи алоқалари собиқ иттифоқ ва ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши доирасида чекланиб қолган эди. Ўзбекистон ташқи савдо айланмасининг 83 фоиздан ортиқроғи собиқ иттифоқ республикаларига тўғри келарди. Шу билан биргаликда республикамизнинг экспорт салоҳиятидан (пахта, олтин, рангли металллар, газ ва бошқалар) Марказ сариқ чақа бермасдан аёвсиз фойдаланарди.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳўжалигига интеграциялашуви шароитида ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишни тубдан қайта ислоҳ қилиш зарур. Умуман олганда, ташқи иқтисодий фаолиятнинг эркинлаштирилиши, янада очикроқ бўлиши керак, бироқ бу республика манфаатларига зиён етказмаслиги даркор.

Ташқи иқтисодий сиёсат республиканинг жаҳон бозоридаги мавқеини мустақкамлашга, унинг тўлов балансини янада яхшилашга, қулай инвестиция муҳитини яратишга йўналтирилиши керак. Бунинг учун республикамизда зарур шарт-шароитлар ва негизлар мавжуд.

Ривожланиш ва тараққиёт йўлига ўтган Ўзбекистон жуда кўп нуфузли халқаро иқтисодий ҳамкорлик ташкилотларининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. Қисқа вақт ичида республикамиз Халқаро валюта фонди (ХВФ), Жаҳон банклар гуруҳи, Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро электралоқалари иттифоқи, Осиё ва Тинч океани иқтисодий ва ижтимоий комиссияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), Худудий иқтисодий ҳамдўстлик ташкилоти, Божхона ҳамдўстлиги кенгаши каби машҳур халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотларга қабул қилинди. Республикамининг Халқаро атом энергиясини назорат қилиш

бўйича ташкилотга, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиб кириши учун фаол тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда.

Республикамиз учун ташқи савдо, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларда қуйидаги йўналишлар устувор саналади:

Республиканинг экспорт салоҳиятини бундан буён ҳам ривожлантириш ва мустақамлаш, экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш. Экспорт салоҳияти ривожлантирилмаса, Ўзбекистон ёрқин келажакка эриша олмайди. Экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш бўйича махсус дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарурияти етилди.

Экспорт таркибини хом ашё ресурсларидан Ўзбекистон учун фойдалироқ бўлган экспорт кўринишлари: қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш орқали тайёрланган тайёр маҳсулотлар, енгил саноат ва илм талаб тармоқлар буюмлари экспорти йўналишига тубдан ўзгартириш керак. Хом ашёга йўналтирилган экспортни сақлаб туриш республика учун фойдали эмас. Пахтани эса республиканинг ўз тўқимачилик ва енгил саноати қудратли ривожлангунга қадар экспорт қилиш даркор. Пахта билан эмас, балки цивилизацияланган мамлакатлар сингари тайёр маҳсулот билан савдо қилиш лозим.

Фақат ички бозорда эмас, балки, энг аввало, жаҳон бозорида харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш бош вазифа бўлиши керак.

Жаҳон бозорларида аллақачон талабга эга бўлишга улгурган, киритилган инвестицияларни қисқа вақтда—икки-уч йилда қоплабгина қолмасдан, балки республикамизга валюта тушумларининг мустақам манбаи сифатида хизмат қиладиган экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришлар устувор равишда ривожлантирилиши даркор.

Экспорт салоҳиятини кенгайтириш, жаҳон бозорларига кириб бориш учун, энг аввало, нодир хом ашёларни қайта ишлаш асосида тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича қўшма корхоналарни ривожлантириш, хорижий ҳамкорлар билан меҳнат ресурсларига - қишлоққа яқин жойларда ихчам корхоналар ташкил этиш зарур. Одатда, бу корхоналарнинг барчаси илғор технологиялар билан жиҳозланиши, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариши даркор. Бу йўл орқали бир неча йилдан сўнг республикамиз замонавий технологиялар, асосини маҳаллий аҳоли ташкил этувчи замонавий иш кучига эга бўлади. Ўзбекистон ўз ишлаб чиқариши негизида маҳаллий

хом ашёлардан тайёрланган юқори сифатли товарлар билан тўлиб-тошади. Экспортни кенгайтириш бўйича стратегияни фаол олиб бориш билан бирга аниқ йўналтирилган импорт ўрнини қоплаш бўйича сиёсатини ўтказиш талаб қилинади. Бунда ўзимиз ишлаб чиқара оладиган товар ва маҳсулотлар импортини мумкин даражада камайитириш керак. Импорт ўрнини қоплаш дастури доирасида асосий эътиборни озиқ-овқат маҳсулотлари ва ресурслар импорти соҳасидан экинларнинг юқори ҳосил берадиган навлари ва бу экинларга ишлов берувчи саноат технологиялари, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш учун зарур бўлган замонавий асбоб-ускуналар, шунингдек, фермер (деҳқон) хўжаликлари учун техникалар импорти соҳасига кўчириш керак. Илғор технологик қурилмалар, илғор технология, ишлаб чиқаришни қайтадан техник жиҳозлаш учун лицензиялар, шунингдек, энг зарур бўлган истеъмол товарлари, хом ашё ва дори-дармонлар импортига ҳам диққат-эътиборни қаратиш даркор.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бундан буён ҳам эркинлаштириш бўйича аниқ бир мақсадга йўналтирилган сиёсатни олиб бориш, хўжалик субъектларига хорижий ҳамкорлар билан тўғридан-тўғри алоқаларни ўрнатишда катта эркинликлар бериш, республикамызда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни хорижда сотиш, товарлар экспорти ва импортига янада имтиёзли тартибларни жорий қилиш — булар сиёсатимизнинг замонавий босқичдаги устувор йўналишларидир. Ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш мақсадида кўнраб товар турларига импорт божлари аллақачон олиб ташланган, экспорт ва импортга божхона божи ставкалари сезиларли даражада пасайтирилган, валюта тушумларини тақсимлаш тизими тубдан ўзгартирилган. Республикамыз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни, тўғридан-тўғри капитал қўйилмаларини устун равишда кенг қўламда жалб қилиш учун зарур бўлган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни яратишга, кўнраб корхоналарни ташкил қилишга, шунингдек, инвесторлар манфаатларини ҳимоя қилишга катта эътибор қаратилмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолият инфратузилмасини яратиш — бу ташқи алоқаларни ривожлантириш манфаатларига ва шарт-шароитларига жавоб берадиган ихтисослаштирилган ташқи савдо, лизинг, консалтинг ва сугурта фирмалари, транспорт тизими, алоқа ва коммуникация тизимларини барпо қилиш демакдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бу ва бошқа йўналишларини амалга ошириш Ўзбекистон иқтисодиётининг тез орада жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига интеграциялашуви учун иқтисодий, ташкилий-ҳуқуқий замин яратиш имконини беради.

Энг бой мамлакатлар ўзларини эркин савдога қатъий риоя қилиш тарафдорлари қилиб кўрсатишади. Бироқ айнан ана шу мамлакатлар жуда усталлик билан мураккабдан-мураккаб ва ниқобланган савдо тўсиқларини ўрнатишмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар ва кўп сонли ижтимоий ташкилотлар Сиэтлдаги учрашувнинг барбод бўлишига эришиш орқали жаҳон иқтисодиётидаги етакчи мамлакатларнинг икки юзламличилиги ва сайёрамизнинг 80 фоиз аҳолиси яшайдиган қисмининг ниҳоятда муҳим бўлган манфаатларини эътиборга олмасликларига қарши яқдил қаршиликларини намойиш қилишди.

Натижада ушбу раунд 2003 йилга қолдирилди. Шуни тан олиш жоизки, БСТнинг келажакдаги музокараларида жаҳон тараққиёти учун тенг ҳуқуқли халқаро савдо режимини ва глобал иқтисодий тартибнинг адолатли асосларини ўрнатиш зарур.

3.2. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви шароитида иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш йўллари

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш мамлакатимизнинг жаҳон иқтисодий алоқаларига интеграциялашувидаги асосий вазифалар қаторига киради. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Олий Мажлиснинг XIV сессияси (1999 йил апрел)да сўзлаган нутқида, мамлакатимиздаги барча ислохотларнинг асосий негизи ва боғловчи бўғини саналган иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнлари ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш ва жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ эканлигини қайд этган.

И. Спирidonov рақобат тунунчасига мукамал таъриф берган: “Рақобат — бу ўз маҳсулотларини сотиш учун энг яхши имкониятларни таъминлаш, турли-туман харидорлар эҳтиёжларини қондириш ва энг кўп фойда олиш мақсадида бозорда иштирок этувчи корхоналарнинг ўзаро таъсир кўрсатиши, ўзаро алоқалари ва ўзаро курашини ифода этувчи иқтисодий жараёндир”. Б.Дозёрн ва С.Уилкс эса “Рақобат бозор иқтисо-

диёти тараққиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучини ифода этади”, деб таъкидлайди. Уларнинг фикрича, рақобат ҳам, бозор ҳам табиий ривожланиш натижасида ву-жудга келмайди, балки уни шакллантириш керак бўлади.

Жаҳон тажрибаси ва замонавий амалиёт бозорда рақобатни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш, эркин рақобат ҳамда рақобатбардош соҳалар ва компанияларни рағбатлантириш сиёсатини биргаликда олиб боришнинг турли-туман усулларини намойиш этмоқда.

Рақобат сиёсатини қўллаб-қувватлаш соҳасида Европа Иттифоқи (ЕИ) сиёсатининг фаолият доираси ниҳоятда кенгдир. Европа Иттифоқининг рақобат сиёсати: миллий бозорларнинг амалдаги интеграциясини таъминлаш, бозорларни бўлиб олиш тўғрисида битимлар имзолаш воситасида миллий бозорлар ўртасида ўз тўсиқларини яратишга ҳаракаат қилаётган компанияларга қарши тўсиқлар ташкил этишга, иқтисодий ҳукмронликнинг ҳаддан ташқари концентрациялашувига қарши концентрациялашув жараёнларининг ўзини эмас, балки бозорда етакчи мавқени эгаллаб олиш мақсадидан келиб чиқувчи суиистеъмолни тақиқлаш йўли билан тўсиқлар барпо қилиш вазибаларини ҳал қилишга йўналтирилган.

Европа Иттифоқининг рақобат сиёсати соҳасидаги асосий ҳуқуқий мейёрлари Европа Иқтисодий ҳамжамиягини таъсис этиш тўғрисидаги Битимнинг бир қатор моддалари: “Картеллар ва бошқа чеклаш келишувлари тўғрисида”ги 85-модда, “Етакчи мавқе орқали суиистеъмоллар тўғрисида”ги 86-модда, “Давлат компаниялари ва компаниялар тўғрисида”ги 90-модда (бу компанияларга “умум манфаатлари йўлида фаолият” олиб бориш юклатилган), “Саноатга давлат ёрдами тўғрисида”ги 92-94-моддаларда мустаҳкамланган.

АҚШ, ЕИ, Германиянинг барча қонунчилик ҳужжатларида рақобатчилар ўртасидаги рақобатни чеклашга қаратилган ҳар қандай кўринишдаги битимлар тақиқланган. АҚШда картеллаштиришга жиноий қоида бузиш сифатида қаралади ва бу хусусий шахслар учун 350 минг АҚШ долларигача, фирмалар учун 10 млн. АҚШ долларигача жарима солиниши ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилинишига олиб келиши мумкин.

Жаҳон бозорида рақобат курашининг кучайиши ва сўнгги ўн йилликларда рақобатбардошлик муаммосининг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисобланиши жаҳон иқтисодиёти, халқаро иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар билан ҳолисона боғлиқ-

дир. Аини пайтда рақобат ўжринишлари ва услублари, рақобатбардошликка эришиш усуллари вақт ўтиши билан кўп жиҳатдан хўжалик ҳаётининг глобаллашуви, халқаро ишлаб чиқариш ва халқаро капиталлар бозоридаги сифат билан боғлиқ олға силжишлар, халқаро инфратузилманинг тез суръатларда ривожланиб бориши ва глобал телекоммуникация тизимининг шаклланиши билан боғлиқ равишда ўзгариб боради.

Асосан хўжалик ҳаётининг глобаллашуви таъсири остида шаклланиб борувчи замонавий рақобат вазияти учун қуйидагилар хосдир: рақобатчи томонлар манфаатларининг кўп қирралчилиги, рақобатнинг турли хил параметрлари (харажатлар, сифат, муддат, “ноу хау”, молиявий ҳолат, бозордаги тўсиқлар)нинг бир пайтда ҳисобга олиниши, ҳаракатнинг кўп даражаличилиги (товар бозорларидаги, ресурслар соҳасидаги, турли тадбиркорлик тамойиллари ўртасидаги ҳаракат), бозорларда рақобатчилар мавқеининг ва кучлар тақсимланишининг ўзгаришларга бойлиги, баҳолардан фойдаланмасдан олиб бориладиган рақобат усуллариининг баҳо асосидаги рақобатлашув усуллариининг кўплиги.

М. Портернинг маркетинг тадқиқотларининг кўрсатишича, “халқаро рақобатда муваффақиятни омилларнинг ўзи эмас, балки улардан қерда ва қай даражада самарали фойдаланиш белгилаб беради”.

Ривожланишнинг бир босқичидан янада юқорироқ босқичига ўтиш доирасида бозор муҳитида рақобатни ривожлантириш йўналишларини асосан нисбий устунликлардан фойдаланишдан рақобат устунлигидан фойдаланиш томон тубдан ўзгартирувчи рақобатлашувнинг янги шарт-шароитлари шаклланади. Нисбий устунликлар мамлакатга табиат томонидан инъом этилган, турғун, абадий бўлмаган ва такрор ишлаб чиқарилмайдиган табиатга эга бўлса, рақобат устунликлари нисбатан ўзгарувчан, инновациялар, инсон ресурсларининг ривожланиши билан боғлиқ ва моҳияти жиҳатидан чегарасиздир. Бир мамлакатда нисбий ва рақобат устунликларининг бир-бирига боғланиши бу мамлакатнинг глобал иқтисодий макондаги рақобатбар-дошлигини кучайтиради.

Ҳақиқатан ҳам ишлаб чиқаришнинг глобаллашуви шароитида бирон-бир мамлакатдаги фирманинг ушбу мамлакатда у ёки бу омилларнинг мавжудлигига ва уларнинг миқдорида боғлиқлиги барҳам топади. Ҳом ашё ва бугловчи буюмлар, ишлаб чиқариш қурилмалари, капитал ва бошқа қўйлаб ресурслар ҳамда хизматларни жаҳон бўйича деярли бир хил шарт-шароитларда сотиб олиш мумкин. Капитал бир мамлакатдан бошқа мамлакатга,

аниқроғи, энг яхши инвестиция муҳити яратган мамлакатларга кўчиб ўтади. Транспортнинг ривожланиши аниқ бир ишлаб чиқариш омилига боғлиқ бўлган товарлар ва ишлаб чиқариш омиллариининг ўзини айрибошлашни арзонлаштирди.

Иқтисодиёт соҳасида юзага келадиган турли хил рақобат муносабатларининг барчасини уч даражага бўлиш мумкин: микро даража (маҳсулот, ишлаб чиқариш, корхоналарнинг алоҳида турлари); мезо даража (тармоқлар, интеграциялашган корпоратив тузилмалар); макро даража (миллий хўжалик мажмуалари).

Ўз навбатида, бу даражаларни белгилловчи турли хил рақобат тавсифлари ва омиллари қуйидагиларга бўлинади: микро даражада (маҳсулотнинг сифати ва баҳоси, баҳога боғлиқ бўлмаган тавсифлар); мезо даражада (тармоқлар ва интеграциялашган корпоратив тузилмалар — ИКТнинг ҳолати, айрим ҳолларда ўзаро боғлиқ тармоқларни ҳам қамраб олади); макро даражадаги (иқтисодиётнинг умумий ҳолати, инвестиция муҳити, солиқ режими, илмий-маърифий мажмуанинг, техникавий базанинг ҳолати).

Рақобатбардошликнинг барча даражалари ўзининг кўрсаткичлар тўпламига, уларнинг даражасини оширишнинг махсус ёндашувлари ва таҳлил услубларига эга.

Микро ва мезо даражадаги рақобатбардошлик. Рақобатбардошликни микро даражада баҳолаш алоҳида товарлар, товар гуруҳлари, ишлаб чиқариш ва корхоналарни қамраб олади ҳамда кўпчилик ҳолларда баҳолаш алоҳида корхоналар ва фирмалар томонидан ишлаб чиқариладиган маълум бир товарларнинг баҳоси ва сифатига, шунингдек, товарни етказиб бериш ва сотиш пайгидаги ҳамда ундан фойдаланиш жараёнидаги хизмат кўрсатиш самарадорлигига боғлиқ шартлар асосида ўтказилади.

Умуман олганда, микро даражадаги рақобатбардошликни баҳолаш нафақат алоҳида олинган товарлар ва товар гуруҳлари бўйича амалга оширилиши, балки корхонанинг умумий рақобатбардошлигини баҳолаш орқали ҳам олиб борилиши мумкин. Корхона рақобатбардошлигини баҳолаш мутахассислар иштирокида корхонани текшириш ва унинг эксперт баҳосини бериш йўли билан амалга оширилади. Бу услубий ёндашувни инобатга олинган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Макро-иқтисодиёт ва статистика вазирлиги қошидаги Макроиқтисодий ва ижтимоий тадқиқотлар институти томонидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини эксперт баҳолаш услубияти ишлаб чиқилган.

Мамлакатнинг бешта ҳудудида жойлашган ўн та саноат тармоғидаги саноат корхоналарини экспериментал текшириш натижаларининг кўрсатишича, 1999 йилда ички бозорда фақатгина 28,3 фоиз корхоналар, шу жумладан, яқин хориж бозорларида — 8,2 фоиз, узоқ хориж бозорларида — 6,6 фоиз корхоналар юқори даражадаги рақобатбардошликка эришди. Дарҳақиқат, 2005 йилнинг якунигача барча бозорларда яна 20-23 фоиз корхоналарнинг юқори даражадаги рақобатбардошликка эришиши кутилмоқда.

Бироқ текшириш натижаларининг кўрсатишича, республикадаги корхоналарнинг қатта қисми 2001-2005 йиллар учун ўзларининг экспорт йўналишини аниқлаб олишган, боз устига 59 фоиз корхона яқин хориж бозорларида, 68 фоиз корхона эса узоқ хориж бозорларида ўз экспорт фаолиятининг истиқболини умуман белгиламаган.

Бу текширишлар, шунингдек, саноатнинг қазиб олиш тармоғидаги корхоналаргина ички ва ташқи бозорларда мустақкам мавқега эга эканлигини кўрсатди, масалан, республикамиз рангли металлургиясидаги 83 фоиз корхона шундай мавқега эга.

Корхоналар гуруҳлари ёки тармоқ даражасидаги рақобат бир қанча умумий кўрсаткичлар ёрдамида ҳам баҳоланади. Улар сирасига-меҳнат унумдорлиги; тармоқнинг экспортга йўналтирилганлиги ёки импортга боғланганлиги даражаси; маҳсулотнинг капитал сифими, илм-фанни талаб қилиш ва техник даражаси; маҳсулотни мустақил равишда ўзлаштириш учун зарур бўлган билимлар ва ярим тайёр маҳсулотлар йиғиндиси киради.

Бу кўрсаткичлар тўлаими тармоқ хусусияти, бу тармоқларда фаолият олиб борувчи интеграциялашган корпорациялар тузилмаси (молия-саноат гуруҳлари, корпорациялар ва концернлар)нинг фаолияти хусусиятлари ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилиши мумкин.

Бироқ товар яратилиши даврида жаҳон илмий-техникавий ютуқларидан фойдаланиш даражасини акс эттирувчи маҳсулотнинг техникавий даражаси, товарнинг мамлакат ёки хориждор фирмалар талабларига мос келиши, техник хизмат кўрсатишни таъкил қилиш жаҳон бозорида рақобатбардошликни белгилувчи асосий омиллар саналади. Охир-оқибатда корхона ёки корхоналар гуруҳи рақобатбардошлиги ички ва ташқи бозорларда сотиладиган маҳсулотнинг рақобатбардошлиги билан баҳоланади.

Макро даражадаги рақобатбардошлик. Бундай рақобатбардошликнинг ўзига хос томони шундаки, товар ёки корхоналарга

нисбатан етарли даражада аниқ иқтисодий маънога эга бўлган рақобатбардошлик тушунчаси миллий иқтисодиётга татбиқ этилганда ўзининг қатъийлигини йўқотади. Бу ҳолат кўп жиҳатдан муҳокама мавзуси ўзининг мураккаблиги, кенг миқёслилиги ва кўп томонлилиги билан изоҳланади.

Жаҳондаги етакчи мамлакатларнинг нисбий устунлиги тўғрисидаги маърузалар 1986 йилдан бошлаб, Умумжаҳон Иқтисодий Анжумани (УИАВЭФ) раҳбарлигида, кейинчалик Жаҳон банки ва Халқаро бошқарув услубларини такомиллаштириш институти ишланмалари ҳимоясида чоп этила бошланди. Бу маърузаларнинг кўпчилигида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги омиллари қуйидагиларни ўз ичига олиши қайд этилган: мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти; иқтисодиётнинг байналмилаллашуви — мамлакатнинг халқаро савдо ва инвестицион оқимларида иштироки даражаси; иқтисодиётнинг рақобатлашув услубликларини оширишда ҳукуматнинг рағбатлантирувчи роли; молия-капитал бозорининг фаолият кўрсатиши ва молиявий хизматларнинг сифати; инфратузилма — бизнеснинг асосий эҳтиёжларига ресурсларнинг мос келиши; бошқарув, инновациялар, фойдалилик, ўзгарувчан шароитларга мослашувчанлик; фан ва технология—илмий—тадқиқот, тажриба—конструкторлик ишларининг салоҳияти ва самарадорлиги; ходимлар — меҳнат ресурсларининг миқдори ва сифати.

Иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги санаб ўтилган омилларнинг ўзаро таъсири, иқтисодий—сиёсий муҳит хусусиятлари, иқтисодиётнинг фаолият кўрсатиш механизми ҳамда унда фаолият кўрсатувчи субъектларнинг ташкилотчилик қобилиятлари ва самардорлиги натижаси сифатида аниқланади.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ кўрсаткичларига асосланган Жаҳон банки услубияти жаҳондаги мамлакатларнинг рақобатбардошлигини учта даражада тавсифлайди. Жаҳон банкининг 2000 йилда чоп этилган маърузасида даромад даражасига кўра мамлакатлар уч тоифага ажратилган: даромади даражаси паст — 760 АҚШ доллари ёки ундан камроқ; даромади даражаси ўртача — 761 дан 9360 долларгача; даромади даражаси юқори мамлакатлар — 9361 доллар ва ундан кўп (ОЕСД мамлакатлари, бошқа мамлакатлар).

Рақобатбардошликни баҳолашнинг юқорида келтирилган услублари билан бир қаторда маълум бир товар бозорларида мамлакатнинг ички мониторинги мақсадида иқтисодиёт рақобатбардошлиги даражасини ҳар томонлама тавсифловчи

интеграл кўрсаткичлар (индикаторлар)дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон шароитида рақобатбардошлик кўрсаткичлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган уч гуруҳ кўрсаткичлар – иқтисодий салоҳият, халқаро меҳнат тақсимотига қўшилганлик даражаси ва иқтисодиётнинг инновацион сифimini ифода этувчи кўрсаткичларни ўз ичига олиши керак. Йириклаштирилган иқтисодий салоҳиятни кўп жиҳатдан Ялпи миллий маҳсулот ва олтин-валюта заҳиралари каби интегралланган кўрсаткичлар ифодалайди.

Яна шу ҳолатни ҳам эътиборга олиш муҳимки, Жаҳон банки мамлакатларни таҳлилий мақсадлар учун гуруҳларга ажратишда ва уларнинг қарз маблағларини олиш учун қонуний ҳуқуққа эгаллигини аниқлашда АҚШ долларида ифодаланган аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳиятини аниқлаш ЯММ асосида амалга оширилиши миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг интеграл кўрсаткичларидан бири сифатида етарлича исботланган. ЯММ билан бир қаторда олтин-валюта заҳиралари ҳам иқтисодиёт рақобатбардошлигининг жамғарилган интеграл кўрсаткичи ҳисобланади, чунки унда ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча натижалари тўпланган. Одатда товар ва хизматлар экспортидан, инновацион фаолият ва туризмдан катта даромад олувчи, самарали ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи мамлакатлар улкан заҳираларга эга бўлади.

Иқтисодиётнинг жаҳон хўжалик алоқалари ва халқаро меҳнат тақсимотига интеграциясини ифодаловчи рақобатбардошликнинг энг муҳим кўрсаткичлари қаторига товар ва хизматлар экспорти, иқтисодиётнинг “очиқлиги” даражасини ифода этувчи ЯММда товар ва хизматлар экспортининг улуши, шунингдек, тўғри инвестициялар миқдори киради.

2002 йилда ЯММдаги товар ва хизматлар экспорти улуши Ўзбекистонда 22 фоиз, Озарбайжонда – 25, Арманистонда – 20, Грузияда – 12, Қозогистонда – 34, АҚШда – 12, Германияда – 27, Буюк Британияда – 27, Францияда – 24, Гонконгда – 125, Индонезияда – 28, Таиландда – 47 фоизни ташкил этди.

Инвестицион омил барча саноати ривожланган мамлакатлар ва янги индустриал мамлакатларда рақобат мавқеини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Улкан ҳажмдаги ички ва хорижий инвестициялар ва улардан самарали фойдаланиш бу мамлакатларга

табиий ресурслар етишмаслиги ёки жўғрофий жойлашув, шунингдек, иш кучининг етарли эмаслиги ёки унинг қимматлиги билан боғлиқ бўлган рақобат устунликларининг етарли эмаслиги ёки бу устунликларни йўқотишнинг ўрнини тўлдириш имкониятини берди.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, қўллаб мамлакатлар ўзларининг рақобатбардошлигини оширишни таълимга сарфланган харажатларнинг ЯММдаги улуши, олимлар ва муҳандислар сонининг ўсиши, патентларга буюртмалар миқдорининг қўпайиши каби омилларни ўз ичига олган иқтисодиётнинг инновацион сизими ўсиши орқали ҳам таъминлашади. Умуман олганда, барча турли хил рақобатлашув устунликларини икки асосий кўринишга ажратиш мумкин: ресурслар бўйича ва инновациялар бўйича устунликлар.

Агар ресурслар бўйича рақобатлашув устунликлари асосан ишлаб чиқариш омиллари (табиий ресурслар, иш кучи ва ҳоказолар) ва бу омиллардан самарали фойдаланиш даражаси билан таъминланса, инновациялар бўйича рақобатлашув устунликлари бир ёки бир неча тармоқлардаги технологик жиҳатдан илгарилаб кетишдан тортиб то мамлакатнинг технология соҳасида етакчи мавқега эга бўлишигача бўлган замонавий рақобатлашув устунликларининг барча кўринишларини таъминловчи билим ресурслари, технологик ва инвестицион ресурслар орқали таъминланади.

Айнан интеллектуал салоҳиятнинг ривожланиши, илмий-техникавий асоснинг шаклланиши, энг янги технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг инновацион омиллари халқаро меҳнат тақсимотига энг самарали равишда кириб боришни таъминлайди. Бунда иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширувчи бу омилларнинг аҳамияти вақт ўтиши билан ортиб боради.

Интеллектуал салоҳият ва инсон капиталига инвестиция қўйилмалари ривожланишининг муҳим кўрсаткичи таълимга сарфланган харажатларнинг ЯММдаги улуши ҳисобланади. Ўзбекистонда рақобатбардошликни оширишнинг ушбу омилига катга эътибор берилмоқда ва у кадрлар тайёрлаш Миллий дастури орқали амалга оширилмоқда. Бу таълимга сарфланган харажатларнинг ЯММдаги улуши 8,1 фоизни ташкил этганлигида ҳам ўз исботини топиб турибди, зеро бу кўрсаткич Қозоғистонда – 4,7 фоиз, Қирғизистонда – 5 фоиз, Тожикистонда – 2,2 фоиз, Россияда – 4,1 фоиз, Буюк Британияда-5,4 фоиз, Германияда –

4,8 фоиз, Италияда — 4,7 фоиз, АҚШда — 5,4 фоиз, Ҳиндистонда — 3 фоиз ва Хитойда — 2,3 фоизга тенгдир.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти рақобатбардошлигининг белгиланган интеграл кўрсаткичлари ҳамда уларни ҳисоблаш унчалик қийинчилик туғдирмайди. Улар микро, мезо ва макро даражаларда бу кўрсаткичларни яхшилаш бўйича таҳлилий ҳамда илмий ва амалий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш мақсадларида мониторингни амалга ошириш доирасида қўлланилиши мумкин.

Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлиги муаммоларини тадқиқ этишнинг услубий ва илмий-услубий масалаларини ҳал этишда рақобат курашининг тавсифлари, кўрсаткичлари ва субъектларини тизимлаш билан бир қаторда иқтисодиёт рақобатбардошлиги устунликларини шакллантиришга таъсир этувчи омиллар ва шарт-шароитлар таҳлили муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Хўжалик алоқаларининг глобаллашуви шароитида Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлиги муаммоларини тадқиқ этишнинг муҳим йўналиши рақобатлашиш устунликларини шакллантириш хусусиятлари ва омиллари ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш омиллари, талаб шартлари, бир-бирига боғланган ва қўллаб-қувватловчи тармоқларнинг мавжудлиги, фирманинг стратегияси ва тузилмаси рақобатлашиш устунликларининг асосий ўзгарувчилари ҳисобланади. Тасодифий ҳодисалар (жаҳон бозорида вужудга келувчи тамойиллар, эҳтиёжлар ва талаблардаги кескин ўзгаришлар, сиёсий ҳодисалар ва бошқалар) ва ҳукумат таъсири ҳам ушбу ўзгарувчилар қаторига киради.

Бу ўзгарувчилар (М. Портернинг таърифига кўра — миллий “ромб” - national “diamond”)нинг ҳар бири алоҳида ҳолда ва бир бутун тизим ҳолида аниқ бир мамлакатнинг корхона ва фирмалари фаолият кўрсатувчи муҳитни яратади, бинобарин, пировардида мамлакат иқтисодиёти рақобатлашув устунликларини яратади. Бироқ тадқиқотларнинг кўрсатишича, иқтисодиётнинг у ёки бу тармогининг рақобатлашув устунликлари ўзгармас ҳолда, олдиндан белгилаб қўйилган ҳолда қолиб кетмайди, фақат уларнинг манбаи доимий равишда такомиллашиб бorgan ҳолда сақланиб қолади.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатлашув устунликларини оширишнинг асосий шартлари сифатида барча ўзгарувчилардан ўзаро алоқадор ҳолда, яъни комплекс равишда фойдаланиш ва рақобатлашиш устунликларини доимий равишда такомиллаштириб боришнинг зарурлиги илгари сурилади. Рақобатлашиш

устунликларига эришиш юқоридаги барча тўрт ўзгарувчининг ўзаро таъсирини талаб қилади, чунки бир-икки ўзгарувчининг мавжудлиги мамлакатга фақат қисқа ва ўртача муддатли устунлик бериши мумкин. Бир-бири билан ўзаро таъсир қилувчи ва бир-бирини кучайтирувчи ўзгарувчиларнинг яхлит тизимидаги устунликларгина иқтисодиётнинг юқори даражадаги рақобатбардошлигига эришиш учун шароит яратади. Шу билан биргаликда турли ўзгарувчилар бўйича устунликлар бир-бирини тўлдириши, ўзаро таъсир қилиши ва бир-бирини кучайтириши жуда муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш жараёни тадқиқотчидан ҳар бир ўзгарувчини ва бу ўзгарувчиларга таъсир қилувчи омилларни, шунингдек, бу ўзгарувчиларнинг ўзаро таъсир механизмларини таҳлил қилишни талаб қиладики, бу механизмлар рақобатлашишнинг нисбий устунликларини таъминлашга йўналтирилгандир.

Ишлаб чиқариш омиллари.

1. *Ички талаб шартлари.* Мамлакат рақобатбардошлигининг энг муҳим ўзгарувчиларидан бири ички талаб шартлари ҳисобланади. Бозорни сегментлаш, бозор сизими, маҳсулот сифатига қўйилган талаб ички талаб шартларининг асосий параметрлари сифатида хизмат қилади.

Шу билан биргаликда, ички бозордаги кучли рақобат ва рақобатбардош тармоқларни ташкил этиш ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. М. Портер томонидан ўнгла мамлакатда музаффақиятли ривожланаётган тармоқларнинг тадқиқ этилиши бу нуқтаи назарни тасдиқлаб турибди. “Ҳеч бир мамлакатнинг ички бозорига Япониядагидан кўра кучлироқ рақобат мавжуд эмас”, деб таъкидлайди М. Портер.

2. *Ўзаро бир-бири билан алоқадор ва бир-бирини қўллаб-қувватловчи тармоқларнинг мавжудлиги.* Рақобатлашиш устунликларини шакллантиришнинг муҳим ўзгарувчиларидан бири мамлакатда жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган бир-бири билан алоқадор ёки етказиб берувчи тармоқларнинг мавжуд бўлиши ҳисобланади. Жаҳон стандартлари даражасига мос келувчи етказиб берувчилар саноатнинг исгеъмол қилувчи тармоқларининг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради.

3. *Фирмаларнинг стратегияси ва тузилиши.* Қўллаб саноати ривожланган мамлакатларда ҳамда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар”нинг рақобатлашиш устунликларини шакллантиришдаги тажрибасини кўрсатишича,

мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлиги кўп жиҳатдан ушбу мамлакат миллий компанияларининг ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлиги ўсишига ёрдам берувчи омиллар шакллантириш механизмига боғлиқ бўлади.

Иқтисодиёт очиқлиги даражасини кучайтириш ва ўтиш даври шароитида бундан буён ҳам Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятини эркинлаштириш, равишанки, мамлакат рақобатбардошлигининг жаҳон хўжалиги ҳолати, ташқи иқтисодий алоқалар, жаҳон товар-хом ашё бозорларидаги вазиятларга боғлиқлигини янада кучайтиради.

ТИФни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини оширишнинг муҳим йўналиши Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш ҳисобланади. Иқтисодиётнинг рақобатлашиш устунликларини шакллантириш соҳасидаги жаҳон тажрибасини ўрганиш бир неча жиҳатларга эга.

Биринчидан, жаҳон хўжалиги алоқаларига муваффақиятли интеграция ва жаҳон хўжалиги алоқаларининг глобаллашуви, иқтисодиётнинг эркинлашиши ва халқаро рақобатнинг кучайиши шароитида барқарор ва бир текис иқтисодий ўсини таъминлаш кўп жиҳатдан иқтисодиёт рақобатбардошлиги муаммосини ҳал этишга боғлиқ бўлиб қолади.

Иккинчидан, саноати ривожланган ва янги индустриал мамлакатларнинг тажрибаси кўрсатишича, замонавий босқичда рақобатбардошлик омилнинг тармоқ ташкил этувчи роли кучаяди. Шу сабабли хориж тажрибаси асосида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантиришда рақобатбардошлик омилларининг роли, аҳамияти ва мазмунини назарий жиҳатдан ўрганиш ва умумлаштириш мумкин.

Учинчидан, микро, мезо ва макро даражада иқтисодиёт рақобатбардошлигини таҳлил қилиш, баҳолаш ва оширишнинг аниқ кўринишлари, усул ва услублари амалий аҳамият касб этади. Бу рақобат устунликларини шакллантириш соҳасида давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва тараққиётини гушунишга ёрдам беради.

Тўртинчидан, кўрсатиб ўтилган мамлакатларнинг рақобат устунликларини шакллантиришдаги тажрибасидан маълумки, мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлиги кўп жиҳатдан хориж фирма ва компаниялари билан самарали ўзаро алоқала бўла олувчи ва жаҳон хўжалигидаги инновацион-такрор ишлаб чиқариш жараёнларига муваффақият билан қўшилиб кета

олувчи интеграциялашган корпоратив тузилмаларнинг рақобатбардошлигига боғлиқ.

Санаб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш мамлакат иқтисодиёти рақобатбардошлигини оширишнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқишга етарлича ёрдам беради.

Халқаро айрибошлашда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг рақобатлашиш устуликларидан самарали фойдаланиш мамлакатимиз иқтисодиётини жаҳон хўжалиги алоқаларига муваффақиятли интеграциялашувига ёрдам беради, ташқи иқтисодий алоқаларнинг бир текис ва барқарор ривожланишини таъминлайди, ҳамкорликнинг энг замонавий кўринишларига (илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш кооперацияси, хизматлар айирбошлаш, инвестиция соҳасида ҳамкорлик) ўтишни амалга ошириш имконини беради, экспортда меҳнат сифими ва илм-фанни кўплаб талаб этадиган буюмлар ва хизматлар улушини сезиларли даражада ошириш ҳисобига ташқи иқтисодий айирбошлалаш таркиби ва муганосиблигини тубдан яхшилашга ёрдам беради ва мамлакатнинг халқаро мақоени мустаҳкамлаш учун қулай ташқи шарт-шароитларни таъминлайди.

Бу масалаларни ҳал этиш кўп жиҳатдан республикамизнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва экспорт таркибини янада такомиллаштиришга боғлиқ. Бу пировардида ТИФнинг геоиқтисодий моделига ўтишни қўллаб-қувватлайди.

3.3. Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви: амалиёт

Республика экспорт салоҳияти ва молия-кредит соҳасининг глобаллашуви таъсирига асосланган ТИФга салбий омилларнинг таъсирини камайитиришнинг барқарор йўналиши республикамиз иқтисодиётининг қайта ишловчи тармоқлари экспортининг ўсиши ва уни таркибининг юқори технологик саноат маҳсулотлари ҳамда илмгалаб товарларнинг улушини кўпайитириш йўналишида такомиллаштириш ҳисобланади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг келажаги унинг жаҳон хўжалигига интеграцияси ва экспортни кенгайтириш ҳамда импортни мақбуллаштиришдаги ютуқлар билан узвий боғлиқдир. Ташқи савдони ислоҳ қилиш ва экспортни рағбатлантириш замонавий асбоб-ускуналар ва технологиялар харид қилиш учун керак бўлган мустаҳкам валютадаги даромадларни оширишнинг асосий манбаи.

жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувининг асосий механизми, шунингдек, миллий валютани мустақамлаш, иқтисодиётда чуқур таркибий қайта қуришларга эришиш каби энг долзарб иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш вазифаларини ҳал этишнинг муҳим қисми ҳисобланади. Булар барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг асосий шартлари саналади.

ХВФ (СМР) ходимлари кузатуви остида амалга ошириладиган Дастур доирасида 2002 йил 1 январдан 30 июнгача мўлжалланган “Иқтисодий ва молиявий масалалар бўйича Меморандум” (МЭФП)да Ўзбекистонда бозор ислоҳотларини ўтказиш, амалга оширишнинг, шу жумладан, ташқи тармоқни эркинлаштириш бўйича ҳаракатларни фаоллаштиришга йўналтирилган макро-иқтисодий барқарорлик ва ташкилий ислоҳотларнинг комплекс дастури ишлаб чиқилган. Бу Меморандумда кўрсатилишича, кўрилган чора-тадбирлар импорт тарифлари тизимини мақбуллаштириш, божхона жараёнларини соддалаштириш ва сақланиб қолган экспортга тақиқларни аста-секин бекор қилишни кўзда тутди. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодиётига интеграцияси йўлида унинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш зарур.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистоннинг экспортга йўналтирилган тараққиётини таъминлаш учун икки гуруҳ чекловлар – ташқи талаб, экспорт бозорлари кириши имконияти ва бошқалар билан боғлиқ бўлган ташқи чекловлар ҳамда республикада иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш билан боғлиқ бўлган ички чекловларни енгиб ўтиш зарур бўлади. Ички чекловларни енгиб ўтиш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади. Маъмурий назоратни қисқартириш ва уни замонавий халқаро қоидаларни ҳисобга олган ҳолда ташқи савдога таъсир қилишнинг бозор воситалари билан алмаштириш республикадаги ўтиш даврининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, ташқи савдони тартибга солиш ва ислоҳ қилиш усулларини такомиллаштиришни талаб қилади.

МЭФПни муваффақиятли амалга ошириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган 2002 йилда иқтисодий тараққиётнинг энг муҳим масаласи, Президентимиз И.А. Каримов кўрсатиб ўтганларидек, экспорт салоҳиятини кенгайтиришни рағбатлантириш бўйича курсни босқичма-босқич ўтишдир. Рақобатни қўллаб-қувватлашда республикамиз эҳтиёжларига тўла-тўқис жавоб берувчи стратегия сифатида экспортга йўналтирилган ривожланиш стратегиясини танлаш давлатнинг ва экспортга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқаришни ҳар томонлама рағбатлантиришга

йўналтирилган иқтисодий сиёсатини белгилаб беради. Экспортни рабатлантиришнинг стратегик мақсади фақат экспорт қилинувчи маҳсулот ҳажмини ошириш эмас, балки унинг таркибини сифат жиҳатдан ўзгартириш, экспортдан узоқ муддатли иқтисодий ўсишнинг омили сифатида фойдаланиш ҳисобланади. Айни пайтда республикада ички хом ашё бозорини ҳимоя қилиш, ўзининг миллий бойлигидан самарали фойдаланиш зарурият бўлиб қолмоқда. Бу жиҳатдан, хом ашё сотиш жараёнини такомиллаштириш ва қийматнинг кўпроқ ўсишини таъминловчи товарлаштириш ва чиқаришни ташкиллаштириш мақсадида саноат ривожланишини фаоллаштириш зарурдир. Экспортнинг тармоққа хос хусусияти умумдават ёндашуви у ёки бу тармоқларни халқаро иқтисодий майдондаги ҳамкорликка киришишда муайян услубда табақалантирилган ёндашувнинг ўта зарурлигини талаб қилади ва бунда ана шундай ҳамкорлик учун реал шарт-шароитларга эга бўлган соҳаларгина олдинги ўринга чиқиши керак, ушбу ҳолат тармоқ иқтисодиётининг табиати, унинг жаҳон хўжалиги алоқаларига қўшилиши борасида эришган даражаси билан белгиланади. Бошқача қилиб айтганда, бу масалада умумдават ёндашуви тармоқ ёндашувидан устун бўлиши даркор. Тармоқ устуворликларини танлашнинг асосий мезонлари қуйидагилар: табиий ресурсларнинг мавжудлиги; жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлик; ўрта муддатда валюта харажатларида ўз-ўзини таъминлаш; иқтисодиётнинг боғлиқлик даражасини пасайтириш; салоҳиятдан фойдаланишнинг табақалантирилган табиати. Тармоқдаги тузилмавий сиёсатнинг устувор йўналишлари Ўзбекистон учун ниҳоятда янги саналган автомобил саноати, радиоэлектроника, электротехника, нефт-кимё саноати, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноати учун қурилмалар ишлаб чиқаришни таъминловчи тармоқлар ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ҳам сезиларли даражада тараққиётга эришади. Қишлоқ хўжалиги ресурсларининг муҳим турлари — пахта, ипак, каноц, мева-сабзовот маҳсулотлари етиштиришни тубдан қайта қуришга, енгил саноат тармоқлари билан ўзаро боғлиқ ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга махсус эътибор берилади. Тармоқ нуқтаи назаридан, экспорт салоҳияти қуйидагича тақсимланади: енгил саноат (экспорт моддалари — пахта толаси, ипак, йигирилган ип); ёқилғи-энергетика мажмуаси (экспорт моддалари — табиий газ, электр энергияси); металлургия мажмуаси (экспорт моддалари — мис, рангли металллар ва улардан тайёрланган буюмлар); кимё мажмуаси

(экспорт моддалари — минерал ўғитлар, пластмасса буюмлар); машинасозлик (экспорт моддалари - қишлоқ хўжалиги машиналари ва асбоб-ускуналар, автомобиллар, элетротехник буюмлар); қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноати (экспорт моддалари — ўсимликлардан олинадиган маҳсулотлар, мевалар, сабзовотлар ва бошқа ўсимликларни қайта ишлаш орқали тайёрланадиган маҳсулотлар).

Экспорт салоҳиятининг тармоққа хос хусусиятлари тармоқ инфратузилмасини қайта қуриш, уни оқилона ўзаро тўлдириш, ишлаб чиқаришни энергия манбалари, хом ашё, тайёр маҳсулотларни транспортда ташиш шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда, ҳудудий жиҳатдан энг қулай жойлаштириш кабилар ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, ихтисослаштирилган ишлаб чиқариш ва кооперация, тўпланган ишлаб чиқариш ва илмий-техникавий салоҳият асосий мезон сифатида хизмат қилиши мумкин.

Экспорт салоҳиятининг ҳудудий хусусияти учта асосий унсурдан иборат: биринчиси — минтақа ва ҳудудни танлаш, иккинчиси — ўзаро асосда мос ҳудудий-ишлаб чиқариш тузилмаларини қуриб битказиш ва жаҳон хўжалиги алоқаларининг иқтисодий тўла ҳуқуқли субъектларини шакллантириш, учинчиси — ҳамкорлик (иқтисодий бирикув).

Шундай қилиб, халқаро ҳудудий бозорларнинг аъъанавий мавжуд бўлган ишлаб чиқаришлар негизида ривожланиши ишлаб чиқариш тузилмаларининг ҳудудий доирада ривожланиши даражаси билан аниқланади. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг экспорт тармоғида вужудга келган вазиятни тармоқ жиҳатидан ҳам, ҳудудий жиҳатдан ҳам таҳлил қилиш ҳозирги пайтда ва яқин истиқболда асосий экспорт моддалари пахта толаси, энергия манбалари, рангли металллар ва бошқалар бўлишини кўрсатмоқда.

Инвестиция ресурсларининг чекланганлиги шундай стратегик тармоқларни танлашни талаб қиладики, бунда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак: а) ички ресурслар (иш кучи ва унинг малакаси, табиий ресурслар)дан тезкор равишда фойдаланиш имкониятлари; б) жаҳон бозорларига, шу жумладан, қўшни мамлакатлар бозорларига ҳам кириш имкониятлари, ички бозор сизими; в) тармоқлараро алоқалар, бу алоқалар бир-бирига алоқадор тармоқлар ва ишлаб чиқаришларнинг ривожланишини рағбатлантиради; г) стратегик тармоқларда технологияларнинг мавжудлиги ва уларни ривожлантириш истиқболлари.

Шундай бўлса-да, бизнинг фикримизча, Ўзбекистоннинг халқаро нисбий харажатлар соҳасида энг кўп рақобатбардошлик салоҳиятига эга қайта ишлаш тармоқлари бўйича ўсиш тамойили кузатилмапти. Бу эса кун тартибига юқоридаги тармоқларга давлат кўмаги бериш тўғрисидаги масалани қатъий қўяди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятини ислоҳ қилишнинг мақбул натижаларига эришиш мақсадида иқтисодий интеграция жараёнларида биз томонимиздан ушбу жиҳатдан республиканинг устувор имкониятлари ўрганиб чиқилди. Давлатларнинг жаҳон иқтисодиётига иқтисодий интеграцияси шарт-шароитларида Жаҳон савдо ташкилоти (БСТ)га аъзолик асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Хорижий мамлакатларнинг БСТга киришини ўрганиб чиқиш ушбу ташкилотга кириш истагини расман билдирган ҳар бир мамлакат унинг иқтисодий ва тижорат масалаларига дахл қилувчи, аynиқса ташқи савдо фаолиятига тегишли иқтисодий ва тижорат масалалари билан боғлиқ ўз ҳудудида амал қилувчи ҳуқуқий жиҳатлар, йўриқномалар, қоидалар БСТ доирасида халқаро битимлар қоидаларига мувофиқ эканлигини намойиш қилиши кераклигини кўрсатади.

“БСТ аъзолари аъзо бўлиб кировчи мамлакатга унинг бозорига кириш масалаларини БСТга аъзо бўлиш пайтигача кечиктириш имконини беришлари мумкин, фақат агар ариза берувчи мамлакат ўзининг кириш баённомасига аниқланган муаммоларни киргандан кейин жуда қисқа муддатда тузатиш юзасидан ёзма мажбуриятни қайд этган тақдирдагина бундай имкон берилиши мумкин. БСТга аъзо мамлакатлар муносабатларининг ривожланиши ҳозирги вақтда ариза берувчи мамлакат БСТга аъзо мамлакатлар хорижий ишлаб чиқарувчилар ва хизматларни етказиб берувчиларнинг эркин рақобати учун анчагина тўсиқлар мавжуд бўлган соҳаларда кўрсатиб ўтилган масалаларга тузатиш киритилиши кечиктирилишига умид қилиши даргумон эканлигини кўрсатади”.

БСТга кириш тартиби етарлича узоқ давом этадиган жараён-дир ҳатто ўз зиммасига оқилона мажбуриятларни олишга тайёр бўлган нисбатан очиқ режимли давлатлар учун ҳам ушбу жараён камида 2-3 йилни ва анчагина ресурсларни талаб этади. БСТга аъзо бўлиб кировчи мамлакат, одатда, зарур материалларни тайёрлаш учун БСТ аъзоларининг саволларига жавоб бериш, Женевада ишчи гуруҳ мажлисларида қатнашиш ва товар бозорларига кириш тўғрисида музокаралар олиб бориш ва субсидиялар билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилиш учун вазирликлараро ишчи гуруҳ

ёки комиссия (масалан, Ташқи савдо режими тўғрисида Меморандум) ташкил этади.

Идоралараро ишчи гуруҳга камида БСТ учун муҳим бўлган масалалар устидан назорат қилувчи ҳар бир давлат органидан биттадан вакил кириши керак. БСТга кириш жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

Биринчи босқич - “очиш” ёки “далилларни излаш”. Ушбу босқичда аъзо бўлиб кирувчи мамлакатдан БСТ битимлари доирасида ташқи савдо ва иқтисодий қонунлар, қоидалар, сиёсат ва амалиётнинг барча жиҳатларини батафсил баён этиш талаб этилади. Баён БСТга “Ташқи иқтисодий режим тўғрисидаги меморандум” шалкида тақдим этилиши керак. Меморандумдан БСТ ишчи гуруҳи аъзо бўлиб кирувчи мамлакатнинг норматив ҳужжатлари қай даражада БСТ талабларига мувофиқ эканлигини аниқлашда фойдаланади. Агар Меморандум тугалланмаган ёки ноаниқ бўлса, ишчи гуруҳ, шунингдек, БСТга аъзо мамлакатлар ўз мулоҳазаларини киритади. Ушбу мулоҳазаларга мувофиқ Меморандум аниқлаштирилиши ёки тўлдирилиши керак. Шундай экан “далилларни излаш” босқичи аъзо бўлиб кираётган мамлакат тақдим этган Меморандумдаги ахборотнинг сифатига боғлиқдир.

Иккинчи босқич – музокаралар босқичи. Ушбу босқичда БСТнинг ишчи гуруҳи далиллар излашни тугаллашга ва ташқи савдо режимини муҳофаза қилишни ва аъзо бўлиб кираётган мамлакат сиёсатини ўрганишни тугаллашга яқинлашади. ҳар қайсисининг алоҳида савдо манфаатлари бўлган аъзо бўлувчи кирувчи мамлакат билан БСТнинг манфаатдор аъзолари ўртасида параллел икки томонлама муносабатлар бошланади. “Ушбу музокаралар тариф ставкаларига, бозорларга кириш бўйича аниқ мажбуриятларга ҳамда БСТ битимлари ваколатлари доирасидаги масалаларга даҳл қилувчи бошқа норматив ҳужжатларга тегишли бўлади. Бироқ, камситмаслик қоидаларига мувофиқ аъзо бўлиб кирувчи мамлакатнинг мажбуриятлари тенг шароитларда БСТнинг барча аъзоларга, ҳатто улар икки томонлама муҳокама қилинган бўлса ҳам, қўлланилади. Бошқача сўзлар билан айтганда, икки томонлама музокаралар БСТнинг барча аъзолари кутаётган фойда олинишини белгилаб бериши мумкин”. Шу муносабат билан икки томонлама музокаралар одатда анча мураккаб кечади.

Учинчи босқич – аъзолик шартларини лойиҳалаштириш, далиллар тўплаш, аъзо бўлиб кирувчи мамлакатнинг норматив

ҳужжатлари ва сийёсатини экспертиза қилиш, шунингдек параллел икки томонлама музокаралар гамом бўлгандан кейин БСТнинг ишчи гуруҳи мамлакатнинг БСТга кириши шартларини асослашга киришади. Ушбу шартлар ҳисоботда, аъзолик тўғрисидаги битим доирасида (“кириш тўғрисидаги баённомада”) ва аъзо бўлиб кирувчи мамлакат мажбуриятлари рўйхатларида (“жадвал”да) қайд этилади.

Тўртинчи босқич – қарор қабул қилиш босқичи. Ишчи гуруҳнинг ҳисоботидан, баённомадан ва мажбуриятлар рўйхатидан иборат бўлган ҳужжатларнинг узил-кесил туркуми БСТ Бош кенгашига ёки Вазирлик конференциясига тақдим этилади. Агар БСТ аъзоларининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овоз олинса, талабгор баённомага имзо чекиши ва ушбу ташкилотга кириши мумкин. Айрим ҳолларда, талабгор – мамлакатнинг ички ҳуқуқ-тартиботига боғлиқ равишда (одатда Конституцияга боғлиқ равишда) кириш тартиботлари тугаллунгунга қадар унинг парламенти ёки бошқа қонун чиқарувчи органи битимни ратификация қилиши керак.

Хитойнинг БСТга кириши тажрибаси муайян қизиқиш уйғотади. Хитойнинг БСТга киришини “Вашингтон пост” галетаси “Хитойнинг жаҳон бозорларга шиддатли ёриб кириши” деб атади. Жаҳон банкининг ҳисоб-китобларига кўра, яқин йилларда ХХРнинг ташқи савдо фаоллиги уч баравар ўсади. “2020 йилга бориб ташқи савдо жаҳон ҳажмининг тахминан 10 фоизи Хитойнинг улушига тўғри келади, бу мамлакатни ушбу кўрсаткич бўйича жаҳонда АҚШдан кейин иккинчи ўринга олиб чиқади.

БСТга аъзолик Хитойнинг ўсиб бораётган иқтисодий қудратининг халқаро эътироф этилишини англатади (яъни ички маҳсулот ҳажми бўйича ХХР бугунги куннинг ўзидаёқ жаҳонда АҚШ ва Япониядан кейин учинчи ўринда турибди). Бундан ташқари, Пекин БСТга аъзолик туфайли экспорт ва импорт атрофидаги низолар туфайли бир томонлама санкциялар хавфи четга сурилиши имконига эга бўлди.

Хитойнинг БСТга кириш йўлидаги асосий тўсиқ АҚШ билан келишимовчиликлар эди. Режалаштирилган икки кун ўрнига деярли бир ҳафта давом этган қийин музокаралардан кейин Хитой ва АҚШ икки томонлама савдо соҳасидаги битимни имзолادилар. Ушбу битим Пекинга БСТга кириш йўлини очиб берди.

Музокаралар томонлар Вашингтон ва Пекин маъмурларини қониқтирадиган икки томонлама келишувга келганлигини

англатар эди. Бироқ ушбу битим, “Эксперт” журнали муаллифлари Алан Бадов ва Павел Биков қайд этганларидек, икки мамлакатнинг миллий манфаатларига мувофиқ зиддир. Якуний битишув кўпроқ Хитой томонининг таслим бўлганлигига ўхшаб кетади. Шартноманинг асосий шarti – Америка товарларига импорт тарифлар даражасининг 22,1 фоиздан 17 фоизгача пасайтирилиши фақат биринчи қарашда унчалик жиддий туюлмади. Батафсил таҳлил Хитой иқтисодиётининг барча стратегик муҳим тармоқларида Американинг барча корпорациялари хоҳишига кўнганлигини кўрсатади. Хитой тарифлар пасайтирилиши ва квоталар бекор қилиниши билан биргаликда ўз иқтисодиётининг анъанавий секторларини ҳам очиши керак. Божларнинг пасайтирилиши энг кўп даражада озиқ-овқат импортига тегишлидир. Америка фирмалари ўз маҳсулотларини маҳаллий воситачилар иштирокисиз тўғридан-тўғри сотиш ҳуқуқига эга бўлади.

Хорижий мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишини ва уларнинг БСТга кириши муаммоларини таҳлил этиш Латвиянинг БСТга кириши жадаллашишига Россиядаги танглик таъсир қилганлигини кўрсатади, чунки БСТ мазкур республиканинг транзитидан манфаатдордир.

Шунингдек мазкур воқеа Латвиянинг Европа Иттифоқи ва НАТОга кириши томон ояға қадам ташлашига олиб келганлигини қайд этиш зарур, чунки унинг БСТга кириши муносабати билан Латвиянинг бошқа давлатлар билан халқаро (ташқи) савдо соҳасида халқаро хусусий-ҳуқуқий муносабатлари бир хиллаштирилиши юз берди (Латвия 132 давлатнинг биринчиси 133 чиси бўлди).

1994 йил июль ойида Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг Бугунжаҳон савдо ташкилотига мактуби тақдим этилди. Мактубда республиканинг ушбу ташкилотга кириш хоҳиши расман билдирилган эди.

Ўзбекистон БСТга аъзо бўлиб кириш тўғрисидаги қарорни жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларининг савдо муносабатларини тартибга солидиган халқаро тизим билан ўз интеграциясини таъминлаш мақсадида қабул қилди. Бундай қарор республиканинг ривожланиш стратегиясига жавоб беради. БСТга аъзо бўлмасдан туриб қайта ишлаш саноати товарларини экспорт қилишда мамлакат бошқа мамлакатларнинг савдо тўсиқлари муаммосига дуч келиши мумкин. Энг аввало ривожланган мамлакатларда сақланиб қолаётган нотариф тўсиқлар келгусида ай-

ниқса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, чарм, тўқимачилик буюмлари, кимё саноати ва металлургия маҳсулотлари учун жиддий тўсиқ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан савдода энг кўп қулайлик мақомига кафолатли олиш ва унинг жаҳоннинг кўпчилиги мамлакатларига нисбатан кенгайтирилиши муҳимдир. Ҳозирги кунда Ўзбекистон 38 та йирик савдо мамлакатининг энг кўп қулайлик режимига эга. БСТга аъзо бўлиб кирилгандан кейин ушбу режим кафолатланиши керак.

БСТга аъзолик Ўзбекистонга БСТга аъзо бўлган барча мамлакатлар Ўзбекистон экспорт қиладиган маҳсулотлар ва хизматларга нисбатан мақбул, очиқ ва камситмайдиган тарзда муносабатда бўлишини кафолатловчи олдиндан айтиб бўладиган ва барқарор савдо муҳити стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси 1994 йил июндан бошлаб БСТда қузатувчи мақомига эга. 1994 йил декабрида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати номидан Ўзбекистоннинг БСТга тўлақонли аъзо бўлиб кириш нияти ҳақида ариза берилди.

Ариза БСТ аъзолари томонидан қабул қилиниб, Ўзбекистоннинг БСТга аъзо бўлиб кириши бўйича Ишчи гуруҳ тузилди.

1998 йил сентябрда БСТга Ўзбекистоннинг ташқи савдо режими бўйича Меморандум тақдим этилди.

1998 йил декабрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 14.12.98 йил 520-сон Қарори эълон қилинди. Қарорга мувофиқ БСТ билан ишлаш бўйича Идоралараро комиссия таркиби тасдиқланди. Комиссия таркибига турли вазирлик ва идоралар вакиллари киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг расмий делегациялари БСТнинг Сингапур (1996й.), Женева (1998й.) ва Сиэтлда (1999й.) бўлиб ўтган Вазирлар конференциясида иштирок этишди.

2002 йил 17 июлда Женева шаҳрида Ўзбекистон Республикасининг БСТга аъзо бўлиб кириши бўйича Ишчи гуруҳнинг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Бу мажлисда Ўзбекистон Республикаси томонидан ташқи савдо режими бўйича тақдим қилинган Меморандум моддалар бўйича кўриб чиқилди.

2004 йил 24 июндан 2 июлгача Женева шаҳрида Ўзбекистон Республикасининг БСТга аъзо бўлиб кириши бўйича Ишчи гуруҳнинг иккинчи мажлиси ўтказилди.

Бу Ўзбекистонга ўз савдо ва инвестиция салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини беради.

БСТга аъзо бўлиб киргандан кейин Ўзбекистон оладиган фойда қуйидагилардан иборатдир:

Хорижий бозорларга кириб бориш имкониятининг кўпайиши. Бу республикага товарлар, хизматлар экспортини кенгайтириш имконини беради. Гап шундаки, Ўзбекистондан маҳсулот ва хизматлар экспорти бошқа аъзо мамлакатларда энг минимал тарифлар ва нотариф тўсиқларга дуч келади. Бу ушбу ташкилотнинг БСТга аъзо бўлиб кирувчи мамлакатлардан импортга бир-бири учун кам ва энг мақбул ва бирхиллаштирилган нотариф тўсиқларини талаб этувчи қоидалари билан кафолатланган. Биринчидан, БСТ битими аъзо мамлакатларга кўпчилик нотариф тўсиқлардан фойдаланишни асосли равишда тақиқлайди. Иккинчидан, БСТ улар БСТнинг битимлари билан аниқ рухсат берилган нотариф тўсиқларнигина қўллашлари мумкин. Учинчидан, БСТнинг қатъий қоидаларига мувофиқ ҳатто рухсат берилган нотариф тўсиқлар ҳам савдони чекловчи бўлмаслиги керак.

Барқарорроқ ташқи савдо муҳити. Бу барқарорлик хорижий бозорларга кириб бориш мажбурияти билан боғлиқдир. Хорижий бозорларга кириб бориш барча аъзолар учун адолатни ва муайян даражада эса савдо режимлари бирхиллаштирилиши кафолатини таъминлайди.

Адолатсиз сотиладиган ва харид қилинадиган маҳсулотлардан ҳимоя қилиш. Ўзбекистоннинг БСТга аъзолиги БСТ қоидалари ушбу ташкилот аъзоларига ўз ишлаб чиқарувчилари ва маҳсулотларига нисбатан йўл қўйиб бўлмайдиган рақобат устунликларидан (айниқса субсидиялар шаклида) фойдаланишни тақиқланиши туфайли фойдалидир. БСТ битими шунингдек, демпинг нарх бўйича экспорт қилинадиган маҳсулотларга ҳамда адолатсиз импорт қилинадиган ва хорижий компанияларга сотиладиган интеллектуал мулк ҳуқуқини бузувчи маҳсулотларга нисбатан чора-тадбирлар кўриш имконини беради.

Жозибалироқ, барқарор ва олдиндан айтиш мумкин бўлган инвестиция муҳити. БСТга аъзолик Ўзбекистоннинг ҳам хорижий, ҳам маҳаллий инвестицияларни жалб этиш қобилиятини анча кучайтиради. Потенциал хорижий инвесторлар Ўзбекистоннинг Бутунжаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлишини ўзларининг фойда олишининг қўшимча имкониятларига эга

бўлиш сифатида қабул қиладилар. Товарлар ва хизматлар экспорти учун жаҳон бозорига эркин кириш шулар жумласидандир.

Ўзбекистондаги фаолият учун зарур бўлган хорижий маҳсулотлардан, капитал асбоб-ускуналар ва технологиялардан доимий фойдаланиш. Таъкидлаш зарурки, БСТга аъзолик нафақат хорижий, балки мамлакат инвестицияларига ҳам маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳон бозорига кириб боришини таъминлаш орқали кўмаклашади. Очиқлик, барқарорлик билан тавсифланадиган ва олдиндан айтиш мумкин бўлган савдо ва инвестиция режимлари мамлакатга инвестиция қўйишнинг тахмин қилинадиган таваккалчилиги даражасини камайтиради.

Низоларни бартараф этишнинг самарали тизимидан фойдаланиш. Жаҳон савдо тизимига аъзо бўлиш, башарти бирор-бир мамлакат БСТ қоидаларини бузиб Ўзбекистоннинг манфаатларига зарар етказса, Ўзбекистон масаласининг Низоларни бартараф этиш органида адолатли ва самарали кўриб чиқилиши имкониятидан фойдаланиши мумкин. Низоларни бартараф этиш органининг ташкил этилиши ривожланаётган мамлакатлар ва жаҳон иқтисодиётининг бошқа унча ҳам таъсирга эга бўлмаган қатнашчилари учун муҳимдир, чунки уларни савдо низоларини бартараф этишнинг самарали механизмлари билан таъминлайди. Чунки низоларни таъсирлироқ савдо шериги билан икки томонлама музокаралар орқали эмас, балки БСТнинг пухта қоидалар тизимига асосланган ҳолда ҳал этиш шубҳасиз яхшидир. БСТнинг бош котиби Ренато Ружьери низоларни тартибга солишнинг янги тартибини “кўп томонлама савдо тизимининг марказий таянчи ва БСТнинг глобал иқтисодиёт барқарорлигига қўшган энг катта ҳиссаси” деб баҳолаганлиги бежиз эмас.

Кўп томонлама савдо тизимига кўпроқ таъсир кўрсатиш. БСТнинг ҳар хил савдо қўмиталари ва кичик қўмиталаридаги музокараларда иштирок этиш Ўзбекистонга савдо ҳамкорлари билан алоҳида икки томонлама музокаралар олиб боришга қараганда кўпроқ нарсага эришиш имконини беради.

Расмиятчилик тартиботларини камайтириш. Ўзбекистон БСТга аъзо бўлиб кириши учун ташқи савдо битишувларига доир кўплаб мавжуд ҳуқуқий ва тартибга солувчи чеклашларни бекор қилишига ҳамда мавжуд савдо режимини солдалантиришига тўғри келади.

Давлат бюджети даромадларини кўпайтириш. БСТга аъзолик Ўзбекистоннинг мавжуд даромадини кўпайтириш учун катта салоҳият билан боғлиқдир. Чунки агар импорт, экспорт, хорижий ва маҳаллий инвестициялар ҳажми кўпайса, ҳукуматнинг божхона божлари (ташқи савдо кенгайиши муносабати билан) ва солиқлар (бизнес-фаолият кўпайиши сабабли) орқали йиғилган фискал даромади ошади.

БСТга аъзолик хорижий инвестициялар жалб қилиш учун солиқ имтиёзлари ва бошқа молиявий имтиёزلарга бўлган эҳтиёжни кам даражага келтиради. Хорижий инвесторлар Ўзбекистон БСТга аъзо эканлигини ёки кириш босқичида эканлигини билганлари тақдирда мамлакат иқтисодиётига ўз сармояларини ишонч билан қўядилар. Хорижий инвестицияларнинг кўпайиши мамлакат ишлаб чиқаришининг ўсишини англатади. Бу янги корхоналардан ундириладиган солиқ тўловлари ва божхона божларидан олинган давлат даромадларининг янада ошишига олиб келади.

Музокаралар босқичида Ўзбекистоннинг ташқи савдони эркинлаштиришнинг қуйидаги асосий йўналишлари бўйича ва-зифаларни ҳал этишига тўғри келади:

Валюта билан тартибга солиш. БСТ валюта билан тартибга солиш у ёки бу мамлакат томонидан импортни чеклаш учун кучли нотариф тўсиқ сифатида фойдаланилиши мумкин деб ҳисоблайди. Ўзбекистонда ҳозир мавжуд бўлган валюта билан тартибга солиш тизими БСТ экспертларининг фикрича, импорт қилинадиган товарларнинг турлари ва ҳажмини чеклашга қаратилган. Бутунжаҳон савдо ташкилоти валюта айрибошлаш соҳасидаги чеклашларни, импорт контрактларни рўйхатдан ўтказиш талабини, контрактларни мажбурий экспертизадан ўтказишни, хусусий банклардаги ҳисоб рақам-ларидаги пул маблағларидан фойдаланишни чеклашни бекор қилиш тўғрисидаги масалани ўртага қўйди. Шунингдек, ушбу тўсиқларни ахдлашувга кўра ўзгартирилиши мумкин бўлган енгил ҳисоблаб чиқиладиган ва “очиқ” тариф божлари ставкалари билан алмаштириш таклиф этилди. Шундай қилиб, тартибга солишнинг ҳозир амалда бўлган тизими ўрнига Ўзбекистондан исталмаган импортга юқорироқ тарифларни белгиловчи божхона божлари ставкалари тизимини жорий этиш, шунингдек республика иқтисодиётини ривожлантириш нуқтаи назаридан импортга тарифларни пасайтириш талаб қилинади.

Импортни лицензиялаш. БСТ қимматбаҳо металллар (олтин ва кумушдан ташқари) ва қимматбаҳо тошлар импорти лицензияланишини бекор қилишни талаб қилади. Бундан ташқари, БСТ талабларига мувофиқ импорт қилувчи импорт қилиш учун лицензия олишига барча буюртмаларни фақат битта марказий маъмурий органга (Ўзбекистон учун бу Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги бўлиши мумкин) тақдим этиши керак. Ушбу орган ушбу аризалар хулоса олиш учун ҳар хил эксперт вазирликларга жўнатилиш учун жавоб беради.

Экспортни лицензиялашга қўйиладиган талаблар. БСТга кириш ушбу ташкилотга аъзо-давлатлар ўртасидаги бирор-бир маҳсулот экспорти божлар ва солиқлардан бошқа ҳеч қандай тақиқлар ёки чеклашларга учрамаслигини назарда тутди. Истиснолар фақат маҳсулотларнинг унча кўп бўлмаган аниқ турлари учун назарда тутилган. Мана шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистоннинг ҳозирги пайтда экспортни эркинлаштиришга ва экспорт контрактларни рўйхатдан ўтказишга тегишли, шунингдек экспортга чеклашларга қўйиладиган кўп-лаб мавжуд талабларни баратараф этишига тўғри келади.

Махсус божлар. Республикада ҳозир амалда бўлган божхона қонунлари алоҳида вазифали божлар белгиланиши ва қўлланилишини назарда тутди (товарлар мамлакат ишлаб чиқарувчиларига зарар етказиши мумкин бўлган ҳолларда шунга монанд ҳажмда экспорт қилиниши ёки бошқа мамлакатларнинг камситувчи ҳаракатларига қарши жавоб сифатида чоралар кўрилиши). Ушбу масалани БСТ талабларига мувофиқлаштириш учун Ўзбекистон, биринчидан, ушбу божларнинг номлари “ҳимоя божлари” деб ўзгартириши керак. Бу БСТ да қабул қилинган атамаларга мувофиқ келади. Асосийси эса, муайян вақт ўтгач ушбу божлар жорий этилиши мумкин бўлган аниқ ҳолатларни назарда тутувчи махсус савдо чоралари бўйича қонун лойиҳаси ишлаб чиқиш; ушбу масалалар бўйича қарорлар бажарилиши юрисдикциясига эга бўлган ва мазкур божларнинг ҳисоб-китоб қилиниши принципларини белгиловчи давлат органини тайин қилиш ва унга ваколатлар бериш зарур.

Экспорт субсидияси. ГАТТ битими БСТ аъзоларига маҳсулотларнинг барча бирламчи турларига экспорт субсидияларини баргараф этиш мажбуриятини юклайди. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 31-моддаси, 14-банди экспортга йўналтирилган ва импортнинг ўрнини босувчи

маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчиларнинг анчаси учун солиқ имтиёзларини ёки даромаддан солиқ тўлашдан озод қилишни назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг ушбу қоидалари БСТга аъзо бўлган мамлакатлар томонидан экспортга субсидия беришга таққ сифатида баҳоланиши мумкин.

Инвестициялар. Бизнинг давлатимизда иқтисодиётга хорижий инвестицияларни кенгроқ жалб қилиш мақсадида экспортга йўналтирилган ва импортнинг ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар учун имтиёзлар ва молиявий рағбатларни назарда тутувчи бир қанча норматив ҳужжатлар қабул қилинган. Бу БСТнинг савдо билан боғлиқ инвестиция чоралари бўйича битимига зид эканлигини қайд этиш лозим. Жумладан, мазкур битим экспорт кўрсаткичларга ёки ички бозорни тўлдириш масалаларига боғлиқ бўлган инвестиция рағбатларидан фойдаланиши таққлайди.

БСТга кириш билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича музокара жараёни анча узоқ давом этишини, чунки БСТга аъзо бўлган мамлакатларнинг талабларини аста-секин қабул қилиш ёки мазкур талабларни бажариш билан боғлиқ эканлигини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон мақсадга мувофиқликдан ва ўз тараққиёт йўлидан келиб чиққан ҳолда норматив базани БСТга аъзо бўлган мамлакатларнинг асосий ёндашувларига ва ушбу ташкилотнинг битимларига мувофиқ босқичма-босқич қайта қуриши зарур.

II ҚИСМ

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ САВДОСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

IV БОБ. ТАШҚИ САВДО ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

4.1. Ташқи савдонинг моҳияти ва вужудга келиш зарурияти

Жаҳон ҳўжалиги тизимининг ривожланиб бориши алоҳида олинган мамлакатларнинг халқаро ҳўжалик алоқаларига мунтазам равишда жалб этиш имконини берди. Бу эса ягона жаҳон иқтисодиётини барпо этишга имкнн яратди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, дунёдаги барча мамлакатлар жаҳон ҳўжалигидаги умумий иқтисодий қонуниятлар асосида ривожланади. Айни пайтда, улар учун халқаро иқтисодий муносабатларнинг устувор бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Эҳтиёжларнинг доимо мураккаблашиб бораётганлиги ва чексизлиги шароитида, ресурсларнинг жуда камлиги ва олисдалиги нафақат алоҳида олинган давлат ичидаги ҳудудлар ўртасида, балки турли давлатлар ва жаҳон минтақалари ўртасида ҳам халқаро иқтисодий муносабатларнинг муҳим шарти ҳисобланмиш халқаро савдо жараёнларини янада самаралироқ айирбошлаш зарурлигини талаб этади.

Дунёнинг турли минтақаларида иқтисодий ривожланиш ва аҳолининг ўсиши нотекис ўсиши ўртасида турли номутаносибликларнинг юз бераётганлиги ҳам халқаро айрибошланиш кенгайтириш заруратини юзага келтиради.

Ушбу жараёнлар янги бозорларни (товарлар, хизматлар, меҳнат, ахборот, молия бозорлари ва бошқалар) ривожлантиришга, хом ашёни олиб киришга, технология ва ахборотларни айирбошлашга, илмий-техника, иншлаб чиқариш, маданий ва бошқа ташқи иқтисодий алоқаларга имкон яратади.

Ўзбекистонда кўплаб корхона ва бирлашмалар, корпорация ва компаниялар, фирма ва бошқа ташкилотлар хорижлик шериклар билан ташқи савдо алоқаларини муваффақиятли ривожлантирмоқдалар, хорижлик инвесторлар иштирокида йирик инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда. Халқаро ишлаб чиқариш ҳамкорлигини бутун чоралар билан кенгайтирмоқдалар ва чуқурлаштирмоқдалар.

Табиийки, ташқи иқтисодий алоқаларнинг бундай шакллари миллий иқтисодиётни ривожлантиришга таъсир кўрсатади. Миллий хўжаликларнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этишини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётни ривожлантириш истиқболларини белгилаш ташқи иқтисодий алоқалар ва ташқи иқтисодий фаолият тушунчаларининг мазмунига кўра белгиланиши лозим.

Ташқи иқтисодий алоқалар — иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва фаолиятининг бошқа соҳаларида давлат ва унинг субъектлари халқаро ҳамкорлигининг хилма-хил шакллари тизимидир.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари давлат томонидан юкланган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз зиммасига олувчи корхоналар, ташкилотлар ҳамда кичик ва ўрта бизнес вакиллари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар, хусусий тадбиркорлар ва бонқалардир.

Бинобарин, ташқи иқтисодий алоқалар — бир аниқ мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан халқаро меҳнат тақсимотидаги иштироки, фан ва иншлаб чиқариш соҳасидаги ихтисослашуви, шунингдек бошқа омиларга асосланган иншлаб чиқариш, савдо, сиёсий муносабатларидир. Ташқи иқтисодий фаолият ташқи иқтисодий алоқаларни рўёбга чиқариш жараёнидир.

Ташқи иқтисодий алоқалар халқаро меҳнат тақсимоти, иншлаб чиқариш ва фанни ихтисослаштириш, хўжалик ҳаётини байналмилаллаштириш жараёнидан объектив равишда келиб чиқади. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланиши алоҳида олинган мамлакатларнинг ўзаро алоқалари ва бир-бирига боғлиқлигининг кучайиши билан белгиланади.

Халқаро меҳнат тақсимотининг иқтисодий мазмуни бирга-ликдаги ишлаб чиқаришни ташкил этишда ўз ифодасини топади. Бунда турли мамлакатларнинг корхоналари муайян товарлар ёки хизматларни тайёрлашга ихтисослашади, сўнгра уларни айирбошлайдилар. Товар айирбошлаш пулли ёки пулсиз асосда амалга оширилиши мумкин. Кўпчилик ҳолларда айирбошлаш асосан биринчи вариант бўйича юз беради.

Шундай қилиб, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқалари турли соҳаларда: ташқи савдо, фаолиятнинг илмий-техника, ишлаб чиқариш, инвестиция, валюта, молия-кредит, ахборот, маданий ва спорт турлари, меҳнат ресурсларини олиб ўтишда ўрнатилади. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг ана шу барча турларини умумий тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин: савдо (товарларни айирбошлаш, хизматлар кўрсатиш), қўшма тадбиркорлик, ҳамкорликнинг бошқа турлари. Улар халқаро иқтисодий муносабатлар амалиётида айниқса кенг тарқалган.

Жаҳон хўжалигининг байналминаллашуви ва глобаллашуви шароитида ташқи савдо ташқи иқтисодий фаолиятнинг энг муҳим кўриниши сифатида миллий хўжаликлар иқтисодиётининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Чунки, бундай фаолият туфайли мамлакатлар ўз ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятига эгадирлар.

Савдо, бу иқтисодий категория сифатида сотиш ва сотиб олиш йўли билан товарлар айирбошлаш жараёни демакдир. Амалиётда ички ва ташқи савдони бир-биридан фарқлаш лозим.

Ташқи савдо – ҳар қандай давлатнинг бошқа давлатлар билан савдоси ҳисобланиб, олиб кириш тўлови (импорт) ва олиб чиқиш тўлови (экспорт) дан иборатдир.

Савдо эксклюзив ва интенсив бўлиши мумкин. Эксклюзив савдо маҳсулотнинг истиқболли келишини таъминлайди ва таклиф оддий бўлмаслиги учун уни чеклашга интилади. Интенсив савдо бозорда маҳсулот таъминотини кенгайтириш сиёсати ҳисобланади. У ўртача сифатга, ўртача ёки паст баҳога, кўп ишлаб чиқариш ҳажмига ва бозорга интенсив йўналтириш хусусиятига эга бўлади.

Ташқи савдо тўғри ва тўғри бўлмаган қисмларга бўлинади. Тўғри ташқи савдо қуйидаги ҳаракатларни назарда тутати:

- экспортчи товарни чегарадан чет эл харидорларига товар ва хизматларни таклиф қиладиган савдо. Даллёллар орқали товар улгуржи ёки ташқи савдо корхонасига юборади;

- импортчи товар ва хизматларни чегарадан ўтказиб, чет эл савдо даллоллари, шаҳобчалари, уягуржи ва ташқи савдо корхоналари орқали хориж сотувчиларидан олади. Импорт ва хорижий сотувчи ўртасида даллоллар бўлмаслиги ҳам мумкин, товарлар чегарасидан тўғри алоқалар орқали ўтади.

Тўғри бўлмаган ташқи савдо экспортда қандай бўлса, импортда ҳам чегарадаги икки томон - экспортчи ва импортчи, сотувчи ва импортчи ўртасида даллолар бўлишини назарда тутди. Ташқи савдо трансчегаравий товар айланмасини қамраб олади, яъни экспорт, импорт ва транзит савдолари энг кўп (образли) шаклларда намоён бўлади.

Ташқи савдога замонавий қарашлар ўз ичига бир нечта назарияни қамраб олади. Адам Смит аллақачон таърифлаб берган мутлақ устунлик назарияси (1776 йил) энг қадимги классик кўриниши бўлиб ҳисобланади¹. У ҳар бир мамлакатда ташқи савдо жараёнида мутлақ устунлик мавжудлигини исботлаб берди. Бундай устунлик табиий ҳолатда бўлиши ёки иқтисодий ривожланиш жараёнида қўлга киритилиши мумкин.

1-чизма

Ташқи савдо шакллари

Манба: М.А.Маринич. Введение во внешнюю торговлю. 2000, 14 с.

Савдо ўзаро фойдали бўлиши учун мамлакатларнинг ҳар бири шундай мутлақ устунликка эга бўлиши керакки, у ишлаб чиқариш фаолиятининг турли йўналишларидан ўрин эгаллаши лозим.

Турли давлатлар иқтисодий фаолиятини ихтисослаштиришнинг асосий шарт-шароитларидан бири ҳам ана шундадир.

¹ Чжен А. Бозор ва очиқ иқтисодиёт. 1996, 16-б.

А.Смит назариясига мувофиқ ихтисослаштириш қанчалик чуқур бўлса, мамлакат оладиган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади деган хулоса келиб чиқади.

Д.Рикардонинг “Сиёсий иқтисод ва солиқ солиш асослари” (1817 йил) номли китобида таклиф қилинган нисбий устунлик назариясига кўра мутлақ устунликларга эга бўлмаган мамлакатлар ҳам ташқи савдодан фойда олишлари мумкин. Амалда ҳамма ерда ҳамма вақт мавжуд бўладиган ички ва ташқи нархлар ўртасидаги тафовутлар туфайли исталган мамлакатда уларни ишлаб чиқариш мавжуд чиқимлар нисбатида қолганларини ишлаб чиқаришга мавжуд чиқимлар нисбатида қолганларини ишлаб чиқаришга қараганда анча фойдаланиб бўлган ва уларни айирбошлаш ўз ишлаб чиқаришига қараганда фойдалироқ бўладиган товар ёки хизмат ҳар қачон топиллиши мумкин. Ушбу назариянинг ривожланиши алмаштириш чиқимлари ҳисобининг муҳим эканлигини кўрсатади.

Демак, XX асрдаёқ ихтисослаштиришни чуқурлаштириш албатта қўшимча маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга олиб келиши исботлаб берилган. Шундай қилиб, нисбий устунликлар назарияси қуйидагича хулоса чиқариш имконини беради: халқаро савдодан олинадиган энг кўп ютуқ қисман (тўлиқ эмас) ихтисослаштириш шароитида юз беради, яъни миллий иқтисодиётда ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг объектив чегаралари мавжуд.

Хекшер-Олиннинг савдо назарияси сифатида машҳур бўлган назария биринчи ўринга ишлаб чиқариш чиқимларини эмас, балки қандай ресурслар ана шу чиқимларни келтириб чиқаришини ҳисобга олади. Чунки мамлакатлар чиқимлар ҳисобга олинганда уларда ортикча мавжуд бўлган ресурслардан фойдаланилган товарларни экспорт қилишга интиладилар. Бунда ички талабни қондириш учун ресурслар мўл-кўллиги ички бозорни маҳсулот билан тулдиришда муҳим ўрин тутати.

Ушбу назариялар учун америкалик машҳур иқтисодчи Василий Леонтьев таклиф этган муайян тузатишлар ката аҳамият касб этади. У ишлаб чиқариш омилларининг бир хилда эмаслигини қайд этиб, бу омилларни тақчил ёки мўл-кўл омиллар сифатида қараб чиқиш мумкинлигини таъкидлайди. Саноати ривожланган мамлакатларда ишчи кучи нисбатан чекланган шароитда юқори малакали мутахассисларнинг нисбатан ортиқчаллиги кўзга ташланади, ривожланаётган мамлакатлар эса малакасиз меҳнатнинг катта харажатларини талаб этадиган

маҳсулотни экспорт қилишга интиладилар. Иккала ҳолда ҳам меҳнатни кўп талаб қиладиган маҳсулот экспорти юз беради, лекин улар турли характерга эга. Шу билан бирга табиий ресурсларга бой кўпчилик ривожланаётган мамлакатлардан экспорт қилиш кўп сармоя талаб қилади, чунки уларни қазиб олиш катта маблағларни талаб этади.

Кейинги вақтда ташқи савдо йўналишини товарларнинг ҳаётийлик цикли назариясига асосланиб тушунтириб берадиган маркестологик назария пайдо бўлди. Ушбу назарияга кўра ҳар қандай маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли бир неча босқични ўз ичига олади: жорий этиш, ўсиш, етуклик ва тушкунликдан иборат бўлади. Товарнинг бозордаги ҳаётийлигини узайтиришда четга экспорт қилиш ёки хорижда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳисобланади. Бу эса бизнинг назаримизда товар ҳаётийлик циклининг бешинчи босқичи бўлиб ҳисобланиши мумкин. Шуни қайд этиш лозимки, босқичларнинг ўзи ички ва ташқи бозорлар бўйича нотекис навбатлашиши мумкин. Айнан шу нарса ишлаб чиқаришни ички бозордан ташқи бозорга қайта йўллаш шартлари ва вақтини белгилайди.

Халқаро савдо миқёс самараси билан ҳам тушунтирилади. Назарий жиҳатдан олганда у микроиқтисодий ҳодисаларга кiritилади ҳамда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўртача чиқимлари ва ҳажмлари динамикасини қиёслашга асосланади. Агар ишлаб чиқариш ҳажми ошириб борилганда ўртача чиқимларнинг маҳсулот бирлигига ҳисоблаганда қисқариши кузатилса, миқёс самараси мусбат, қайд эитлган курсаткичлар динамикаси тескари нисбатда бўлса манфий бўлади.

Ривожланиш жараёнида кўп мамлакатларнинг, айниқса, саноати ривожланган мамлакатларнинг таъминланганлиги бараварлашгани сабабли ҳам мутлақ, ҳам нисбий устунликлар учун асос йўқолади.

Миқёс самарасини берадиган оммавий ишлаб чиқариш таъминланган тақдирдагина халқаро савдо фойдали бўлади. Бунинг учун бозор сизими асосий омилга айланади, уни алоҳида олинган мамлакатлар ичида таъминлаш қийин. Бунга, одатда, жаҳон бозоридаги операциялар ҳисобига эришилади. Интеграциялашув натижасида ягона бозорнинг шаклланиши эса истеъмолчиларнинг зарурий миқдордаги маҳсулотларни анча паст нархларда харид қилиш имконини беради. Шу тариқа микроиқтисодий муаммолар макроиқтисодий даражада ҳал этилади.

Ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиси бўлган фирманинг даромади миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозорига интеграциялашуви даражасига боғлиқдир.

Бу борада бошқа назарий қарашлар ҳам mavжуддир. Улар орасида: биринчидан, олимлар ва амалиётчилар ўртасида кенг тарқалган, иккинчидан, макроиқтисодий аҳамият касб этадиган, учинчидан эса, умумий қарашларни ифода этадиган назарий ёндашувларга аҳамият бериш лозим.

Халқаро савдо мазмунига доир барча ёндашувларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бинобарин, мамлакатда ортиқча бўлган ресурслар сарфланадиган маҳсулот ҳам, товарнинг ҳаётийлик цикли ҳам, миқёс самарадорлиги ҳам ишлаб чиқариш чиқимларига бевосита алоқадордир. Шунинг учун дастлабки икки қараш — энг универсал доктриналар бўлиб, қолганлари эса уларни тўлдирувчилари ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, халқаро савдо ташқи иқтисодий фаолиятнинг энг асосий шакли ва уни ривожлантирувчи муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари, ташқи иқтисодий фаолиятда хорижий сармояларни жалб этиш масаласи ҳам унинг самарали ташкил этилганлиги даражасига боғлиқдир. Кўлинча, савдодаги қонуний ҳужжатларда белгиланган тартиботлар ва ҳар хил кўринишдаги чеклашлар инвестицияларни жалб этиш жараёнига таъсир кўрсатади.

Айни пайтда, ташқи савдо алоқалари давлатнинг иқтисодий тизимига таъсир ўрсатувчи восита бўлиб ҳисобланади, у ташқи иқтисодий фаолият механизмлари орқали амалга оширилади.

Ҳозирги жаҳон ҳўжалиги тизимида ташқи иқтисодий алоқалар давлат миллий даромадини ўстириш, халқ ҳўжалиги харажатларини тежаш ва фан-техника тараққиётини жадаллантириш омилларига айланади.

Давлатлар ўртасидаги халқаро ҳамкорлик товарларни одатдаги айирбошлашдан тортиб хизматлар савдоси, техник-иқтисодий вазибаларни биргаликда ҳал этиш, илмий ва ишлаб чиқариш кооперацияси ҳамда биргаликдаги ҳўжалик фаолиятининг бошқа шаклларини ривожлантириш, шунингдек, қўшма корхоналарни барно этишгача бўлган фаолиятларни қамраб олмақда.

Ташқи савдо орқали жаҳон бозорининг товар ва хизматларга талаби муайян давлатнинг ички бозорига томон йўналтирилади, бу эса ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига имконият яратади. Бундан ташқари, саноат, қишлоқ

хўжалиги, савдо, молия муассасалари ва хизматлар соҳасини ривожлантиришда ҳам ката имкониятлар юзага келади.

Маълумки, мамлакат ички бозорининг ривожланиши натижа-сида давлат ичидаги ялпи таклиф ҳажми ялпи талаб ҳажмидан узиб кетади, бундай ҳолат савдо операцияларининг кенгайиши, сармоя қийматининг арзонлашиши ва ишлаб чиқариш ҳамда муомала чиқимларининг камайишига олиб келади.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ташкил этиш ва уларни бошқариш механизмнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ташқи иқтисодий алоқалар таснифи билан белгиланади.

Ташқи савдо фаолияти товарлар, ишлар, хизматлар, ахборот, интеллектуал фаолият натижалари, шу жумладан уларга доир мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк ҳуқуқи) билан халқаро айрибошлаш соҳасида тadbиркорлик фаолиятининг алоҳида турига айланади.

Ташқи савдони амалга ошириш жараёнида эса экспорт ва импорт операцияларининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш зарур.

Экспорт — товар, ишлар, хизматлар, интеллектуал мулк натижалари, шу жумладан уларга доир мутлақ ҳуқуқларни божхона ҳудудидан хорижга қайтариб олиб келиш мажбуриятсиз олиб чиқишдир. Экспорт факти товар божхона чегарасини кесиб ўтган, хизматлар ва интеллектуал фаолият натижаларига доир ҳуқуқлар тақдим этилган пайтда қайд этилади. Божхона ҳудудидан хорижга товарлар олиб чиқмасдан туриб айрим тижорат операциялари то-варлар экспортига тенглаштирилиши мумкин.

Халқаро савдо ҳажми, яъни жаҳон товар обороти фақат экспорт ҳажмини ҳисобга олиш йўли билан, одатда, FOB ёки франко — кема борти (ингл. Free on board) нархларида АҚШ долларларида ҳисоблаб чиқилади. Бундай пайтда, ташиш ва сугурталаш харажатларининг фақат бир қисмини, товар кема бортига етказиб берилган пайтга қадар, сотувчи ўз зиммасига олиши мумкин. FOB базис шартига мувофиқ, сотувчи товарни юклаб жунатиш портида (одатда, экспортчи мамлакатаида) кема портига етказиб бериш ҳақини ва экспорт божларини тўлайди. Юкни кемада жойлаштириш билан боғлиқ бўлган харажатлар эса харидор томонидан амалга оширилади. Товарни ташиш, уни сугурталаш ва импорт божларини тўлаш билан боғлиқ кейинги харажатларни ҳам харидор тўлайди. Шу сабабли, ташқи савдо операцияларини амалга оширишнинг ушбу тарти-би энг мақбул базис шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида экспортни ривожлантиришга катта эътибор берилган. МДХ мамлакатлари билан ҳамкорлик, кооперация ва биргаликдаги экспорт лойиҳалари учун имтиёзли божхона режимлари, машина-техника экспортини ривожлантириш ва ҳоказолар экспортни ривожлантиришнинг муҳим резерви ҳисобланади. 1997 йил ўрталарида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг экспорт саноҳиятини ривожлантириш борасида ишлаб чиқилган давлат дастури мамлакат экспортини юксалтириш йўлида муҳим қадам бўлди. Айниқа, республика ташқи савдосини амалга оширишда кўпроқ ФОБ ва СИФ базис шартларидан унумли фойдаланилаётганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Ташқи савдода импорт операциясининг тутган ўрни тўғрисида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур.

Импорт — товарлар, ишлар, хизматлар, интеллектуал фаолият натижаларини, шу жумладан уларга доир фавқулодда ҳуқуқларни божхона ҳудудиға қайтариб олиб чиқиш мажбуриятисиз олиб келишдир. Импорт факти товар божхона чегарасини кесиб ўтган, хизматлар ва интеллектуал фаолият натижаларига доир ҳуқуқлар олинган пайтда қайд этилади. Ўзбекистон божхона ҳудудининг мақоми Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси билан белгилаб берилган.¹

Бунга мувофиқ, республика ҳудудида эркин божхона зоналари ва эркин омборлар бўлиши мумкин, уларнинг ҳудуди Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудидан ташқарида жойлашган деб қаралади. Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг чегаралари, эркин божхона зоналари ва эркин омборлар теғралари ЎЗР божхона чегараси ҳисобланади.

Импорт СИФ нархларида ҳисобланади, бунинг натижасида у экспорт қийматидан ошади. СИФ (ингл. CIF — cost, insurance and freight) — етказиб бериш шарти бўлиб, унга кўра сотувчи товарни тайинланган пунктта (одатда, импорт мамлакатидоги портга) етказиб бериш ҳақи ва ташиш вақтида товарни сугургалаш харажатларини тўлайди. Шу сабабли, СИФ нархи ўз ичига товар қиймати, унинг фрахти ва сугурталанишиға доир харажатларни олади.

Ташқи савдода хизматлар савдоси катта ўрин тутайди. Хизматлар ҳам товардир, бироқ кўпинча ашёлаштирилган шаклга

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси. Тошкент, 1997.

эга эмас ва товарлардан бир қатор мезонлари билан фарқ қилади.

Хизматлар — бошқа шахслар эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган тадбиркорлик фаолияти бўлиб, меҳнат ҳуқуқига оид муносабатлар асосида амалга ошириладиган фаолият бундан мустасно.

Хизматлар олди-соттиси бўйича асосий ташқи савдо битимларига транспорт хизматлари, инжиниринг (муҳандислик-техника хизматлари савдосига доир операциялар), ижара муносабатлари (лизинг), туристик хизматлар экспорт-импортга доир операциялар, информатика ва бошқаришни такомиллаштириш соҳасидаги маслаҳат хизматлари, суғурталаш ва бир қатор бошқа хизматлар киради. Хизматларнинг ташқи савдоси “кўзга кўринмайдиган экспорт” деб ҳам аталади.

Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигининг белгилашига кўра экспорт қилинадиган хизматларга хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан тузилган шартномаларга (ёки уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларга) мувофиқ белгиланган тартибда Республиканинг ҳўжалик юритувчи субъектлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар (ишлар) киради.

Экспорт-импорт операциялари бевосита ёки билвосита бўлиши, яъни товар соҳиблари ёки воситачилар томонидан амалга оширилиши мумкин. Воситачилар сифатида брокерлар, дилерлар, комисионерлар, консигнаторлар, улгуржи харидорлар, саноат агентлари фаолият кўрсатиши мумкин. Экспорт-импорт операцияларидан ташқари ташқи иқтисодий фаолият амалиётида товарларни сотиш учун ташқи савдонинг савдо, аукцион (кимовши савдоси) ва биржа сингари махсус шаклларидан ҳам фойдаланилади.

Ҳар бири экспорт ёки импорт товари учун пул суммасини олиш ёки тўлаш билан якунланадиган товарларни сотишга доир одатдаги экспорт-импорт битимлари билан бир қаторда ташқи иқтисодий фаолиятда товар айрибошлаш операциялари ёки муқобил компенсацион савдо ҳам кенг қўлланилади.

Муқобил савдо товарларни сотишга доир операцияларни ўз ичига олиб, бунда экспортчиларнинг импорт қилувчилардан маҳсулот бир қисмини ёки экспорт қилинаётган товарлар бир қисмини харид қилишга муқобил мажбуриятлари кўзда тутилади. Хилма-хил бўлган муқобил битимларни ташкилий-ҳуқуқий асоси ёки компенсация қоида-сига боғлиқ ҳолда уч гуруҳга аж-

ратини мумкин: валютасиз товар айирбошлаш битимлари (бартер), пул асосида савдо компенсация битимлари ва саноат компенсация битимлари.

Бартер битимлари объектлари одатда бир турдаги товарлар, асосан, хом ашёнинг келишилган тўйламлиги бўлиб, бу нарса товарларни манёврлашни истисно этади. Айни шу сабабли бартер муқобил савдода энг кам тарқалган битимдир. Муқобил компенсация савдосининг каттагина қисмини пулга асосланган, экспортчининг импорт қилувчи таклиф этадиган товарларни сотишда иштирокини кўзда тутадиган савдо компенсация битимлари эгаллайди. Ушбу турдаги барча битимларни қуйидаги гуруҳга ажратиш мумкин: “оффсет” туридаги битимлар, “свитч” туридаги битимлар, бунак харидлари ва ҳоказо.

Савдонинг ушбу тури шерикларнинг ишлаб чиқариш алоқаларини кўзда тутмайди. Агар муқобил савдо саноат ҳамкорлигининг бир қисми бўлса ва бевосита ишлаб чиқариш соҳаси билан боғланса, у етказиб беришнинг алоҳида тасниф гуруҳини келтириб чиқаради. Бу гуруҳ саноат компенсация битимлари деб ном олган. Масалан, бунёд этиладиган объектлар учун етказиб бериладиган ускуналар ҳақи унинг ёрдамида ишлаб чиқариладиган товарларнинг муқобил етказиб беришлари билан тўланади.

Хизматлар ташқи савдосида илмий-техника тадқиқотлари натижалари савдоси ва муаллифлик ҳуқуқлари савдоси алоҳида ўрин тутади. Илмий-техника билимларини айрибошлашга доир келишувлар нафақат илмий, балки тижорат қийматига ҳам эга бўлган илмий-тадқиқот ишлари якунларининг олди-сотдиси билан боғланган. Илмий-техника битимлари савдосига доир операцияларда патентлар, лицензиялар, товар белгилари, саноат намуналари шаклида майдонга чиқадиган интеллектуал меҳнат маҳсулотлари, шунингдек “ноу-хау” тушунчаси билан бирлаштирилган техник билимлар ва тажриба иштирок этади.

Ташқи савдо алоқалари молиявий алоқалар билан боғланиб, савдо ҳосиласи сифатида пайдо бўлади. Молия — пул оқимида, пулларнинг узлуксиз борадиган айланмасида юзага келадиган муносабатлар тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, молия — пул фондлари шаклланиши ва улардан фойдаланишда ҳамда пул маблағлари обороти пайтида юзага келадиган пул муносабатлари тизимидир. Молия учта функцияни бажаради:

— фондларни шакллантириш ва нақд пул маблағларини олиш;

- пул фондлари ва нақд пул маблағларидан фойдаланиш;
- пул фондлари ва нақд пул маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш.

Халқаро кредитлаш, халқаро суғурталаш, халқаро банк хизматини кўрсатиш (ҳисоб-китоблар, депозитлар ва бошқа банк операциялари) молиявий ташқи иқтисодий алоқалар шакллари ҳисобланади ва ташқи савдо жараёнининг боришида ката аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва жаҳон иқтисодиётида фан-техника тараққиёти ишлаб чиқариш ва инвестицион ташқи иқтисодий алоқаларнинг пайдо бўлиши ва чуқурлашишига олиб келиши табиий, албатта.

4.2. Бозор иқтисодиёти шароитида ташқи савдонинг тартибга солиш усуллари ва асосий тамойиллари

Замонавий бозор муносабатлари шароитида давлат ташқи савдонини маъмурий, иқтисодий механизмлар орқали тартибга солади. Давлат томонидан тартибга солиш деганда давлат маъмурий органларнинг иқтисодий табиатга эга бўлган турли шакл ва усуллар ёрдамида талбиркорлик фаолиятига аралашуви тушунилади.

Ташқи савдонинг давлат томонидан тартибга солиш усуллари куйидагича бўлиши мумкин:

- **Бир томонлама.** Бунда давлатнинг тартибга солиш чоралари давлат ҳукумати томонидан бир томонлама тартибда амалга оширилиши мумкин;
- **Икки томонлама.** Бунда савдо сиёсати чоралари давлатларлар ўртасида, яъни савдо ҳамкорлари билан келишиш асосида амалга оширилади;
- **Кўп томонлама.** Бунда савдо сиёсати кўп томонлама келишувлар асосида амалга оширилади ва тартибга солиб борилади (масалан, ЖСТ, ЕИ ва б.).

Давлатнинг халқаро савдога аралашуши кўламига қараб протекционистик ва эркин савдо сиёсатлари фарқланади.

Савдо эркинлиги - бу ташқи савдога давлатнинг минимал аралашувидир. Бу сиёсат эркин бозор механизмлари, яъни талаб ва таклиф асосида ривожланади.

Протекционизм — ички бозорни хориж рақобатидан савдо сиёсатининг тариф ва нотариф омилларини ишга солиш йўли билан ҳимоялаш маъносидаги давлат сиёсатидир.

Дилемма, у протекционизмдан яхшироқ бўлиб, миллий саноатнинг ривожланишига олиб келди ва шунингдек, савдо эркинлиги ҳисобланиб, ички ишлаб чиқариш харажатларини ташқи харажатлар билан таққослашга ёрдам беради.

Замонавий протекционизм нисбатан тор доираларда амал қилади. Ривожланган давлатларнинг ўзаро муносиватларида - бу қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик, кийим-кечак ва темирчилик соҳалари. Ривожланган ва ривожланаётган давлатлар савдосида — бу ривожланаётган давлатлар томонидан саноат товарларининг экспортида, ривожланаётган давлатлар ўртасидаги савдода эса анъанавий экспорт товарлари соҳасида қўлланилиши мумкин.

Протекционистик йўналишларнинг ривожланиши унинг бир қанча шаклларини ажратиш имконини беради:

- селектив (алоҳида давлат ёки товарларга йўналтирилган);
- тармоқли (ажратилган тармоқни, аввало қишлоқ хўжалигини ҳимоялайди);
- жамоа (давлатларга кирмайдиган ташкилотлар томонидан шу давлатларга нисбатан қўлланилади);
- яширин (ички иқтисодий сиёсат усуллари орқали амалга оширилади).

Савдо сиёсати доирасида иқтисодий, сиёсий, маъмурий, ташкилий, ҳуқуқий ва бошқа масалалар узвий боғлангандир. Халқаро иқтисод савдо сиёсати чораларини амалга оширишнинг иқтисодий шароитлари ва натижаларни мақсадга мувофиқ ҳолда ўрганади. Ҳуқуқий, ташкилий масалаларни фаннинг махсус тармоқларига, яъни:

Давлатнинг тартибга солиш омиллари ўз хусусиятига кўра иккига бўлинади: тариф ва нотариф чекловлар ҳамда чегаралар.

Нотариф усуллар миқдорий ва яширин протекционизм усулларига бўлинади. Савдо сиёсатининг алоҳида омиллари кўпроқ импортни чеклашда, ёхуд экспортни кўпайтиришда ишлатилади. Савдо сиёсати омилларнинг туркумланиши куйидаги 2-чизмада келтирилган.

Халқаро савдо доирасидаги давлатнинг асосий вазифаси- экспортчиларга ўз маҳсулотларини олиб чиқишга ёрдам беришидир.

Жаҳоннинг турли давлатлари ўз савдо сиёсатларини амалга ошириш учун ҳар хил омилларни қўллайдилар. Агар давлат божхона чекловининг ўртача даражаси деярли аниқ миқдорий баҳолашга тўғри келса, у ҳолда нотариф усуллардан фойдала-

ниш уларнинг жуда хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Тарифнинг ўртача даражаси бож солиниши орқали импорт килинадиган товарларга ҳисобланади. Нотариф чеклашларнинг ўртача даражаси одатда импорт ёки экспортнинг қиймат орқали ҳисобланади.

Давлатнинг савдо сиёсати протекционистик, муътадил ёки очик (эркин савдо) бўлади (3-чизма). Албатта, бу тушунчалар нисбатан олинган. Бироқ уларнинг барчаси бита ўқнинг икки томонидир. Амалиётда алоҳида давлатлар ўз ривожланишининг турли даврида мустақил савдо сиёсатларига эгадирлар. Ташқи дунё билан савдони тўхтатишга (Албания), ёки савдо режими-ни тулиқ эркинлаштиришга (Исландия) ҳаракат қилган давлатлар ҳам мавжуд.

2-чизма

Савдо сиёсати омилларининг туркумланиши

Усуллар		Савдо сиёсати омиллари	Имтиёзли тарғибга солиш
Тариф		Божхона божлари Божхона квоталари	Импорт Импорт
Нотариф	Миқдорий	Квоталаш Лицензиялаш Ихтиёрий чеклашлар	Импорт Экспорт-импорт Экспорт
	Яширин	Давлат харидлари Маҳаллий компонентлар Таъминлашни талаб қилиш Техник тўсиқлар Солиқ ва йиғимлар	Импорт Импорт Импорт Импорт
	Молиявий	Субсидиялар Кредитлаш Демпинг	Экспорт Экспорт Экспорт

Манба: «Информационный бюллетень». МВЭС. 2001 г., 38 бет.

Давлат савдо режимининг хусусияти, яъни унинг қатъийлик даражаси одатда белгилаб қўйилиши мумкин. У божхона тарифи ўртача даражаси билан бирга миқдорий чеклашларнинг ўртача даражаси ва тезлигини ҳам ҳисобга олади.

Масалан, давлатнинг савдо режими импорт божларини олиб ташлади, аммо импортнинг асосий товарларига миқдорий квоталарни киритди. Ёки бунинг акси: квоталарни олиб таш-

лади, лекин импорт тарифни таъқиқланган даражасигача кўтарди. Импортга бож солишнинг ўртача даражаси 10%, миқдорий чеклашлари импортнинг 25%ини қопловчи ва паст тезликдаги хусусиятга эга давлатларга савдо режими нисбатан очик бўлиши мумкин.

3-чизма

Давлат ташқи савдо сиёсати асосий режимлари

Ўртача ўлчанган тариф (%) да		Таъқиқланган		Чекланган		Мўътадил		Очиқ		Эркин
		40-100		25		10-15		10		
Миқдорий чеклашлар	Савдони қоплаш улуши (%) да	40	25	10	0-10	0-25	0-25	0-10	0	
	Тезлик даражаси	Юқори	Ихтисрий	Юқори	Юқори	Ўрта	Паст	Ўрта	0	

Манба: «Информационный бюллетень». МВЭС. 2001 г., 39 бет.

У ёки бу омиллардан савдо сиёсатида фойдаланиш ҳақида қарор қабул қилишда давлат ҳукумати олатда уларнинг савдо сиёсати ва савдо ҳамкорларига таъсирини баҳолайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар, ҳар қандай иқтисодий тоифа сингари, ҳуқуқий меъёрларга эга бўлиб, улар юридик жиҳатдан турлича қонунлар ва директив ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

V БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТАШҚИ САВДО РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

5.1. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ҳуқуқий асослари, уни тартибга солишнинг асосий усуллари ва тамойиллари

Ҳар қандай давлатнинг ташқи савдоси жаҳон ҳужалиги тизими билан боғланган ва муқаррар равишда нафақат миллий ҳуқуқий меъёрлар, балки халқаро ҳуқуқий стандартлар билан ҳам тартибга солинади. Табиийки, миллий ҳуқуқ регламентациялари билан халқаро иқтисодий ҳуқуқ, ўртасида муайян зиддиятлар мавжуд.

Бир томондан, давлатларнинг ҳуқуқ соҳасидаги суверенитетини эътироф этмаслик мумкин эмас, бошқа томондан эса — халқаро қоидалар устуворлигини тан олиш зарурати у ёки бу мамлакатлар суверенитети соҳасига катта таъсир кўрсатади.

Миллий ҳуқуқий ҳужжатларни давлатлараро шартномаларга мувофиқ тарзда муайян даражада бирхиллаштириш ҳозирги босқичда ушбу муаммонинг энг мақбул ечими ҳисобланади. Яъни халқаро ҳуқуқнинг қоида ва меъёрлари амалиётда миллий қонун ҳужжатлари орқали рўёбга чиқарилади.

Ўзбекистон миллий қонунчилигида кўзда тутилган ўзгартиришлар зарурий ҳужжатларини халқаро стандартларга келтириш жараёнида муайян мураккабликларни юзага келтирди. Ушбу вазифа изчиллик билан, бир неча босқичларда ҳал этиб борилди. Ташқи савдо соҳасига тааллуқли қонун ҳужжатлари ва меъёрий ҳужжатларнинг кўплигини эътиборга олиб, Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий тизимига кириши хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш жараёни ташқи савдони ҳуқуқий бошқариш стратегиясининг ўзига хосликлари, шунингдек ҳам минтақавий миқёсда, ҳам алоҳида мамлакатлар даражасида савдо-

иқтисодий ҳамкорликнинг тегишли устуворликларини белгилаб берди.

2000 йил бошида мамлакатимиз дунёнинг 38 давлати билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги келишувларни, 35 давлат билан эса сармоя киритишни рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисидаги келишувларни имзолади. Бу ўринда ҳам ҳуқуқий-шартномавий базани шакллантиришда сонга эмас, балки сифатга эътибор қаратилди, яъни ҳар бир келишув Ўзбекистоннинг миллий манфаатларидан ва шерик давлатларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тайёрланди.

Ўзбекистоннинг ривожланган давлатлар билан қўп қиррали ҳамкорлигинининг ҳуқуқий асослари такомиллаштирилди. Ҳозир 20 дан ортиқ ўзаро келишув ва шартномалар амал қилмоқда, улар қаторида капитал қўйилмаларни рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳақидаги келишув ҳам бор. Хусусан, Америка қитъаси давлатлари ичида АҚШ дан ташқари катта сармоя ресурсларига ва технологик имкониятларга эга бўлган Канада билан шартномавий-ҳуқуқий муносабатларнинг ривожланаётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Европа Иттифоқи мамлакатлари билан муносабатларни ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий стратегиясининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Узоқ муддатли, барқарор ва умум тан олинган тамойиллар асосида қурилган ўзаро хўжалик ҳамкорлигини таъминловчи Европа Иттифоқи билан иқтисодий алоқаларни ҳуқуқий таъминлаш орқали ўз стратегик манфаатларига эришиш мақсадида Ўзбекистон икки томонлама шартномалардан ташқари шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида келишув шаклида савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги умумий келишувни ҳам имзолаган, у 1998 йил июнида кучга кирган. Уни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори ва Ўзбекистон Республикаси билан Европа ҳамжамияти ва унга аъзо давлатлар ўртасидаги Шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисидаги келишувни амалга ошириш бўйича 2000–2005 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг асосий ташкилий чора-тадбирлари умумий дастури қабул қилинди.

МДХ мамлакатлари билан муносабатлар ҳам жадал ривожланмоқда. Ҳамдустлик мамлакатлари билан муносабатлар илгари мавжуд бўлган иқтисодий алоқаларнинг табиий давоми ҳисобланади. Ҳозирги вақтда МДХ мамлакатлари билан алоқалар

маланий савдо-сотиқ олиб боришга тўсиқ бўлаётган молиявий имкониятларнинг чекланганлиги туфайли мураккаблашмоқда.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базасини ишлаб чиқишда ва такомиллаштиришда жаҳоннинг бошқа минтақалари мамлакатлари билан ҳам савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга ҳам муҳим аҳамият бериш лозим. Масалан, Осиё мамлакатлари аста-секин жаҳон иқтисодиётида етакчи мавқени эгалламоқдалар. Дунёнинг катта транспорт-коммуникация имкониятларига эга бўлган муҳим савдо, молия марказларига айланиб бормоқдалар. Ўзбекистоннинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш дастурини амалга ошириш нуқтаи назаридан Африка мамлакатлари ҳам биз учун катта қизиқиш уйғотиши мумкин. Бунда эътибор тўла қайта ишланган маҳсулотни сотишга қаратилиши керак. Бундай шароитда ушбу минтақа давлатларига нисбатан Ўзбекистоннинг ҳуқуқий стратегияси энг аввало халқаро меҳнат тақсимоти асосида Ўзбекистоннинг иқтисодий эҳтиёжларидан келиб чиққан табақалаштирилган ҳолда, ҳар бир давлат учун алоҳида ишлаб чиқиши керак.

Фикримизча, яқин истиқболда Ўзбекистон ташқи иқтисодий стратегиясининг шартномавий-ҳуқуқий базасини ишлаб чиқишда Осиё-Тинч океани минтақаси (ОКОМ) мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш керак. Бу минтақадаги жадал ривожланаётган мамлакатларда катта валюта захираларининг тўпланиши уларнинг Ўзбекистондаги инвестиция фаолияти учун имкониятларини кенгайтириши мумкин.

Минтақавий иқтисодий гуруҳларда ва келишувларда Ўзбекистоннинг иштирокини кенгайтириш бўйича жадал иш олиб бориш биз учун кейинги тараққиётни белгилаб берувчи меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичларида ўз миллий манфаатларимизни таъминлаш ҳамда минтақадаги мавжуд савдо уюшмалари ва келишувларда тегишли савдо-иқтисодий позицияни эгаллаш учун муҳимдир. Икки томонлама ҳуқуқий асосда ҳамкорлик қилиш ОКОМ мамлакатлари билан иқтисодий алоқаларга асос бўлиши керак. Бу Ўзбекистоннинг минтақа даражасида таъсирининг ва ҳамжиҳатлигининг мустаҳкамланишига ёрдам беради.

Халқаро молия-иқтисодий ташкилотларга аъзолик кўп томонлама ҳамкорлик даражасида шартномавий-ҳуқуқий базани шакллантириш сиёсати доирасида Ўзбекистон Республикаси

учун долзарблик касб этмоқда. 1994 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг Бутунжаҳон савдо ташкилотига кириши бўйича ҳуқуқий тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда, бу ташкилотга аъзолик Ўзбекистон учун янги имкониятларни очиши мумкин.

Савдо-иқтисодий ҳамкорлик миллий қонунчилик асосида ҳам ҳуқуқий тартибга солинади. “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида” ги Қонуни бу жараённинг самарадорлигини таъминлайди, унда Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларини тузиш, узайтириш ва бекор қилиш ҳуқуқий воситаларининг амал қилишида тегишли вазирликлар ва идораларнинг ваколатлари, ихтисослашувлари аниқ белгиланган. Бу қонун мамлакат бўйича умуман ташқи алоқаларнинг шартномавий-ҳуқуқий базасини расмийлаштириш соҳасини ривожлантиришга олиб келди.

90-йиллардаёқ қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида” ги Қонуни мамлакатда ташқи иқтисодий фаолиятни ҳар томонлама мувофиқлантиришда муҳим ўрин эгаллайди.

Амалиётнинг кўрсатишича, бу қонун иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усулларидан бозор усуллариغا босқичма босқич ўтиш, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш шароитларида иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки босқичларида муҳим рол ўйнади. Бироқ 90-йилларнинг охирида бошланган мамлакат иқтисодиётини эркинлаштириш жараёнлари ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш олдига янги-янги талабларни қўя бошлади. Бундан ташқари, республикада ушбу қонунга у ёки бу даражада дахлдор бўлган қатор қонунлар қабул қилинди. “Валюта тартибга солиш тўғрисида”, “Хорижий инвестициялар тўғрисида”, “Божхона тарифи тўғрисида”, “Инвестиция фаолияти тўғрисида”, “Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” ги қонунлар шулар жумласидандир. Шу муносабат билан 2000 йилнинг май ойида мамлакат Парламенти томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида” ги Қонуни янги таҳрирда қабул қилинди, унда бу соҳада кейинчалик қонун яратиш фаолияти учун асос бўладиган ташқи иқтисодий фаолиятнинг концептуал асослари аниқ белгилаб берилди. Қонуннинг янги таҳририда ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг маъмурий усулларидан иқтисодий усулларининг устуворлиги услубиёт тамойили сифатида аниқ белгиланди ҳамда давлат ва унинг

органларининг ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ишига ноқонуний аралашилари ман қилинди.

Қонуннинг янги таҳрири моддалари мамлакат қонунчилигида юз берган ўзгаришларни, ташқи савдо режимини эркинлаштириш вазифаларини ҳамда бошқа таҳририй тузатишлар ва қўшимчаларни ҳисобга олиб янгиланди.

Ташқи иқтисодий фаолият моҳиятидан келиб чиқиб, янги таҳрирда ташқи иқтисодий фаолият турларига аниқлик киритилди. Қонунчиликни қўллаш амалиётида қонундаги асосий атамалар ва тушунчаларнинг талқини берилади, улар халқаро-ҳуқуқий атамалар билан мос келади.

Янги таҳрирдаги қонунга эркинлаштириш талабларига мос янги қоидалар киритилди, масалан, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ўз ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли ахборотларга эга бўлиш, хорижий жисмоний шахсларнинг Ўзбекистон ҳудудида корхоналар очин ҳуқуқи, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг қўлланиладиган қонунчиликни танлаш ҳуқуқи, ташқи иқтисодий фаолият субъектларини Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигида рўйхатга олиш талаби чиқариб ташланди.

Давлат органларининг ваколатлари қисқа ва ноаниқ белгиланган Қонуннинг эски таҳриридан фарқли ўлароқ, янги таҳрирда ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш учун масъул бўлган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигининг асосий ваколатлари аниқ белгиланган.

Мамлакатнинг иқтисодий мустақиллиги ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш устуворлиги концепциясини ривожлантира бориб, жаҳон амалиётида қабул қилинган ва ГАТТ/БСТ битимларида киритилган ҳимоянинг аниқ чора ва усуллари назарда тутилган—ҳимоя, компенсация ва антидемпинг чоралари, олиб келинадиган товарларга техник, фитосанитар, экологик талаблар, экспорт-импортни тақиқлаш ва чеклаш чоралари. Бу ҳозирги босқичда Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг муҳим йўналишларидан бири — мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантириш, мамлакат иқтисодий манфаатлари талаб қилганда чеклашларни жорий қилиш учун муҳимдир. У ташқи иқтисодий фаолият соҳасида базавий қонун ҳисобланади.

Қонуннинг янги таҳририда қурол-яроғларни, ҳарбий техникани ва икки мақсадда ишлатишга мўлжалланган товарлар-

ни экспортини назорат қилишни бошқарувчи меъёрлар, шунингдек ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишнинг алоҳида тартибини (эркин иқтисодий ҳудуд ва эркин савдо ҳудудида имтиёзли шароитларни берувчи) бошқарувчи махсус моддалар киритилган. Қонуннинг янги таҳририда ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқларини кафолатлашга ва бурчларини белгилаб беришга бағишланган бўлими анча такомиллаштирилган. Кейинги йилларда Ўзбекистон миллий иқтисодиёти субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятини эркинлаштиришга қаратилган, шу жумладан экспорт ва импорт операцияларини тарифлар воситасида ва тарифсиз бошқаришни тартибга солиш, экспорт маҳсулоти ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга доир чора-тадбирлар қўрилди.

Мазкур чораларнинг ҳаммаси имтиёзли тусда бўлиб, амалдаги ҳуқуқий меъёрлардан баъзи истисноларни тақозо этади. Бироқ улар шунчаки имтиёзлар тизими эмас, барча кўрсатилган имтиёзлар аниқ йўналишга эга: улар юқори даражада қайта ишланган экспорт маҳсулотини ишлаб чиқарадиган корхоналаргагина татбиқ этилади, шу сабабли ундан савдо-воситачи ташкилотлар, хом ашё ресурсларини экспорт қилувчи ва шу каби бошқа ташкилотлар фойдалана олмайдилар.

Ҳақиқатда ўз маҳсулотини ишлаб чиқарувчи корхоналар ва воситачи корхоналар учун экспорт-импорт ҳамда солиқлар воситасида тартибга солишнинг қўшалоқ тизими барпо этилди. Агар уларни макроиқтисодий назария позицияларидан туриб қарайдиган бўлсак, ҳеч қандай фарқ бўлмаслиги керак, лекин ўзгартириш жараёнларини амалда рўёбга чиқариш раво шароитларда эмас, балки ўтиш даври шароитларида юз бермоқда, шу сабабли Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан мазкур иқтисодий стратегия танланган. Айни ишлаб чиқарувчи ва воситачи корхоналарнинг фаолият кўрсатиш шароитларини ажратиш юзтада мақсадга мувофиқ чора бўлди. Зеро ҳозирга бозор иқтисодиётининг узоқ вақт барқарор бўлиши худди шу ишлаб чиқарувчи тузилмаларга асосланган.

Хориж бозорларига, айниқса, МДХ мамлакатлари бозорига чиқишга интилиб, ишлаб чиқариш фаолияти билан фаол шуғулланаётган микроиқтисодий субъектларнинг ҳаммаси анчагина қулай ҳуқуқий аҳволга тушиб қолди. Шундай қилиб, ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳуқуқий аҳволининг фойдали жихатларидан амалда республиканинг барча хўжалик юритувчи субъектлари фойдалана оладилар, бинобарин, мулкчиликнинг исталган шаклидаги корхона ва фирмалар экспорт-импорт

ҳамда солиққа оид имтиёزلардан фойдаланиш учун ўзларининг асосий фаолиятларини тегишли тарзда қайта кўра оладилар.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқаларини тартибга солиш икки томонлама ҳукумат келишувлари ва қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо фаолиятини давлат томонидан тартибга солишининг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат:

– ташқи савдо сиёсати — Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг таркибий қисми эканлиги;

– ташқи савдо фаолиятининг давлат томонидан тартибга солиниши ва унинг амалга оширилиши устидан назорат қилиш тизимининг яхлитлиги;

– миллий хавфсизликни таъминлаш давлат вазифаларини, сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий манфаатларни рўёбга чиқариш, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг оммавий қирғин қуроллари ва бошқа энг хавfli қурол-яроғ турларини олиб чиқишга йўл қўймаслик тўғрисидаги халқаро мажбуриятларини бажариш мақсадида амалга ошириладиган экспорт назорати сиёсатининг яхлитлиги;

– Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг яхлитлиги;

– ташқи савдо фаолиятининг давлат томонидан тартибга солиниши иқтисодий чораларининг устуворлиги;

– ташқи савдо фаолияти иштирокчиларининг тенглиги ва уларнинг камситилмаслиги;

– ташқи савдо фаолияти иштирокчилари ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши;

– давлат ва унинг органларининг ташқи савдо фаолиятига ўзини оқламайдиган аралашишини, унинг иштирокчиларига ва умуман Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига зарар етказишини истисно этиш.

Давлат ташқи савдо сиёсати ташқи савдо фаолиятини тартибга солишнинг иқтисодий ва маъмурий усулларини қўллаш воситасида амалга оширилади, яъни:

– божхона тарифлари билан тартибга солиш, яъни импорт ва экспорт тарифларини қўллаш;

– нотариф тартибга солиш, яъни квоталаш, лицензиялаш ва ҳоказолардан фойдаланиш.

Ушбу усуллар Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида” ги Қонунига биноан белги-

ланган¹. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва унинг субъектларининг аралашishi ва турли чеклашларни ўрнатиши йўли билан амалга ошириладиган ташқи савдо фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг бошқа усулларига йўл қўйилмайди. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа турларини, хусусан халқаро инвестиция ҳамкорлиги, ишлаб чиқариш кооперацияси, валюта ва молия-кредит операцияларини тартибга солиш республиканинг тегишли қонунлари ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатларига биноан амалга оширилади.

Импорт ва экспорт операцияларини тартибга солиш, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ички бозорини ҳимоя қилиш ва Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги илғор таркибий ўзгаришларни рағбатлантириш мақсадида импорт ва экспорт божлари белгиланади.

Ўзбекистон Республикасидан экспорт ва Ўзбекистон Республикасига импорт миқдорий чеклашларсиз амалга оширилади. Экспорт ва импортни миқдорий чеклаш фавқулодда ҳолларда амалга оширилади, яъни:

- мамлакатнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш;
- ички товар бозоридаги ҳолатни ҳисобга олган ҳолда ЎЗР халқаро мажбуриятларини бажариш;
- мамлакат ички бозорини ҳимоя қилиш.

Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг экспорт ва импортни миқдорий чеклашларни жорий этиш тўғрисидаги қарорлари ушбу чеклашларни амалга киритишдан камида уч ой олдин қабул этилади ва расмий равишда эълон қилинади. Миқдорий чеклашларни белгилаш чоғида квоталарни тақсимлаш ва лицензиялар бериш, одатда, танлов ёки аукцион ўтказиш ёхуд квоталарнинг суммар ижросига қадар экспорт ва (ёки) импортга доир операцияларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Танлов ёки аукцион ўтказиш тартибини Ўзбекистон Республикаси ҳукумати белгилайди. Бундай танлов ёки аукцион иштирокчилари сонини чеклашга ёки мулкчилик шакли, рўйхатга олиш жойи, бозордаги манқасига қараб уларни камситишга йўл қўйилмайди.

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида"ги Қонуни. 1998.

Бирор-бир товар жиддий зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш хавфини тугдирадиган ғоятда катта миқдорларда ёки тегишли шартлар билан импорт қилинган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида шунга ўхшаш ёки бевосита рақобат қиладиган товарлар ишлаб чиқарувчиларига нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати халқаро ҳуқуқнинг умум-эътироф этилган меъёрларига мувофиқ, жиддий зарарни барта-раф этиш ёки шундай зарар етказилиши хавфининг олдини олиш учун зарур бўлган даражада ёхуд белгиланган муддатда ҳимоя қилиш чораларини қўллашга ҳақлидир.

Товарлар импортига нисбатан бундай ҳимоя қилиш чоралари қуйидаги шакллардан иборатдир:

- импортни миқдорий чеклашлар;
- махсус божхона божлари.

Ҳимоя қилиш чораларини жорий этиш қоидалари ошқора бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг чеклашга тушадиган товар ёки товарларнинг умумий миқдори ва қиймати кўрсатилган ҳолларда ҳимоялаш чорасини жорий этиш тўғрисидаги қарорини расмий тарзда эълон қилишни кўзда тутати.

Ҳимоя қилиш чорасининг амал қилиши, уни муддатидан олдин бекор қилиш ёки узайтириш, шунингдек амал қилиш даврида товарларнинг умумий ҳажми ва қийматида уларни ҳимоя қилиш чорасига нисбатан барча ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан халқаро мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Товар (ишлар, хизматлар) экспорта ёки импортига доир тақиқлар ҳамда чеклашлар қуйидагиларни ўз ичига оладиган миллий манфаатлардан келиб чиқиб белгиланиши мумкин:

- ижтимоий ахлоқ ва ҳуқуқ-тартиботга риоя қилиш;
- кишиларнинг ҳаёти ва соғлигини қўриқлаш, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ва умуман атроф-муҳитни ҳимоя қилиш;
- Ўзбекистон Республикасидаги халқларининг маданий меросини сақлаш;
- маданий бойликларни ноқонуний олиб чиқиш, олиб кириш ва уларга доир мулкчилик ҳуқуқларини беришдан ҳимоя қилиш;
- агар бу билан боғлиқ чоралар тегишли ички ишлаб чиқариш ва истеъмолчи чеклашлар билан бир вақтда ўтказилса, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган табиий ресурслар тугашининг олдини олиш зарурлиги;

– Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлигини таъминлаш;

– Ташқи молиявий аҳволни ҳимоя қилиш ва Ўзбекистон Республикаси тўлов балансини қўллаб-қувватлаш;

– Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларини бажариш.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириладиган товарлар Ўзбекистон Республикасида белгиланган фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария ва экология стандартлари ҳамда талабларига мувофиқ келиши лозим.

Экологик жиҳатдан хавfli маҳсулотни олиб кириш махсус назоратга олиниши керак. Ўзбекистон Республикаси ҳудудига: юқорида айтилган, Ўзбекистон Республикасида белгиланган стандартлар ва талабларга мувофиқ келмайдиган; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда сертификат, тамғалаш ёки мувофиқлик белгисига эга бўлмаган; хавfli истеъмол товари сифатида фойдаланилиши тақиқланган; истеъмолчилар учун хавф туғдирадиган нуқсонларга эга бўлган товарларни олиб кириш ман этилади.

Кўрсатилган товарлар қайта олиб чиқилиши ёки мустақил экспортлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Божхона Кодексида белгиланган тартибда¹ тузилган далолатнома асосида йўқ қилиниши керак.

Ташқи савдо фаолиятини амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қурол-яроғлар, ҳарбий техника ва икки томонлама фойдаланиладиган товарларга нисбатан, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг оммавий қирғин қуроли ва бошқа энг хавfli қурол-яроғ турлари ва уларни яратиш технологияларини тарқатмасликка доир халқаро мажбуриятларига риоя қилиш учун мамлакатда экспорт назорати тизими амал қилади.

Юқорида кўрсатилган товарлар, ишлар, хизматлар, интеллектуал фаолият натижалари, шу жумладан, уларга доир мутлақ ҳуқуқлар Ўзбекистон Республикаси ҳукумати белгилаган тартибда амалга оширилади. Товарлар айрим турларининг экспорта ёки импортига давлат монополияси белгиланади. Бундай товарларнинг рўйхатлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади. Айрим турдаги товарлар экспорта ёки им-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси, Тошкент, 1997.

портига давлат монополияси товарлар экспортга ёки импортига доир фаолиятни лицензиялаш асосида амалга оширилади. Лицензияларни республика ижроия ҳокимияти органи фақат унитар корхоналарга беради, улар товарлар экспорти ва (ёки) импортига доир битимларни камситмаслик ҳамда ҳалол тижорат амалиёти қоидалари асосида тузишлари шарт. Унитар корхона — унтар мулкдор биркитиб қўйган мол-мулкка мулкчилик ҳуқуқи бўлмаган тижорат ташкилотидир.

Чегара савдоси ва эркин иқтисодий ҳудуд ташқи савдо фаолиятининг айрим турларини амалга оширишнинг махсус режимлари ҳисобланади. Чегара савдоси Ўзбекистон Республикасининг чегарага туташ ҳудудида доимий бўлиш жойига (яшаш жойига) эга бўлган шахслар билан Ўзбекистон Республикасининг қўшни давлатлар билан халқаро шартномаларида белгиланган чегарага туташ ҳудудда доимий бўлиш жойига (яшаш жойига) эга чет эллик шахслар ўртасида мавжуд чегарага туташ ҳудуд доирасида ишлаб чиқарилган товарларга, шунингдек, тегишли чегарага туташ ҳудуд доирасида истеъмол учун мўлжалланган товарларга нисбатан фақат маҳаллий эҳтиёжларни қондириш учун амалга оширилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ва унинг амалга оширилиши устидан назорат қилишда божхона ишини оқилона ташкил этиш муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси божхона сиёсатида товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудуди орқали олиб ўтиш, божхона тўловларини ундириш, божхона расмийлаштируви ва назорати тартиби, шартлари киради. Божхона ишининг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексига белгиланган¹. Божхона ишини Ўзбекистон Республикаси божхона органлари амалга оширади, улар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ҳисобланади. Божхона органлари тизимида:

- Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси;
- Минтақавий божхона бошқармалари;
- ихтисослаштирилган божхона мажмуалари;
- божхона постлари;
- божхона сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни рўёбга чиқаришда иштирок этади;

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Божхона Кодекси. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат божхона хизмати тўғрисида” ги Қонуни. Тошкент, 1997.

- божхона иши соҳасида қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда божхона ишини амалга ошириш пайтида иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга доир чоралар кўради;

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилади;

- божхона божлари, солиқлар ва бошқа божхона тўловларини ундиради;

- товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси чегараси орқали олиб ўтишнинг рухсат бериш тартибига риоя этилишини таъминлайди;

- контрабандага, Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарларга доир божхона қоидалари ва солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишларга қарши кураш олиб боради;

- Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо божхона статистикасини ва махсус божхона статистикасини юритади;

- ташқи иқтисодий фаолиятнинг товар номенклатурасини юритади;

- стратегик ва Ўзбекистон Республикаси манфаатлари учун жуда муҳим бўлган бошқа материаллар олиб чиқилиши устидан назоратни амалга оширади;

- ўз ваколатлари доирасида валюта назоратини олиб боради;

- Ўзбекистон Республикаси халқаро мажбуриятларининг божхона ишига тааллуқли қисми бажарилишини таъминлайди;

- бошқа функцияларни бажаради.

Божхона назоратини¹ Ўзбекистон Республикаси божхона органларининг мансабдор шахслари божхона мақсадлари учун зарур ҳужжат ва маълумотларни текшириш; божхона кўриги (товар ва транспорт воситалари кўриги, шахсий кўрик); товар ва транспорт воситалари ҳисоби; фуқаролардан оғзаки сўраш; ҳисоб ва ҳисобот тизимини текшириш; вақтинча сақлаш омборлари, божхона омборлари, эркин омборлар, эркин божхона ҳудудлари ва бож олинмайдиган савдо дўконлари ҳамда божхона назоратидан ўтказиладиган товар ва транспорт воситалари жойлашган ёки назорат қилиниши Ўзбекистон Республикаси божхона органларига юкланган фаолият амалга оширилаётган

¹ Ўзбекистон Республикасининг Божхона Кодекси. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат божхона хизмати тўғрисида" ги Қонуни. Тошкент, 1997.

бошқа жойлар ҳудуди ва хоналари кўриги йўли билан; Божхона Кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бошқа шаклларда ўтказилади.

Назорат Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси бўйлаб ёки бошқа жойларда барпо этиладиган божхона назорати зоналарида ўтказилади. Товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиш уларнинг божхона режимларига мувофиқ амалга оширилади.

Божхона режимларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- эркин муомалага чиқариш;
- реимпорт;
- транзит;
- божхона омбори;
- бож олинмайдиган савдо дўкони;
- божхона ҳудудида қайта ишлаш;
- божхона назорати остида қайта ишлаш;
- вақтинча олиб кириш (олиб чиқиш);
- эркин божхона ҳудуди;
- эркин омбор;
- божхона ҳудудидан ташқарида қайта ишлаш;
- экспорт;
- реэкспорт;
- йўқ қилиш;
- давлат фойдасига воз кечиш.

Чегарадан олиб ўтиладиган ёки божхона режими ўзгарадиган товарлар ва транспорт воситалари, шунингдек бошқа товарлар ва транспорт воситалари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси божхона органига декларацияланиши керак.

Декларациялаш божхона органига декларация тақдим этишдан иборатдир. Божхона декларацияси (лотинча *declaratio* — ариза, эълон) — миллий қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ расмийлаштирилган ҳужжат бўлиб, чегарадан олиб ўтиладиган юк, шу жумладан экспорт ва импорт қилинадиган товарлар, йўловчилар юки, қўл юки, бойликлар ва валюта тўғрисидаги зарур ахборотни ўз ичига олади. Божхона декларацияси товарларни давлат чегарасидан олиб кириш, олиб чиқиш ёки транзит қилишда асос бўлиб ҳисобланади.

5.2. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ривожланиш динамикаси, унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ривожланиши ўзига хос специфик характерга эга бўлди. Ўзбекистон Республикасининг 1996-2003 йилларда ташқи савдосининг ривожланиш динамикасини ўрганар эканмиз, ташқи савдо айланмасининг бир текис ривожланмаганлигини кузатамиз. Статистик маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ташқи савдо айланмасининг умумий ҳажми 1999 йилда 9,3 млрд. долларни ташкил этган бўлиб, 1998 йилга нисбатан деярли 41% га ўсган.

1997-1999 йиллар мобайнида ташқи савдо ҳажми мунтазам ўсиб борган. 1999 йил кўрсаткичлари 1996 йилга нисбатан 75,7 фоизга ўсган. Бироқ 2000 йилдан бошлаб Ўзбекистон ташқи савдо ҳажми қисқариш тенденциясига эга бўлган. Фикримизча, бундай пасайиш 2000-2001 йилларда рўй берган Осиёдаги молиявий ва Россиядаги иқтисодий инқирозлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. 2000 йилда ташқи савдо айланмаси 4,6 %га, 2001 йилда 23,5 %га, 2002 йилда эса 6,9 %га пасайган. Ташқи савдо айланмасининг пасайиш тенденцияси 2002 йилгача даном этди ва 2003 йилда аста-секин барқарорлашди. 2003 йилнинг биринчи ярим йиллигида Ўзбекистон ташқи савдо айланмаси деярли 3 млрд. долларни ташкил этиб, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 0,1 % га ўсди. Бу ўсиш асосан экспорт ҳажмининг 1,9 % га ўсганлиги билан характерланади, негаки импорт ҳажми ўтган йилга нисбатан 1,8 % га камайган.

1997-1999 йиллар мобайнида Ўзбекистон экспортининг давлатлар бўйича таркибида катта ўзгаришлар кузатилиб, доимий ташқи савдо шериклари бўлмиш собиқ иттифоқ давлатларининг улуши 60 фоиздан 2 фоизгача камайиб борган.

Асосан газ, автомобил ва пахта экспорти ҳисобига МДҲ давлатларининг Ўзбекистон жами маҳсулотлар экспортидаги улуши 1998 йилда бир оз тикланиб, 34 фоизни ташкил этди. Бироқ, 1999 йилга келиб яна қарийб 25 фоизгача камайди.

Мустақил Давлатлар ҳамдустлигига кирган мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш натижасида, импортда уларнинг ҳиссаси 38,2 % ни ташкил этди. 2001 йилда бу кўрсаткичлар мос равишда 30,4 ва 26,0 фоизларни ташкил этди.

Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан иқтисодий муносабатларнинг шакли ва таркиби тубдан ўзгариб бормоқда. Ўзбекистоннинг мавқеи тобора мустақкамланмоқда. МДХдаги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир.

1994 йилдаги ҳукуматлараро битимларга биноан Ўзбекистоннинг МДХ мамлакатлари билан товар айланмаси 1,8 млрд. долларни ташкил этди. Энг муҳим маҳсулотлар, жумладан, нефт, авиация керосини, металл прокати, ёғоч-тахта, спирт, озиқ-овқат ва бошқа товарлар келтирилди. Ўз навбатида, Ўзбекистон салкам бир миллиард долларлик маҳсулот етказиб берди. Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан маҳсулот келтириш-чиқариш сальдоси Ўзбекистон фойдасига 142 миллион доллардан кўпроқ маблағни ташкил этди.

Нефт чиқариш икки баробардан зиёд ошганлиги, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари кўпайганлиги, экин майдони кенгайтирилиб, дон етиштириш кўпайганлиги туфайли республиканинг шу маҳсулотлар бўйича МДХ мамлакатларига ва хорижий давлатларга қарамлиги анча қисқарди.

Республиканинг ташқи омилларга боғлиқлик даражасига барҳам берилмоқда. Бу эса иқтисодиётни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларига ўтиш соҳасидаги ички сиёсатни янада самаралироқ юритиш имконини бермоқда.

Айни пайтда, Ўзбекистоннинг МДХ даги бошқа давлатлар, аввало Россия билан муносабатлари ўзаро манфаатли сиёсат туфайли яхши йўлга қўйилмоқда. Республиканинг МДХ мамлакатлари билан самарали ҳамкорликка, халқларимиз ўртасилдаги вужудга келган кўп томонлама иқтисодий, маданий, илмий ва инсоний алоқаларни янгича асосда мустақкамлаш ва ривожлантиришга тайёригини тасдиқламоқда.

Россия Ўзбекистоннинг энг муҳим савдо ҳамкори ҳисобланади. Унинг Ўзбекистон экспортидаги улуши 2001 йилда 12,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2002 йилда 13,9%ни, 2003 йилнинг биринчи ярмида эса 17 фоизни ташкил этган. Ўзбекистон Республикасидан асосан пахта толаси, озиқ-овқат, машина ва ускуналар, ёнилғи маҳсулотлари, кимё маҳсулотлари экспорт қилинади.

Ўзбекистон экспорт алоқаларида Россиядан сўнг МДХнинг Тожикистон, Қозоғистон, Украина, Туркменистон мамлакатлари муҳим ўринларни эгаллайди. Жумладан 2003 йил 11

кварталида уларнинг экспортдаги улуши мос равишда 6,8; 3,1; 2,7; 2,3 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистон Республикасининг МДХ давлатларига экспорт таркибида 2003 йил I кварталда пахта толаси - 22%, ёнилғи - 33,1 %, озиқ-овқат - 15,3 %, машина ва ускуналар - 8,2%, металллар - 5,2 %, кимё маҳсулотлари - 4% ни ташкил этди.

Ўзбекистон ташқи савдо айланмасининг қитъалар бўйича тақсимланиши алоҳида аҳамиятга эга. Маълумотларга қараганда 2001-2003 йилларда Ўзбекистон ташқи савдоида Европа етакчилиги қилади ва унинг умумий товар айланмаси ҳажмидаги улуши 64% дан 63,1 % га камайган. Шунингдек, Австралия ва Океания ҳамда Америка қитъаси давлатларининг улуши ҳам бир оз камайган. Осиё қитъаси давлатларининг улуши эса, аксинча 30,0 % дан (2001 йил) 31,3 гача (2002 йил) кўпайган.

Ўзбекистоннинг узоқ хорижий давлатлар билан ташқи савдо кўрсаткичлари шуни кўрсатадики, Ўзбекистон билан кенг ҳамкорлик қилаётган давлатларга Буюк Британия, Швейцария, АҚШ, Германия, Корея Республикаси, Туркия давлатлари киради. Ўзбекистон экспорт умумий ҳажмида Буюк Британиянинг улуши 2002 йилда 11,3 % га, Швейцария - 13,0 % га тенг бўлса, импорт умумий ҳажмида АҚШ нинг улуши 14 % га, Германия - 14,0% га, Корея - 15,8% га тенгдир.

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳукумати экспортини диверсификация қилиш орқали саноат маҳсулотларининг салмоғини оширишга интилоқда. Бироқ мустақилликка эришгандан буён бирламчи маҳсулотлар экспорти камайган бўлсада, экспорт диверсификацияси жараёнидаги ўзгаришлар унчалик катта бўлмаган. Пахта, олтин ва хом ашёларнинг жами экспортдаги улуши ҳанузгача деярли 70-75 фоизни ташкил этиб келмоқда. 2002 йилда пахта экспортининг салмоғи 0,2 фоизга ошди, бу асосан жаҳон бозорларида пахта нархининг ошиб бориши билан изоҳланади. Юқорида айтиб ўтилган даврда металллар, машина ва кимё моддалари экспортининг салмоғи бироз пасайди. Ўзбекистон экспортида айниқса хизматлар улушининг ўтган йилдаги кўрсаткичга нисбатан жиддий ўсиши ва 13,7 % ни ташкил этиши ижобий натижадир.

Савдонинг эркинлаштирилишидан сўнг, ўтиш даврида бўлган давлатлар учун энг катта муаммолардан бири аввалги социалистик давлатлардан ташқаридаги бозорларга кириб бориш бўлди. Ўзбекистон учун бунга қўшимча равишда денгизга чиқиш имконияти йўқлиги муаммоси кўшилди.

Саноат маҳсулотларига қараганда ҳам ашё маҳсулотлар экспорти учун янги бозорлар очиш ва уларни ривожлантириш анча осон кечди. Масалан, пахта ва олтин қаторида стандарт ҳам ашёларни ғарбий бозорларга сотиш нисбатан енгил бўлган. Шунинг учун ҳам чет эл бозорларига кириб бориш мақсадида Ўзбекистон бугунги кунда транспорт ва алоқа инфратузилмасини ривожлантиришга катта маблағлар ажратмоқда.

Охириги йилларда нефтни қайта ишлаш қувватининг кескин оширилгани ва ҳукуматнинг дон билан ўз-ўзини таъминлаш бўйича олиб бораётган сиёсати туфайли ёнилғи ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари импорти салмоғининг камайишига олиб келган бўлса, импорт ўрнини босиш сиёсати орқали эса машина ва ускуналар салмоғи жами импортнинг ярмигача ўсиб боришга сабаб бўлди. 2001 йилда жами маҳсулотлар импортида машина ва ускуналар салмоғи 2002 йилга нисбатан бироз кам бўлган. Бундан кўриниб турибдики, четдан технологиялар ва машина-ускуналар импортининг ортиб бораётганлиги кузатилади ва бундай ҳолат ички ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиб бораётганлигидан далолат беради.

Машина ва ускуналар импортида ғарб давлатларининг улуши салмоқлидир. АҚШ, Жанубий Корея ва Германия машина ва ускуналарни етказиб берувчи асосий давлатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ва вилоятлар бўйича ташқи савдо айланмаси таркиби 1-жадвалда келтирилган. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасида 2002 йилда ташқи савдо айланмасида экспорт 52,6% ни, импорт эса 47,4% ни ташкил этган. Бу кўрсаткичлар мос равишда Сурхондарё вилоятида 87,4 ва 12,6% ни, Наманган вилоятида - 75,0 ва 25,0% ни, Хоразм вилоятида - 73,6 ва 26,4% ни ташкил этган. Энг паст кўрсаткич эса Қашқадарё, Андижон ва Тошкент вилоятларида кузатилади.

**Ўзбекистон Республикасининг вилоятлар бўйича ташқи
савдо айланмаси таркиби
(2002 й якунига нисбатан фоиз ҳисобида.)**

Вилоятлар	Ташқи савдо айланмаси таркиби	Экспорт	Импорт
Ўзбекистон Республикаси	100	52,6	47,4
Қорақалпоғистон Республикаси	100	48,2	51,8
Андижон	100	34,1	55,9
Бухоро	100	64,6	35,4
Жиззах	100	68,1	31,9
Қашқадарё	100	33,5	66,5
Навоий	100	51,9	48,1
Самарқанд	100	55,6	45,5
Сурхондарё	100	87,4	12,6
Сирдарё	100	70,8	29,2
Тошкент	100	49,4	50,6
Наманган	100	75,0	25,0
Фарғона	100	67,6	32,4
Хоразм	100	73,6	26,4
Тошкент ш.	100	38,8	61,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги маълумотлари асосида тузилди.

Энди Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмасини товар таркибини кўриб чиқамиз (2-жадвал).

**Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмасида
товарлар таркиби миқдори**

Номлари	Салмоғи, фоиз	
	2001й.	2002й.
Ташқи савдо айланмаси	100	100
Экспорт	51,0	52,6
Импорт	49,0	47,4
Экспорт таркиби	100	100
Пахта толаси	27,3	27,5
Кимё маҳсулотлари пластмассаси ва ундан ясалган буюмлар	3,1	2,9
Рангли ва қора металллар	4,3	6,6
Машина ва асбоб-ускуналар	3,2	3,4
Озиқ-овқат моллари	6,4	5,4
Электр энергия манбалари	11,5	10,3
Хизматлар	9,5	13,7
Импорт таркиби	100	100
Озиқ-овқат моллари	13,1	12,3
Кимё маҳсулотлари, ундан ясалган буюмлар ва пластмасса	11,7	13,6
Рангли ва қора металллар	7,9	8,6
Машина ва асбоб-ускуналар	44,8	35,4
Электр энергия манбалари	2	3,8
Хизматлар	8,7	8,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги маълумотлари.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2001 ва 2002 йилларда экспорт таркибида энг юқори кўрсаткич пахта толаси ҳажмида (27,3; 27,5%) кузатилган ва электр энергия (11,5; 10,3%) ташкил этган.

Импорт таркибида эса машина ва асбоб-ускуналар (44,8; 35,4%), озиқ-овқат товарлари (13,1; 12,3%) ва кимё маҳсулотлари (11,7; 13,6) ташкил этган.

Монографияни кейинги параграфидида ташқи савдони ривожлантиришда Ўзбекистон савдо балансининг тугган ўрнига баҳо берамиз.

5.3. Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо баланси

Маълумки, тўлов баланси ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолатини ифода этувчи кўзгубўлиб ҳисобланади. Тўлов баланси негизида барча битим турларини кредитлаш ва дебетлаш орқали гуруҳлаш принципи ётади. Тўлов балансининг стандарт тузилмаси учта ҳисобни ўз ичига олади: жорий операциялар, капитал ва молиявий воситалар билан операциялар, расмий заҳиралар.

Ўзбекистон Республикаси тўлов баланси ҳам ўзига хос бўлим ва қисмлардан ташкил топади.

Тўлов баланс ива уни таҳлил этиш жараёнида бир қатор кўрсаткичлар ва операциялар турларини алоҳида ўрганиб чиқиш лозим.

Экспортнинг валюта самарадорлиги кўрсаткичи. У ташқи бозорда товарлар сотишдан тушган соф валюта тушумининг мамлакатда уларни ишлаб чиқариш ва ташишга қилинадиган харажатларга, агар товарлар кредитга сотилган бўлса, кредит таъсири коэффициентини ҳисобга олган ҳолдаги нисбатини ифодалайди. Товар кредитга сотилганда экспортнинг самарадорлиги олатдагидан камаяди, бироқ бозорда сотиш кўпинча қийинлашади, баъзан эса умуман мумкин бўлмайди.

Импортнинг валюта самарадорлиги кўрсаткичи. Мамлакатга олиб келинган товарларнинг уларни ишлаб чиқаришни ички шарт-шароитлари бўйича сотиб олиш ва чегарагача етказиб келтиришга қилинадиган тўлиқ валюта харажатларига нисбатидир.

Экспортдан кўрилган зарарлар кўпинча импортдан қилинган даромадлар билан қопланиши туфайли, юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичларини тўғрилаш учун тузатиш коэффициенти, импорт учун экспорт эквиваленти самарадорлиги коэффициенти ва шунга мувофиқ, экспорт учун импорт эквиваленти самарадорлиги коэффициенти жорий этилади.

Ташқи савдо айрибошлаш самарадорлигининг кўрсаткичи суратдаги импорт қилинган товарларнинг қиймат баҳосини кўрсатувчи сонни махраждаги экспорт қилинган товарларни ишлаб чиқаришга ва ташишга қилинган сарфларни барча халқ хўжалиги сарфларини билдирадиган сонга бўлишдан чиққан бўлинмани билдиради. Бу кўрсаткични ҳажм жиҳатидан тенг бўлган экспорт ва импорт учун аниқлаш керак. Ускуналарни

импорт қилиш самарадорлигини баҳолаганда вақт ва сифат омилига тузатиш киритиши лозим.

Лицензия сотиб олиш самарадорлигининг кўрсаткичи шундай нисбатдирки, унинг суратида чет элдан сотиб олинган янги технологияга ёки бошқа янгиликка лицензиядан вақт омилини ҳисобга олган ҳолда фойдаланишдан келадиган халқ хўжалиги самараси миқдори, махражида эса лицензия ҳақини тўлаш учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар туради.

Мамлакатнинг савдо баланси товарлар импорт қилинганда ундан чиқиб кетадиган маблағлар билан товарларни чет элга экспорт қилганидан келадиган маблағлар ўртасидаги нисбатни кўрсатади. Тўлов балансининг шу таркибий қисми, мамлакатнинг ташқи иқтисодий аҳволига баҳо беришда энг муҳим кўрсаткичдир. Агар мамлакатнинг экспорти маълум даврда чет элдан импорт қилишдан ортиқ бўлса, савдо баланси актив бўлиши (мусбат сальдо балансига эга бўлиши) мумкин. Агар импорт экспортдан ортиқ бўлса, савдо баланси шунга мувофиқ манфий (манфий сальдо) бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар Ўзбекистон муайян йилда манфий сальдо балансига эга бўлса, ўша йили истеъмол қилинганига қараганда камроқ ишлаб чиқариш бўлганини билдиради ва аксинча.

Савдо балансининг мусбат ёки манфий бўлиши кўпгина ташқи ва ички омилларга боғлиқдир. Агар жаҳондаги конъюнктура натижасида жаҳон хом ашё бозорида пахтанинг нархи сезиларли даражада ортиб, шу даражада барқарор турса, (биз Ўзбекистоннинг экспортда пахтанинг салмоғи юқори эканлигини биламиз) савдо баланси мусбат сальдога эга бўлади, деб таҳмин қилишимиз мумкин.

Хизматлар ва носавдо операциялари баланси. Мамлакатнинг бошқа мамлакатларга кўрсатадиган хизматлари бўйича чиқиб кетган пул ўртасидаги нисбатдан иборатдир. Иқтисодчилар фактор ва нофактор хизматларни фарқлайдилар. Фактор хизматлар мамлакатнинг чет элга тадбиркорлик ёки ссуда капитали шаклидаги инвестициялардан тушадиган пулларни ўз ичига олади. Бунга дивидендлар шаклидаги пул тушумлари, мамлакат фирмалари ва компанияларининг фойда репатриацияси, чет элликларнинг мамлакат патентлари, лицензиялари ва менежментидан фойдаланганлик учун тўловлар ва ҳоказолар киради. Нофактор хизматлар оқимига сайёҳлик, транспортда

йўловчилар ва юк ташиш, суғурта, телерадио-коммуникация учун тушумлар ва тўловлар киради (5.3.1-чизма).

Мамлакатлар ўртасида мавжуд бўлган, ammo савдо билан боғлиқ бўлмаган хизматлар бўйича тўловлар ва тушумлар носавдо оқимлар ёки операциялар деб аталади. Улар жумласига пул маблағларини расман ўтказиш (масалан, табиий офатлар, уруш, эпидемиялар ва бошқаларни бошидан кечираётган мамлакатларга чет элдан ёрдам кўрсатиш) қариндош ҳамда яқин кишиларга шахсий пул ўтказмалари ва шу кабилар киради. Хизматлар балансининг моддалари бўйича ҳаракатни кўпинча "кўринмас" операциялар деб атайдилар.

Мамлакатимиз ва чет эллик иқтисодчилар Ўзбекистоннинг жаҳоншумул миқёсдаги диний ва маданий-тарихий бойликларини ҳисобга олиб, уни фаоллашуви кутилаётган мамлакат дейишмоқда. Шунини айтиш керакки, ушбу омил келажакда хизматлар баланси бўйича чет эл валютаси чиқиб кетишини ўрнини тўлдирди.

Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси халқаро капитал ва кредит шаклида валюта маблағлари келиши ва чиқиб кетишининг нисбатини акс эттиради. Капиталнинг ҳаракати тадбиркорлик ва ссуда инвестициялари шаклида юз бериши мумкин. У резидентлар ҳамда норезидентларнинг чет элдаги ва мамлакатдаги молиявий активлари - облигациялар, корхоналарга қарашли акциялар, бошқа қарз мажбуриятлари, шу жумладан, кредитлар ва қарзларни олиш-бериш жараёнида амалга оширилади.

Тўлов балансининг капитал билан боғлиқ моддаларининг ҳаракати резидентлар ва норезидентлар чет эл моддий активлари - кўчмас мулк ҳамда компаниялар олган ёки сотган пайтда юз беради. Агар иши юришмаган Ўзбекистонлик бизнесчи Италияда томат пастаси ишлаб чиқарадиган фирмани ёки шаҳар ташқарисидаги виллани сотиб олса, капитал чиқиб кетган бўлади.

Шундай қилиб, капиталлар ҳаракатининг баланси моддий ва молиявий активлар билан операциялар қилишдан келадиган соф тушумларни кўрсатади. Агар уларни сотишдан келган тушумлар сотиб олинган чет эл активлари бўйича товарлардан ортиқ бўлса, унда капиталлар ҳаракати балансининг мусбат сальдосига эга бўлади ҳамда биз капиталнинг соф келиши юз берганлигини кўраемиз ва кўрсатаемиз. Аксинча, биз чет элликларга ўз активларимизни сотишга қараганда чет эл

активларни кўпроқ сотиб олсак, капиталлар ҳаракати балансининг манфий сальдоси юз берганини кўраимиз.

Капиталлар ҳаракати ҳисоб варағи кўпинча савдо баланси ва хизматлар баланси такчиллигига нисбатан ўрнини тўлдирувчи ҳисоб варағи вазифасини ўтайди. Мамлакат маълум вақт давомида ишлаб чиқарганига қараганда кўпроқ товарларни ва хизматларни истеъмол қилса, унда чет эл давлат ва хусусий қарзлари ҳамда кредитлари, чет эл капиталининг бошқа оқимлари кундалик истеъмолининг кундалик ишлаб чиқаришдан ортиқ бўлишини, яъни манфий соф экспортни пул билан таъминлашга ёрдам беради.

Тушумлар (К)	Тўловлар (Д)
I. Жорий операциялар баланси	
1-А савдо баланси	
1. Товарлар экспорти	1. Товарлар импорти
I-B. Хизматлар ва нотижорат тўловлари баланси	
Нофактор хизматлар бўйича тушумлар	Нофактор хизматлар бўйича тўловлар
Юк ташиш ва суғурта	Юк ташиш ва суғурта
Сафарлар	Сафарлар
Бошқа нофактор хизматлар	Бошқа нофактор хизматлар
Трансферт тушумлар	Трансферт тўловлар
II. Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси	
Бевосита инвестицияларнинг келиши	Бевосита инвестицияларнинг кетиши
Мажмуа инвестицияларнинг келиши	Мажмуа инвестицияларнинг кетиши
Ссуда капиталининг келиши	Ссуда капиталининг кетиши
III. Мамлакат олтин ва валюта захиралари ҳамда баланслар ўрнини тўлдирувчи ўзгаришлар	
Олтин ва валюта захираларнинг камайиши (соф маблағ чиқиб кетишнинг ўрнини тўлдириш)	Олтин ва валюта захираларнинг кўпайиши (соф маблағ келишининг ютилиб кетилиши)

5.3.1-чизма. Савдо балансининг тузилиши.

Асосан, жорий операциялар баланси ва капиталлар ҳаракати баланси жами тақчилликнинг ўрнини тўлдирувчи яна бир муҳим таркибий қисми - мамлакат олтин ва валюта захиралари ҳисоб варағидир. Агар тўлов балансининг актив сальдоси кундалик

операциялар балансининг манфий сальдосини қопламаса ёки аксинча, кундалик операциялар балансининг актив сальдоси капитал маблағлари ҳаракати ҳисобварағи бўйича манфий сальдосини қопламаса, ниҳоят мазкур балансларнинг иккаласи ҳам манфий соф қолдиққа эга бўлса, мамлакатда илгари жамғариб қўйилган валюта заҳиралари ташқи қарзларни қоплаш учун ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

Жорий ҳисоблар бўйича барча операциялар йиғиндиси жорий операциялар тўлов балансини ташкил этади. Мамлакатда импорт операциялари натижасида хорижий валютага бўлган талаб унинг экспорт операциялари таъминлайдиган таклифдан ортиқ бўлди дейлик, уни қоплаш учун мамлакат ё қарз олади (узоқ ва қисқа муддатли кредитлар), ёки ўз кўчмас мулкни (ер, бино) ва молиявий активларини (акция ва облигациялар) соғади. Бироқ мамлакат жорий тўлов балансининг ижобий қолдиғига эга бўлиши мумкин. Агар унинг экспорт операциялари импорт операцияларидан ортиқ бўлса, шундай ҳолат кузатилиши мумкин. Бунда мамлакатда чет элда кўчмас мулкни сотиб олиш ёки бошқа мамлакатларга қарзга беришга йўналтирилган бўлиши мумкин бўлган хорижий валюта ортиқчалиғи юзага келади.

Очиқ иқтисодий кўплаб мамлакатлар ўз тўлов балансларини ХВФ тавсиялар этган тарих бўйича ишлаб чиқадилар. Бу ривожланган бозор муносабатлари шароитида амалга ошириладиган барча иқтисодий операцияларни акс эттиради. Тўлов балансининг маълумотлари мунтазам чоп этилади ва давлатнинг кредит қобилияти ҳақидаги гувоҳнома сифатида халқаро ташкилотлар, бошқа мамлакатларнинг ҳукуматлари ва тадбиркорлари томонидан кредитлаш ва молиялаштириш, молиявий техник ва моддий ёрдам кўрсатиш масалаларини ҳал этишда қўлланилади.

Ўзбекистонда тўлов баланси фақат республика мустақилликка эришгандан ва бозор муносабатларига ўгилишидан кейин тузила бошланди. Жаҳон бозорида тенг ҳуқуқли шерикчилик республикани халқаро иқтисодий муносабатлар субъекти сифатида ифодаловчи аниқ маълумотларни талаб этади. Шунинг учун республика тўлов баланси Халқаро валюта фонди тавсияларига жуда яқинлаштирилган ҳолда тузилган.

VI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ САВДОСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

6.1. Ўзбекистонда экспортни ривожлантириш босқичлари ва муаммолари

Кўп мамлакатлар ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланишида кучли протекционизм ва импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш босқичини босиб ўтадилар, кейин эса, аста-секин экспортга йўналтирилган сиёсатни қўллашга ҳаракат қиладилар. Кўпинча импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга иқтисодий мустақилликка эришишнинг муҳим кўриниши сифатида қараб келинади.

Мамлакат иқтисодий юқори ва барқарор ўсишга эришишга ҳаракат қилар экан, аста-секин экспортга йўналтирилган иқтисодий сиёсатга ўтиши муқаррардир. Шу билан бирга, экспортга йўналтирилган стратегияни шакллантириш учун обдон тайёргарлик кўриш кераклигини таъкидлаш лозим. Бозор тамойиллари бўлиб ривожланган иқтисодиётларда протекционизм сиёсатининг қўлланилиши, ресурсларнинг экспортга йўналтирилишига эмас, улардан тўла ва оқилона фойдалана олмасликка олиб келади.

Иқтисодий тузилмани муваффақиятли шакллантириш ва тартибга солишда зарурий инвестицияларнинг бўлиши талаб қилинади, бироқ тадбиркорлар, шу жумладан кичик ва ўрта бизнес вакиллари макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимида муваффақиятлар кузатилмагандан туриб, инвестиция маблағларини йўналтирмайдилар¹.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуришга, дунёнинг турли мамлакатлари билан ҳамкорликни ривожлантириш, аввало, ташқи савдони такомиллаштириш орқали жаҳон бозори тизимига интеграциялашиш томон йўл тутди.

¹ Agosin M.R. Trade policy reform and economic performance: empirical experience // Trade and Growth. 1993.

Бугунги кунда экспортни ривожлантириш бу макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, инвестиция фаолиятини рағбатлантиришга йўналтирилган давлат умумиқтисодий сиёсатининг ажралмас бир қисмидир.

Экспортни кенгайтириш — республикага эркин муомаладаги валютанинг кириб келишини кучайтириш ҳамда миллий валютани мустақамлаш демакдир. Бу корхоналар эҳтиёжманд бўлган янги технологиялар ҳам демакдир. Бу ижтимоий масалаларни ҳал этиш янги иш ўринларини шакллантириш, ижтимоий инфратузилмани кенгайтириш демакдир. Бу ишлаб чиқаришни мунтазам янгилаб туришни кучли тарзда рағбатлантириш демакдир. Бир сўз билан айтганда, экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳар томонлама рағбатлантириш ва миллий валютамизнинг барқарорлигини таъминлаш: "...бугунги кунда энг долзарб масалалардан бири бўлиб, уни ҳал этмасдан иқтисодиётимизнинг барқарор ривожланишини таъминлаш ҳақида сўз юритиб бўлмайди"¹.

Экспорт салоҳиятини юксалтириш, унинг ҳажмини ошириш, таркибини такомиллантириш, географиясини кенгайтириш муҳим ва долзарб вазифалардан бири бўлиб, бир вақтнинг ўзида Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг мураккаб вазифалари қаторига киради.

Ўзбекистон ҳам ашё ва табиий ресурслар етказиб берувчи мамлакатлигича қолишида давом этса, стратегия нуқтаи назардан ташқи бозорга қарам булиб қолиши табиий, албатта. Экспортга фақат ҳам ашё ва табиий ресурслар чиқарилса, бундай шароитда миллий хўжаликнинг заифлиги ортади. Негаки унинг самарадорлиги кўпроқ жаҳон ҳам ашё бозорларининг конъюнктурасига боғлиқ бўлиб қолади. Бу бозорнинг аҳволи эса унчалик барқарор эмас. Кейинги пайтда пахта толаси, энергетика, қора ва рангли металллар, олтин, минерал ўғитлар бозорлари конъюнктурасининг ёмонлашуви мамлакатимиз иқтисодиётига ўзининг бевосита таъсирини ўтказмоқда. Чунки, ҳозирги кунда ҳам республика экспортининг 50 фоизга яқинини ана шу маҳсулотлар ташкил этади.

Маълумки, мамлакатимизнинг иқтисодий салоҳияти экспорт ҳажмини тўхтовсиз ошириб бориш имкониятини беради.

---

¹ И.А. Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Халқ сўзи, 2001 йил 17 февраль.

Бу борада ташқи иқтисодий фаолият самарадорлигининг асосий кўрсаткичларидан бири экспортнинг маҳсулот ва хизматлар таркиби ҳисобланади. Собиқ Иттифоқ доирасидаги меҳнат тақсимотига кўра Ўзбекистонга ҳам ашё базаси роли берилганлиги республикаимиз экспорт товар таркибида ўз аксини тошганлиги ҳаммага маълум. Мустақиллик йиларида ҳам ашё товарларининг экспортини сезиларли даражада қисқартиришга эришилган бўлса ҳам, ҳамон экспорт номенклатурасида ҳам ашё ҳамда тўлиқ қайта ишланмаган товарлар устунлик қилмоқда ва устига-устак, уларнинг сифати ҳам жаҳон стандартларига тўғри келмайди.

Экспорт товар таркиби ҳақида сўз юритганда шуни айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ислохотларнинг бошида асосан пахта толасини экспорт қилар эди. 1992 йилда унинг мамлакат экспортидаги улуши 62,8 фоизни ташкил этганди. Шу даврда пластмасса ва кимёвий маҳсулотлар улуши 6,07 фоизни, рангли ва қора металллар улуши 9,22 фоизни, энергетика манбалари 6,72 фоизни, машина ва асбоб-ускуналар 7 фоизни, озиқ-овқат маҳсулотлари 2,54 фоизни, бошқа экспорт товарлари ва хизматларнинг улуши атиги 5,65 фоизни ташкил этарди.

Жаҳон тажрибасининг гувоҳлик беришича, бир турдаги маҳсулотни кўплаб миқдорда экспорт қилишга мослашиш мамлакат иқтисодиётини ушбу маҳсулотнинг жаҳон бозори конъюнктурасига боғлиқ қилиб қўяди.

Юқорида келтирилган баъзи ижобий ўзгаришларга қарамай, экспортда ҳамон ҳам ашёнинг улуши юқориликча сақланиб келмоқда. Экспортнинг салмоқли қисмини, маълумки, пахта толаси, энергетика ресурслари ҳамда қора ва рангли металллар ташкил этади.

Экспортнинг ривожланишга салбий таъсир кўрсатадиган бошқа омилардан яна бири бу экспорт номенклатураси таркибининг торлиги ва деярли ўзгармаслиги шароитида айрим экспорт ҳам ашё маҳсулотларининг ҳажмини ошира боришдир. Бунинг оқибатида, яъни маълум бир товарга экспорт таклифининг оширилиши натижасида нархларнинг тушиши ҳамда экспорт самарадорлигининг камайиши кузатилади ва бу, ўз навбатида, республика валюта тушумлари ҳажмига путур етказди.

Шу билан бир қаторда экспорт номенклатураси ҳам етарлича кенг қамровли эмас. Ўзбекистоннинг экспорт номенклатураси атиги 300 турдаги товарларни ўз ичига олади. Агар ушбу

кўрсаткични солиштирадиган бўлсак, Хитой 50000 турдаги товарларни экспорт қилади¹.

Бу маълумотлар Ўзбекистоннинг экспорт товарлари таркибининг ниҳоятда торлигини ҳамда миллий иқтисодиётимиз ҳамон ҳам ашё бозорларига сезиларли даражада боғлиқлигини кўрсатади.

Ушбу масалада, фақат ҳам ашё экспортигагина таяниш мумкинми, деган савол туғилади. Албатта, мамлакатнинг ҳам ашё ресурсларига бойлиги, унинг жаҳон бозорларида нисбатан осон сотилиши нуқтаи назаридан афзалликка эгаллигини тан олиш керак. Лекин, мамлакатнинг ҳам ашё ресурсларига бойлиги бир қатор сабабларга кўра иқтисодиётнинг, жумладан ташқи савдонинг ижобий ривожланишига етарли асос бўла олмайди:

- *биринчидан*, ҳам ашё экспорт қилувчи мамлакат жаҳон ҳам ашё бозорлари конъюнктураси ва нархлар динамикасига боғлиқ бўлади;

- *иккинчидан*, ҳам ашё экспорти нисбатан юқори бўлмаган қўшимча, устама яратилган қиймат билан боғлиқ бўлиб, ҳам ашёнинг баҳоси унинг табиий танқислигига (чекланганлигига) асосланган бўлади;

- *учинчидан*, Ўзбекистоннинг ҳам ашёга бойлиги маълум маънода юқори қийматли рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъкил этишга бўлган ҳаракатга пугур етказиши мумкин.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, мамлакат экспорти асосан айрим турдаги товарлар ёки ҳам ашёга боғлиқ бўлса, уларга бўлган жаҳон бозори конъюнктурасининг салгина узгариши (пасайиши) ҳам мамлакат экспорт тушумларининг кескин қисқаришига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун, бир томондан, экспорт номенклатурасини кенгайтириш ва умумий экспортда ҳар бир турдаги ҳам ашё маҳсулоти улушини қисқартиришга эришиш муҳим бўлса, бошқа томондан, халқаро ҳам ашё экспортидаги Ўзбекистоннинг ҳиссаси салмоқли эканидан фойдаланиб, экспортимизнинг асосини ташкил этувчи ҳам ашё жаҳон бозорлари конъюнктурасига таъсир эта олишини ўрганишимиз ва бунга эришишимиз зарур.

---

¹ "Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане", группа авторов, Центр экономических исследований и статистики ЦБ РУз, издательский дом "Мир экономики и права". Ташкент, 1998, стр. 123.

Албатта, баъзи бир ҳолларда ва алоҳида даврларда жаҳон бозорлари конъюнктурасининг ўзгаришини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Бироқ, бу борада асосий сабаблар ички сабаблар бўлиб, биринчи навбатда экспортни тартибга солувчи ва рағбатлантирувчи ягона давлат сиёсатининг йўқлиги ва экспортга кўмаклашиш аниқ чора-тадбирлари механизмнинг ишламаслиги ҳисобланади. Шу билан бирга халқаро андозаларга мувофиқ, Ўзбекистонда ҳозирги кунда ҳам экспорт кўлами салмоқли деб бўлмайди. Ўзбекистон аҳоли жон бошига нисбатан экспорт ҳажмининг тақсимланиши бўйича МДҲдаги бир қатор давлатлардан бирмунча ортда қолмоқда.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида экспортнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ривожлантиришга, бунинг учун унинг ҳажмини доимий кўпайтириб боришга, жўрғофияси ва таркибини бирмунча кенгайтиришга эришилганлигини намён этмоқда. Лекин шу билан бирга экспорт ҳажмининг 1997 йилдан бошланган пасайиш тенденцияси, таркибида ҳали ҳам хом ашё улушининг катталиги бу соҳада муаммолар ҳам мавжудлигидан далолат беради. Экспортни ривожлантиришни секинлаштираётган омиллар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ташқи бозорга ишлайдиган корхоналарни молиявий кўллаб-қувватловчи молия-кредит секторнинг етарли ривожланмаганлиги;

- нархлар эркин бўлган бир шароитда кўпгина маҳсулотлар ишлаб чиқариш монополиясининг сақланиб қолганини корхоналарга истаганча нарх ўрнатиш имконини бермоқда. Улар бундай шароитда ўз маҳсулотларини ички бозорда сотишдан кўпроқ манфаатдордирлар;

- хусусий секторнинг суғ ривожланганлиги ва унинг экспортдаги улушининг сезиларли эмаслиги;

- экспорт қилинадиган маҳсулотлар нархининг қимматлашишига сабаб бўлаётган ҳамда уни иқтисодий жиҳатдан фойдасиз қилиб қўяётган сабаб, аксарият ҳолларда тарифлар жуда юқори бўлган мавжуд юк ташиш тизими;

- кўпгина корхоналарнинг фаол ташқи иқтисодий сиёсатга эга эмаслиги. Бу маркетинг тадқиқотлари ва реклама ишларини жуда заиф равишда ташкил этилганлигида кўзга ташланмоқда;

– экспорт маҳсулотларини кўпайтириш учун яхши имкониятга эга бўлган айрим корхоналарда зарур айланма маблағлар ва сармояларнинг йўқлиги;

– экспортдан тушадиган валюта тушумининг давлатга мажбурий сотиш ставкасининг бир оз юқорилиги, миллий валюта расмий курсининг юқори қилиб белгиланганлиги;

– кўпгина тайёр маҳсулот турларини ишлаб чиқаришнинг эскириб қолган технологияларидир. Улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг серхаражатлилиги, кўп материал ва энергия талаб қилиши билан ажралиб туради. Натижада кўпгина маҳсулот турлари таннархининг жаҳондаги шундай маҳсулотлар таннаридан анча юқорилиги уларни рақобатга бардошсиз қилиб қўймоқда;

– экспорт қилувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва экспортга кўмаклашиш тизимининг етарли эмаслиги.

Ушбу санаб ўтилган, экспортнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган омилларни тартибга солишда ва барта-раф этишда, шубҳасиз, давлатнинг асосий роли иқтисодиётни эркинлаштирини жадаллаштириш ҳамда экспортни тартибга солувчи, рағбатлантирувчи ягона давлат тизимини ва экспортга кўмаклашиш аниқ чора-тадбирлари механизмини барпо этишда намоён бўлиши керак.

Ҳозирги даврда Президент И.А.Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон ҳукумати маҳаллийлаштириш дастури доирасида ташқи савдони ривожлантиришнинг устувор йўналиши экспортга йўналтирилган иқтисодиётни ривожлантириш, деб ҳисоблайди. Бу сиёсатнинг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: **биринчидан**, экспорт таркибини диверсификациялаш ва хом ашё маҳсулотлари ҳамда материалларини экспорт қилишдан, кўшимча қиймат улуши кўпроқ бўлган тайёр маҳсулотлар чиқаришга ургу бериш; **иккинчидан**, тегишли инфратузилмани ривожлантириш орқали эришиладиган экспорт маҳсулотини фаол йўналтириш; **учинчидан**, янги технологиялар олиб келиш ва мамлакат экспорт салоҳиятини орттиришга кўмаклашадиган чет эл инвесторлари иштирокидаги кўшма корхоналарни бунёд этиш; **тўртинчидан**, импорт ўрнини босадиган товарлар сиёсатини товарларни импорт қилиш ўрнига машиналар ва саноат ҳамда қишлоқ хўжалиги учун ускуналар импорт қилишга қаратишни назарда тутиш.

Фикримизча, юқорида қайд этилган муаммоларни таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикасининг экспорт салоҳиятини

ривожлантириш бўйича яқин истиқболларга мўлжал қилинган стратегиясининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга муҳим аҳамият бериш лозим:

- *биринчидан*, экспортни рағбатлантириш учун, аввало, барқарор макроиқтисодий шароит яратиш лозим. Бу инфляциянинг суръатлари барқарор ва башорат қиладиган тарзда бўлиши, валюта алмаштириш курси бир хил бўлишини аниқлади. Бундай шароит экспортёрларга ташқи савдо шартномалари тузиш, аккредитивлар очини, валютани эркин алмаштиришга ишонч ва узларининг келажак даромадлари ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлиш имконини беради.

- *иккинчидан*, экспорт салоҳиятининг ривожланишига микроиқтисодий омилар ҳам кўмаклашиши лозим. Хўжалик юритувчи барча субъектларнинг мулк шаклидан қатъий назар, импорт қилинадиган ишлаб чиқариш воситаларини олиш учун бир хил имкониятга эга бўлишларини таъминлаш бу омилар ичида энг муҳим ўрин тутди.

- *учинчидан*, инсон омилини ривожлантириш экспорт салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бу эса турли бўғинлардаги мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш вазифасини ўз зиммасига олиши лозимлигини билдиради. Бунинг учун ишчиларнинг билимлари ва касб малакаларини такомиллаштириш, ишчиларни тайёрлаш замонавий техника ва технологиялар асосида амалга оширилиши керак.

- *тўртинчидан*, экспорт салоҳиятини рағбатлантириш мақсадида турли муруватлардан фойдаланиш зарур. Биринчи навбатда, унча узоқ бўлмаган муддатга экспорт субсидияларини киритиш лозим. Аммо бундай субсидиялар уларни амалга ошириш учун қилинадиган бюджет харажатларини кўпайтирмаслиги керак. Экспортни рағбатлантиришнинг энг қулай шакли эркин иқтисодий зоналар ҳисобланади.

- *бешинчидан*, қулай иқлим шароитлари ва аҳолининг анъанавий малакаларидан мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантиришда кенг фойдаланиш зарур. Бунда аҳолининг мева ва сабзавот етиштириши бўйича малакалари назарда тутилмоқда.

Бизнингча, Ўзбекистон Европа Иттифоқи мамлакатлари ичида сабзавотларни етказиб беришда асосий ўринни эгаллаб келадиган Голландия ва Португалия сингари мамлакатлар тажрибасини ўрганиши зарур. Бу тажрибани қўллаш Ўзбекистонда ҳам экспортга йил давомида сабзавот етказиб берувчи бугун

бир соҳани яратин имконини беради. Етиштирилган маҳсулот Ўзбекистон мева ва сабзавотларининг анъанавий истеъмолчилари бўлган Қозоғистон, Россиянинг Сибирь, Урал ва бошқа минтақаларига етказиб берилиши керак. Мева ва сабзавот ишлаб чиқариш мамлакат экспорт салоҳиятини олдинга тортувчи локомотивга айланиши керак. Шунинг учун ишлаб чиқаришнинг бу турига жуда катта эътибор бериш ва давлат ёрдамини кўрсатиш зарур.

Экспортга йўналтирилган иқтисодий яратин стратегиясини амалга оширишнинг 2-босқичида экспорт салоҳиятини, айниқса, саноатнинг қайта ишлаш соҳаларида, шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳасида Ўзбекистон иқтисодийни технологик жиҳатдан модернизация қилиш бўйича ўтказиладиган тузилмавий ўзгаришларнинг энг муҳим элементига айланиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг экспорт салоҳиятини ошириш ва ўзбек корхоналари маҳсулотларининг дунё бозорига муваффақиятли кириб боришини таъминлаш учун ташқи савдо соҳасини эркинлаштиришдан ташқари, бу фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш учун бир қатор тadbирлар амалга оширилиши керак. Бизнингча, бу тadbирлар сирасига қуйидагилар кириди¹:

- корхоналарни тузилмавий қайта қуриш ва техник модернизациялаш учун зарур ҳажмда молиявий манбалар ажратиш;
- экспортни кафолатлаш ва суғурга қилиш жамғармалари ташкил қилиш учун маблағ ажратиш;
- ҳар бир вилоят ва йирик шаҳарда маркетинг тadbиротлари марказлари очиш, уларнинг фаолиятини дунё бозорига рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ва реклама хизмати кўрсатишга йўналтириш;
- биринчи навбатда, харидорлари ҳали ўзбек маҳсулотларини унутиб улгурмаган МДХ мамлакатларида дилерлар, савдо уйлари ва консигнация оморлари кенг тармоғини вужудга келтириш.

Экспорт қилинаётган товарларнинг энг катта улуши Ўзбекенгилсаноат, Ўзкимёсаноат ассоциациялари маҳсулотига тўғри келишини, бу ички ва дунё бозори талаблари билан белгиланганини назарда тутиб, келажакда ҳам шу соҳаларга чет

---

¹ Проект программы развития экспортного потенциала РУз на период до 2005-2010 гг. МВЭС РУз. 2000.

эл инвестицияларини жалб қилишни давом эттириш мақсадга мувофиқдир. Экспорт қилинаётган маҳсулотларнинг харажат таркибини таҳлил қилиш экспортнинг энг маъқул номенклатура-сига қайта ишловчи соҳалар ва енгил саноат маҳсулотларини киритиш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришда импорт қилинаётган бутловчи қисмлар ҳажми экспорт нархининг тўртдан бир қисмидан ортмайди ва бу маҳсулотни экспорт қилиш самарадорлигини таъминлайди. Шу сабабли, мана шу соҳалар, айниқса, енгил саноат маҳсулотларини экспорт қилишни кўпайтиришнинг янги имкониятларини топиш мақсадга мувофиқдир. Енгил саноат маҳсулотларини экспорт қилишнинг янги шаклларида бири аҳолининг асрлар давомида тўплаган тажрибаси борлигини ҳисобга олиб, кийим ва пойафзал тикадиган корхоналар ташкил қилиш бўлиши мумкин.

Ёқилғи-энергетика мажмуининг мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш бўйича бундан кейинги фаолияти энергия ташувчилар, айниқса, газ қазиб олиш ва қайта ишлашни кўнайитишга йўналтирилган инвестициявий лойиҳаларни яқунлаш ва янги қонларни ўзлаштиришдан иборат бўлиши керак. Ёқилғи-энергетика мажмуи экспорт салоҳиятини 2005 йилда 0,5 млрд, 2010 йилда эса 1,0 млрд. АҚШ доллариға етказиш кўзда тутилмоқда.

Яқин келажакда машинасозлик корхоналари экспорт салоҳиятини замонавий музлаткичлар, қишлоқ хўжалиги учун машиналар, янги енгил автомобиллар, қўрғошинли аккумуляторлар, автомобил двигателлари ва бошқа маҳсулотлар ҳисобига ошириш кўзда тутилмоқда.

Машинасозлик маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми 2005 йилда тахминан, 2 млрд., 2010 йилда эса, 4 млрд. АҚШ долларини ташкил қилиш мўлжалланган.

Ўзбекистон экспорт салоҳиятини шакллантириш ва ривожлантиришда хизмат кўрсатиш соҳаси, аввало, Ташкент аэропорти базасида халқаро юк ташиш марказини ташкил қилиш орқали ўз ҳиссасини кўшиши мумкин. Туризмни ривожлантириш ҳам валюта тушумларини кўпайтиришнинг муҳим йўналишидир.

Ўзбекистоннинг рақобат қилишдаги устунликлари экспортта йўналтирилганликни муваффақиятли ривожлантириш учун асос бўлиши керак. Шу нуқтаи назардан қараганда, маҳаллий хом ашёдан фойдаланадиган соҳалар каттароқ имкониятга эга. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

– ички хом ашё ва меҳнат ресурсларини қамраб олиши мумкин бўлган кўп меҳнат ва кўп ресурс талаб қилувчи соҳалар. Тўқимачилик, кимё ва озиқ-овқат саноатининг баъзи турларини ҳам шулар қаторига қўшиш мумкин;

– баъзи техника ва илми кўп талаб қилувчи соҳалар. Улар ўзлари билан бошқа инвестициявий лойиҳаларни чуқур ишлаб охирига етказишни тақозо этади. Булар жумласига биокимёвий ишлаб чиқариш (аввало, маҳаллий хом ашёдан дорилар ишлаб чиқариш), электрониканинг баъзи элементларини ишлаб чиқариш (фото ва қуёш элементлари), ядро физикасининг тижорат йўналишлари, машинасозликнинг қатор йўналишларини кири-тиш мумкин.

Бирламчи соҳалар (қишлоқ хўжалиги, энергетика ва қазиб олиш саноати) нинг барқарор ривожланиши иқтисодий ўсишнинг муттасил давом этиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда ЯИМ таркибида бошқа соҳаларга nisbatan катта улушга эга бўлган ва энг кўп ишчи кучини банд қилган қишлоқ хўжалик соҳаси алоҳида эътиборга лойиқ. Нархларни эркинлаштириш ва фермер хўжалиklarини ривожлантиришга қаратилган аграр ислохотлар мамлакат иқтисодининг тез ва барқарор ривожланиши учун пойдевор бўлиши керак¹.

Шундай қилиб, яқин йиллар ичида Ўзбекистон Республикаси дунёда энг динамик ривожланаётган мамлакатлардан бирига айланиши мумкин. Агар иқтисодиёт ва ташқи савдони эркинлаштиришга қаратилган кечиктириб бўлмайдиган чор-тадбирлар мажмуи мақсадга мувофиқ тарзда ишлаб чиқилса ва амалга оширилса, бу мақсадга эришишиш муқаррар, албатта.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва бу жараёнга миллионлаб оддий меҳнаткашларни жалб этиш йўли билангина экспорт салоҳиятини ошириш мумкин. Шу сабабли, давлат асосий эътиборни чет эл инвестицияларини жалб қилишга, бунинг учун зарурий шарт-шароитларни яратиш йўли билан экспорт салоҳиятини ривожлантиришга қаратиши лозим.

Экспортга йўналтирилган иқтисодни ривожлантиришда муваффақиятларга эришган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, мамлакат мавжуд табиий заҳиралар ҳисобига эмас, балки инсон салоҳиятидан оқилона ва самарали фойдаланган

---

¹ Государственная программа развития экспортного потенциала Республики Узбекистан. Т., 1997.

ҳолда ривожланишнинг юқори чўққиларига кўтари-лиши ҳамда гуллаб-яшнаши мумкин. Бунинг учун эса бозор иқтисодиёти шароитида инсон омилига кўпроқ аҳамият ва эркинликлар бериш зарур.

6.2. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш орқали ташқи савдони кенгайтириш истиқболлари

Ўзбекистоннинг турли халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқаларининг ривожлантирилиши унинг жаҳон хўжалиги интеграциясида самарали иштирок этишини таъминлайди. Бундай халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ўтиш даври муаммаларини ҳал этишни, шунингдек ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалигини шакллантиришни енгиллаштиради. Бу нарса кредитлар олишда, бевосита хорижий инвестицияларни (БЧИ) жалб қилишда, маҳсулотларни жаҳон бозорларига чиқаришда катта ёрдам беради. Бундай ташкилотлардан бири БМТдир. Бу ташкилот турли муассасалар доирасида жаҳон тараққиёти муаммоларини ҳал этишда ноёб тажрибаларга эга бўлган, турли ижтимоий, иқтисодий, сиёсий йўналишлардаги мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилишга асосланган ўзаро ёрдам кўрсатишнинг самарали воситаларини ишлаб чиққан.

Ўзбекистоннинг БМТ доирасига кирувчи ихтисослаштирилган ташкилотлар, Европа Иттифоқи минтақавий интеграция блоклари билан билан ҳамкорлиги мамлакат ташқи савдоси ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади.

Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган Ўзбекистон умумевропа жараёнининг фаол қатнашчиси бўлиб ҳисобланади. Ҳозирда дунёда Марказий Осиё иқтисодий ва сиёсий аҳамиятининг ортиб бораётганлиги бизга савдо-иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларимиз порлоқ истиқболга ишонч билан қараш имконини берибгина қолмай, Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида стратегик шериклик муносабатларини ўрнатиш имкониятини ҳам яратади.

Хусусий соҳани ва тадбиркорликни мустаҳкамлаш, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш, мулкдорлар синфини қарор топгириш, ҳаётимизга замонавий меъёрлар ва андозаларни жорий этиш учун кўрсатилаётган ёрдам ғоят муҳимдир.

1996 йил июнида Флоренцияда Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида имзоланган шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим ўзаро муносабатларда янги босқич бўлди. Бундай муносабатларга Ўзбекистон - халқаро ҳамжамият ва жаҳон хўжалигига бирлашишга мўлжалланган ташқи сиёсатнинг устивор йўналиши, деб қарамоқда.

Осиё Ривожланиш банки - молияни ривожлантириш муассасаси - Осиё ва Тинч океан минтақаларида иқтисодий ва ижтимоий тараққиётга кўмаклашиш мақсадида тузилган бўлиб, ҳозирги пайтда республиканинг мазкур муассаса билан яқиндан ҳамкорлик қилаётганлиги экспортбел маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган хусусий бизнесни ривожлантириш имконини бермоқда.

Банк 1966 йил декабрида ташкил этилган бўлиб, 36 йиллик фаолияти давомида дунёнинг энг кўп аҳоли яшайдиган ва тез ривожланаётган минтақасида рағбатлантирувчи сиёсат олиб бормоқда. ОРБ Ўзбекистонга кредитлар, инвестициялар ва техник ёрдамлар кўрсатиш билан бир қаторда ўртача муддатли стратегик мақсадларни белгилайди. Банк фаолияти иқтисодий ривожлантиришга, камбағаллик даражасини пасайтиришга, хотин-қизлар мақомини оширишга, меҳнат ресурсларини ривожлантиришга ҳамда табиий ресурслар ва атроф-муҳитни бошқаришда оқилона қоидалардан фойдаланишда ёрдам беради.

Ўзбекистоннинг Умумжаҳон савдо ташкилоти (БСТ/ГАТТ) билан ҳамкорлиги ҳам ривожланмоқда. Бу ташкилот 1947 йилдан ишлаб келаётган тарифлар ва савдо бўйича бош битим негизида тузилган. ГАТТга халқаро савдонинг кўп асрлик тарихида вужудга келган учта қоида асос қилиб олинган.

Ҳозир бу битимга 148 та мамлакат имзо чеккан. АҚШда божхона божларининг камайтирилганлиги унинг самарадор эканлиги ҳақида мулоҳаза юритиш имконини беради. 1947 йилда Америка божхоналари тахминан 25-27 фоиз даражасида бож олган бўлсада, ҳозир уларнинг миқдори 5-7 фоизгача камайтирилган.

ЕТТБнинг Ўзбекистондаги фаолияти. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда амалга оширилаётган умумий қиймати 536 млн. АҚШ долларига тенг 9 та лойиҳа бўйича ЕТТБ иштирокининг улуши 253,1 млн. АҚШ долларини ташкил этади. Яна 1116,5 млн. АҚШ доллари сарфланадиган 10 та лойиҳа кўриб чиқилмоқда. ЕТТБ кредитлари асосида кўйидаги мамлакат-

лардан инвестициялар жалб қилингани ҳолда ишлаб чиқариш ва молия фаолияти билан шуғулланувчи дастлабки қўшма корхоналар тузилган: АҚШ - Ньюмонт Майнинг (олтин қазиб олиш); Германия - “Саламандер” (пойафзал ишлаб чиқариш); Германия - “Сенакко” (қишлоқ хўжалик ускуналари ишлаб чиқариш); Япония - “Марубени”, “Кансбо” (пилла чиқитларини қайта ишлаш); Канада - “Варта Индастриз Корпорэйшн” (чорвачилик учун озуқа қўшимчалари); Испания - “Ревинза” (вино ва шарбат ишлаб чиқариш); Голландия - “АБН-Амро-Ўзбекистон-Миллий банки” (қўшма банк); Малайзия - “Ўзбеклизинг Интерншинг (қўшма лизинг компанияси).

1995 йилда ЕТТБ савдога ёрдам дастури доирасида Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки билан мамлакатимиз банкларининг махсус танланган гуруҳи билан таъсис этилган 39 миллион ЭКЮ миқдорида ўзининг дастлабки битимини имзолаган эди. Савдо-сотиққа кўмаклашиш дастури икки йилга мўлжалланган. ЕТТБ бу механизм доирасида иштирок этаётган Ўзбекистон банкларининг савдо-сотиқ билан боғлиқ молиявий омилларга мувофиқ бунда қатнашувчи чет эл вакил банклари олдидаги мажбуриятларининг кафили бўлади.

Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банки билан Ўзбекистоннинг ҳамкорлиги ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш нуқтаи назаридан ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. 1992 йил сентябридан эътиборан Ўзбекистон Республикаси Халқаро валюта фондининг тўла ҳуқуқли аъзосидир. Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 27 мартдаги 93-ф сонли фармойишига биноан ХВФ заҳираларига аъзолик бадаллари: валюта қисмига 46816000 СДР бир кунлик фоизсиз қарз операцияси орқали; рубль қисмига - Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ХВФ ҳисоб варағига 152684000 СДР тўланиб, у фоизсиз векселга айрибошланди.

Жаҳон банки ташкилотлари - Халқаро таъмирлан ва тараққиёт банки (ХТТБ) ҳамда Халқаро ривожланиш уюшмаси (ХРУ) билан ҳамкорлик қатта аҳамиятга эга. Уларни битта марказий масала: ривожланаётган мамлакатларда меҳнат унумдорлигини оширини ва халқаро турмуш шароитини яхшилаш йўли билан уларни ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга ёрдам берини вазифаси бирлаштиради.

Бутун дунёдаги хусусий инвесторлар билан яқиндан ҳамкорлик қилувчи ва ривожланаётган мамлакатларнинг тижо-

рат корхоналарига маблағ ажратувчи халқаро молия корпорацияси (ХМК), шунингдек, нотижорат таваккалчиликка қарши капитал маблағларни сугурта қилиш йўли билан ривожланаётган мамлакатларга бевосита чет эл инвестицияларини жалб қилиш мақсадида тузилган.

Ана шу тўртта ташкилотдан энг каттаси ва эскиси 1945 йилда тузилган ХТТБдир. ХТТБ унинг сармоясига обуна бўлган 178 та мамлакат ҳукуматининг мулкидир. ХТТБ Битими моддаларига кўра Халқаро валюта фонди аъзоси бўлган мамлакатларгина унга аъзо бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. ХТТБ ресурсларининг катта қисмини Европа, Япония ва АҚШ сармоя бозорларидан ўртача ҳамда узоқ муддатли қарз олиш ҳисобидан жалб қилади. Маблағлар, шунингдек, марказий банклардан ва ҳукуматнинг бошқа муассасаларидан бозор фойз ставкалари бўйича ҳам жалб қилинади.

Ресурсларни жалб қилишдан ташқари низом жамғармаси, тақсимланмаган фойда ва берилган қарзларнинг ўз вақтида ундирилиши ҳисобидан ҳам катта маблағ келиб тушади.

ХМК 1956 йилда тузилган ва унинг вазифаси хусусий соҳада иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ҳамда бу мақсадлар учун ички ва хорижий сармояларни сафарбар этишда ёрдам бериш йўли билан ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини мустаҳкамлашда кўмаклашишдан иборат. 165 та мамлакат аъзо бўлган ХМК ва Жаҳон банки ҳуқуқий ҳамда молиявий жиҳатдан мустақил ташкилотлардир. ҳозирги пайтда, Ўзбекистон Республикасининг мазкур ташкилот билан ҳам ҳамкорлиги фаоллашаётган бўлиб, бу мамлакатимизнинг жаҳон хўжалиги тизимига интеграциялашувини янада тезлаштиради.

Умуман олганда, Ўзбекистоннинг халқаро молиявий ва иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришда ташқи савдо омилининг ривожланишига асосий эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир.

ХУЛОСА

1. Турли иқтисодчиларнинг интеграция жараёнларининг ривожланиши тўғрисидаги назарий ёндашувларни умумлаштирган ҳолда интеграция ўзида минтақавий кўламда сифат жиҳатидан янги иқтисодий муҳитни шакллантириш йўли билан миллий хўжалик комплексларининг яқинлашиши ва ўзаро бир-бирига кириб боришини ифодалайди дейиш мумкин.

Жаҳон тажрибасини ўрганиш шундан далолат берадики, интеграция давлатнинг жаҳон хўжалигига қўшилишини рағбатлантириш учун самарали, туб таниқи иқтисодий сиёсат эканлигини, барқарор иқтисодий ўсишни, аҳоли даромадлари ўсишини, инсон капитали жамланишини, иқтисодиётда илғор технологик ва таркибий силжишлар юз беришини, ишлаб чиқариш, инвестицияларни бошқариш ҳамда уларнинг сифати ошишини таъминлашидан далолат беради.

2. Иқтисодий интеграциянинг асосий тушунчалари ва тасифларини таққослаш орқали ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви даражаси интеграцияга таъриф беришнинг асосий омили бўла олиши мумкинлиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин. Ишлаб чиқариш байналмилаллашувининг эришилган даражаси бўйича интеграция тузилмаларини фарқлаш зарур. Халқаро иқтисодий интеграцияни уч даражали модел сифатида қараш мумкин (айниқса, унинг Фарбий Европа вариантыда):

- микро даражада, яъни корпоратив даражада, бунда айриқ компаниялар тўғридан-тўғри хўжалик алоқаларига киришади, интеграция жараёнларини авж олдиради;

- давлатлараро даражада, бунда давлатнинг мақсадга йўналтирилган фаолияти (жамоавий ёки бир томонлама фаолияти) мамлакатларнинг у ёки бу гуруҳи доирасида меҳнат ва капитал чатишиб кетишининг интеграция жараёнларига кўмаклашади, алоҳида интеграция воситалари мавжуд бўлишини таъминлайди;

- миллий манфаатлардан устун турувчи даражада, бунда иштирокчи мамлакатлар бир қанча сиёсий-иқтисодий суверенитетдан воз кечиб иттифоққа ихтиёрий равишда бирлашадилар.

Бизнингча, реал иқтисодий интеграция ўзида қатнашувчи мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларининг муайян тенлигини назарда тутувчи ишлаб

чиқаришнинг халқаро умумлаштирилиши даражасини ифода-лайди.

3. Иқтисодий интеграция ўз асосига кўра бир қанча объектив омилларга эгадир. Улар орасида қуйидагилар муҳим ўрин тутади: хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг ўсиши; халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви; хусусиятига кўра умумжаҳон илмий-техник инқилоби; миллий иқтисодиётлар очиқлиги даражасининг ошиши.

Тадқиқот натижалари иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигига интеграцияси муаммолари ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантиришнинг назарий-методологик ва амалий асосларини фаоллаштириш ва янада ривожлантириш зарурлигини кўрсатди. Иқтисодиётнинг очиқлиги даражасининг ошиши ва ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш глобаллашув, трансмиллий ва миллий иқтисодиётнинг байналмилаллашуви шароитида мамлакатларнинг жаҳон хўжалиги ҳолатига боғлиқлигини кучайтиради.

4. Европа интеграциясининг таҳлили иқтисодий интеграциянинг старлича мураккаб жараён эканлигини кўрсатади. Ҳарбий Европа интеграциясининг 50-йиллардан ҳозирга қадар нотекис ва нисбатан зиддиятли ривожланганлигини кўриш мумкин. Шунга қарамасдан, Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишда олдинга қўйилган мақсад ва вазифаларга эришиш изчил ҳамда муваффақиятли кечди.

“Умумий бозор” деб юритиладиган Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этиш қуйидаги мақсадларга қаратилди: иштиракчи давлатлар ўртасида савдо бўйича ўрнатилган барча чеклашларни аста-секин бартараф этиш; учинчи мамлакатлар билан савдода умумий божхона тарифини белгилаш; “инсонлар, капитал, хизматлар” эркин ҳаракатини таъминлаш; транспорт ва қишлоқ хўжалиги соҳасида умумий сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш; валюта иттифоқи ташкил этиш; солиқ тизимини бирхиллаштириш; қонунчиликни яқинлаштириш; келишилган иқтисодий сиёсат тамойилларини ишлаб чиқиш.

5. Тадқиқотлар ривожланаётган мамлакатлардаги реал интеграция жараёнлари ҳали жуда кучсиз эканлигини ва характерига кўра ўзаро фарқланишини кўрсатди. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар амалда интеграция жараёнларидан ташқарида қолмоқда, яъни ҳам алоҳида фирмалар ва корхоналар, ҳам миллий хўжаликлар даражасида доимий равишда ри-

вожланиб борувчи бевосита мамлакатлараро алоқалардан ташқарида қолмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги, улар томонидан эълон қилинган интеграция мақсадлари реал интеграция жараёнининг тайёргарлик босқичи бўлиб ҳисобланиши мумкин.

6. Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодий интеграцияси ривожланиши тажрибаси “давлат бошчилик қилаётган иқтисодиёт” модели доирасида мамлакатнинг муваффақиятли ривожланиши учун энг аввало учта мажбурий шартни таъминлаш зарурлигини кўрсатади. Биринчидан, давлат корхоналари эмас, балки ҳусусий корхоналар иқтисодий ўсишнинг ички двигателларига айланиши керак. Иккинчидан, иқтисодий сиёсат экспортга аниқ йўналтирилган ҳолда қурилиши лозим. Учинчидан, иқтисодиётнинг давлат томонидан бошқарилиши кучли иқтисодий рағбатлар негизига қурилиши керак.

7. Ҳалқаро иқтисодий интеграция шароитларида жаҳон тараққиёти тенденцияси устунлик қилади. Европа Иттифоқи ва бошқа халқаро бирлашмаларнинг тажрибаси Марказий Осиё доирасида интеграция жараёнларини ривожлантиришда кўл келиши мумкин.

Европа Иттифоқи, НАФТА, АСЕАН, МЕРКОСУР ва бошқа бирлашмаларнинг тажрибаси бир қанча хулосаларга келиш имконини беради. Ушбу хулосалардан Марказий Осиё ҳамдўстлиги доирасидаги интеграция жараёнларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин.

8. Ўтиш иқтисодиёти шароитида меҳнатнинг ҳудудий тақсимланиши устунликларидан, давлатлараро савдодан, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациясидан самарали фойдаланиш, шунингдек умумминтақавий экология муаммоларини ҳал этиш Марказий Осиё давлатлари интеграциясининг асосий мақсади бўлмоғи лозим.

Марказий Осиё минтақасида эркин савдо ҳудуди асосларининг барпо этилиши иқтисодиётнинг минтақавий интеграцияси ривожланиши ва чуқурлашишининг муҳим жиҳати эканлигидан келиб чиққан ҳолда трансмиллий компаниялар, молия-саноат гуруҳлари ва эркин савдо ҳудудлари ташкил этиш асосида Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг кенгроқ интеграциялашувига эришиш республикамиз иқтисодиётини барқарор ривожлантириш учун зарурий шарт-шароитларни яратиши мумкин. Айтиш мумкинки, тугалланган технологик циклли саноатнинг етакчи тармоқлари ва қишлоқ

хўжалигини ривожлантириш асосида Марказий Осиё давлатлари иқтисодиётининг ягона комплексини ташкил этиш давлатлараро халқаро меҳнат тақсимотини янада кучайтириш имконини бериши мумкин.

9. Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсида, глобал даражада амалга оширилаётган стратегик интеграциявий вазифаси — мамлакатнинг барча хўжалик юритувчи субъектларига ташқи дунё билан ўзаро ҳамкорлиги учун тенг ҳуқуқли ва миллий манфаатларга жавоб берувчи шарт-шароитларни яратишга қаратилиши зарур. Ушбу вазифанинг амалга оширилиши Ўзбекистонга XXI асрда жаҳон иқтисодиёти учун хос бўлган глобаллашув жараёнларида тўлиқроқ иштирок этиш имконини беради.

10. Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида жаҳон глобаллашувининг объектив тенденцияларини ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига қўшилиш жараёни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар билан боғлиқдир. Хорижий инвестициялар, ташқи кредитларнинг жалб этилиши экспорт базасининг ҳамда импортнинг ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш иқтисодиётдаги таркибий ислоҳотларнинг муҳим элементлари сифатида қаралиши лозим.

11. Ўзбекистон экспортга йўналтирилган сиёсат орқали жаҳон хўжалигига иқтисодий интеграциялашувни ривожлантиришнинг улкан салоҳиятига эга. Шу билан бирга республика иқтисодиётининг экспортга йўналтирилган ривожланишини тўхтатиб турган омиллар мавжуддир. Жумладан: 1) иқтисодиётда хусусий секторнинг етарлича ривожланмаганлиги ва бунинг оқибати сифатида хусусий корхоналар экспортининг жуда оз эканлиги. Кичик корхоналар секторининг суғр ривожланганлиги, уларнинг экспортдаги ҳиссасининг оз эканлиги иқтисодиётнинг нобарқарорлиги, монополизация ва инфляция сақланиб қолишига кўмаклашиши мумкин; 2) экспортдан олинган даромаднинг давлат билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, айниқса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ўртасида номуқобил тақсимланиши, қишлоқ хўжалигида даромадларнинг текис тақсимланмаслиги бутун иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг потенциал ўсишида салмоқли йўқотишларга олиб келиши мумкин; 3) экспорт қилувчиларнинг маъмурий жиҳатдан етарлича қўллаб-қувватланмаслиги, тайёр маҳсулотни экспорт қилишга рухсатномаларни расмийлаштириш билан боғлиқ расмиятчиликларнинг кечиктирилиши.

12. Монографияда хорижий мамлакатлар иқтисодиётининг ажралмас белгиси сифатида замонавий рақобат кўламли ва динамик ривожланишга эга эканлиги асосланади. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш уч даражада: микродаража, мезодаража ва макродаражада рақобат муносабатларини ривожлантириш зарурлигини кўрсатади.

Хўжалик алоқалари глобаллашуви шароитида рақобат афзалликлари шакллантирилиши хусусиятлари ва омилларини таҳлил этиш доирасида Ўзбекистон иқтисодиётининг макроиқтисодий жиҳатлари унинг рақобатбардошлиги муаммоларини тадқиқ этишнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш омиллари, талаб шартлари, турдош ва қўллаб-қувватловчи тармоқлар мавжудлиги, фирмаларнинг стратегияси ва тузилмаси каби омиллар рақобат афзаллигининг асосий детерминантлари ролини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш жараёнини тадқиқ этиш қиёсий рақобат афзалликларини таъминлашга қаратилган ҳар бир детерминант ва омиллар таъсирини, шунингдек уларнинг ўзаро ҳамкорлиги механизмлари таъсирини таҳлил этишни тақозо этади.

Ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларига жалб этилиши мамлакатнинг геостратегик салоҳиятини кўп жиҳатдан белгилаб беради, миллий иқтисодиёт тузилмасини шакллантиради, мамлакат рақобатбардошлигининг ўсиши учун шарт-шароитлар яратади.

12. Ўзбекистон иқтисодиётини юксалтиришда ташқи савдонинг ролини янада орттириш ва мамлакат экспорт салоҳиятини ошириб бориш орқали жаҳон бозорига республиканинг ўзига хос мустаҳкам ўрнини эгаллаш зарур.

Бунинг учун мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш талаб этилади.

13. Ташқи савдони тартибга солиш ва ривожлантиришда давлат ролининг мақбул (оптималь) вариантларини ишлаб чиқиш, бунда асосан тармоқлар тараққиёти ва ҳудудий салоҳият даражаларини тўғри баҳолаш, шунингдек соҳаларга сармоя жалб қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш масалаларига муҳим аҳамият бериш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг "Инвестиция фаолияти тўғрисида" ги Қонуни // Солиқ тўловчининг журнали. 2-сон, 1999.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида" ги Қонуни. 5 май, 1994.
3. Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида" ги Қонуни. 14 июн, 1991.
4. "Хусусий тадбиркорлик. кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 9 апрел, 1998.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Қўшма корхоналарга қўшимча имтиёзлар ва рағбатлантиришни бериш тўғрисида" ги Фармони. 27 март, 1998.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва соғиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида" ги 54-сон қарори, 1999.
7. "Кичик ва ўрта тадбиркорликнинг ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 232-сонли Қарори, 27 май, 1998.
8. Указ Президента Республики Узбекистан. О мерах по совершенствованию механизма реализации проектов с иностранными инвестициями. 9 феврал, 1998.
9. И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т.: «Ўзбекистон», 1993.
10. И.А. Каримов Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. - Т.: «Ўзбекистон», 1993.
11. И.А. Каримов. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. - Т.: «Ўзбекистон», 1993.
12. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. - Т.: «Ўзбекистон», 1993.
13. И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.: «Ўзбекистон», 1995.

14. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995.
15. И.А. Каримов. Туркистон – умумий уйимиз. Т.: «Ўзбекистон», 1995.
16. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
17. И.А. Каримов. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазифамиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
18. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
19. И.А. Каримов. «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир». Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
20. Ё. Абдуллаев. “Центральноазиатская” резолюция конгресса США (397): политико-правовая интерпретация // Центральная Азия и Кавказ. № 2 (14), 2001. – С. 23-30.
21. Е. Авдокушин. Международные экономические отношения. Москва, 1997. – С. 3-193.
22. И. Азовский. Шелковый путь накануне XXI века. // Центральная Азия и Кавказ. №2(3), 1999 г. – С. 42-56.
23. В. Амиров. Страны АСЕАН в центре финансового кризиса // Мировая экономика и международные отношения. №8, 1998. – С. 137-141.
24. Ф. Асадов. Нефтяные караваны XXI века на Великом шелковом пути: перспективы Азербайджана и Казахстана // Центральная Азия и Кавказ. №6 (12), 2000. – С. 205-212.
25. С. Афонцев. Проблема глобального управления мирохозяйственной системой: теоретические аспекты // Мировая экономика и международные отношения. №5, 2001. – С. 65-70.
26. А. Алимов. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан: взгляд в будущее Т.: «Узбекистан», 1992. – 70 с.
27. А. Абдумуминова. Ўзбекистонда кичик ва ўрта тадбиркорларга хорижий инвестициялар // Бозор, пул ва кредит. 1-сон, 2000.
28. И.А. Бланк. Инвестиционный менеджмент. – Киев, 1995.
29. Т.П. Данко. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. М.: ИНФРА, 1998.
30. С.С. Гулямов, Р.Р. Назарова. Интеграция Узбекистана в сферу международного туризма. ЮНЕСКО, Российская Меж-

дународная Академия Туризма, Балтийский Международный Институт Туризма, Международная научная конференция "Социальные основы и технологии педагогики в культурном, спортивном и туристском образовании населения. Историческое и культурное наследие городов России как фактор развития туризма". Санкт-Петербург, 14-15 марта 2001 года. Тезисы докладов и выступлений том 2. Историческое и культурное наследие городов России как фактор развития туризма. Санкт-Петербург, 2001 г. 178-180 с.

31. С.С. Фуломов, Р.Р. Назарова. Жаҳон иқтисодининг замонавий глобаллашуви. Мақола. Ҳамкор (Деловой партнер) газетаси, 17 январ 2002 й. 1-2 бетлар.

32. И.Расулев А.Ф., Бедринцев А.К., Акилов А.Г. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. - Т.: «Узбекистан», 1996 г. - 80 с.

33. И. Спиридонов. Мировая экономика. - Москва: ИНФРА-М, 1997. - С.9-125

34. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики // Под ред. А.Х. Хикматова - Т.: "Узбекистан", 2001. - 352 с.

35. А. Зубченко. Глобализация. Международное движение капиталов. ТНК // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 2, экономика. - № 4, 1998. - С. 174-181.

36. М. Жаксыбаев. Прямые иностранные инвестиции в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. - № 6(12), 2000. - С. 169-175.

37. С. Жуков. Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан в социально-экономических структурах современного мира // Мировая экономика и международные отношения. - №3, 1997. - С. 45-60.

38. А. Исаджанов. Либерализация внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан в современных условиях // Общественные науки в Узбекистане. - №2, 2000. - С. 3-9.

39. И. Искандеров. Приоритетные направления интеграционных процессов в условиях либерализации экономики Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. - №1, 2000. - С. 3-9.

40. Г. Исламова. Евразийское экономическое сообщество: цели, задачи, перспективы // Центральная Азия и Кавказ. - №1(13), 2001. - С. 149-158.

41. Л. Максакова. Узбекистан: занятость и рынок труда // Центральная Азия и Кавказ. - №2(14), 2001. - С. 187-199.
42. Б. Мусаев. Узбекистан: региональная безопасность и социально опасные тенденции развития общества // Центральная Азия и Кавказ. - №3(9), 2000. С. 107-114.
43. М. Олимов, К. Камолиддинов. Региональное сотрудничество по использованию водных и энергетических ресурсов в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. - №2(3), 1999 г. - С. 16.
44. А. Рикошинский. Республика Узбекистан - перспективы внешней торговли // Внешняя торговля, 1998. - С. 13-17.
45. Н. Садыков. Взаимодействие Узбекистана с международными организациями в возрождении Великого шелкового пути // Центральная Азия и Кавказ. - № 2(3), 1999 г. - С.74-78.
46. А.К. Бедринцев. Узбекистан в мирохозяйственных связях: интеграционное взаимодействие // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №2, с. 99-103.
47. Д. Курбанов. Валютное регулирование в сфере привлечение прямых иностранных инвестиций в КНР // Экономическое обозрение, №6, 2000.
48. В. Комаров. Прямые иностранные инвестиции и транснациональные корпорации // ЭКО, №7, 2000.
49. Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалиги тизимига интеграцияси муаммолари. Т.: "Меҳнат", 1999.
50. Н. Тўхлиев. Ўзбекистон иқтисодиёти. Т.: "Ўзбекистон", 1994.
51. Чжен. В.А. Бозор ва очиқ иқтисодиёт. Т.: "Шарқ", 1996.
52. Ё.Ўлмасов, М. Шарифхўжаев. Иқтисодий назария. Т.: "Ўқитувчи", 2000.
53. Michelle Cini and Lee McGowan, Competition Policy in the European Union, USA, New-York, St. Martin Press, Inc., 1998, pp. 1-13.
54. "Globalization and Global Governance", London, the Royal institute of international affairs, 1999, pp. 31-40.
55. "Globalization and Europe : theoretical and empirical investigations", ed. by Roland Axtmann, pp . 164-183.
56. "Globalization and Europe: theoretical and empirical investigations", ed. by Roland Axtmann, pp 23-40.
57. Porter Michael. The Competitive Advantage of Nations - New York: The Free Press, a Division of Mcmillan Inc., 1990. - P. 396.

58. Cable V. Globalization and Global Governance, London, the Royal institute of international affairs, 1999.- p. 139 (pp. 31-40).
59. Scott A. J. Regions and the World Economy: The coming Shape of Global Production, Competition and Political Order. Oxford, University Press, 1998.- p 177 (pp.75-100).
60. Worls Bank. World Development Report 1993, World Bank, Washington, DC., 1993.
61. Beck, U. What is Globalization?, Cornwall, Polity, 2000. — p.180.
62. Социально-экономическое положение Узбекистана за 2001 г. Минмакроэкономстат РУз. Ташкент. 2002. - 191 с.
63. Устинов И.Н. Мировая торговля: статистическо-аналитический справочник. М.: ОАО "НПО Изд-во "Экономика", 2000. - 356 с.
64. Экспорт-импорт Республики Узбекистан. Стат. бюллетени Минмакроэкономстат РУз. Ташкент, 2000-2002 гг.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I қисм. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви	
I БОБ. Халқаро иқтисодий интеграция жараёнларининг назарий-услубий асослари	
1.1. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, вужудга келиш зарурияти ва асосий шакллари.....	7
1.2. Халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили.....	16
1.3. Халқаро иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги.....	21
II БОБ. Иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантиришнинг халқаро тажрибаси	
2.1. Иқтисодий интеграция ривожланиши: тажриба	33
2.2. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омилли.....	48
2.3. Хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграцияси амалиётининг Марказий Осиёда қўлланилиш имкониятлари.....	61
III БОБ. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳужалиги тизимига иқтисодий интеграцияси муаммолари	
3.1. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳужалиги тизимига иқтисодий интеграцияси.....	81
3.2. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви шароитида иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш йўллари.....	89
3.3. Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви: амалиёт.....	100

**II қисм. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув шароитида
Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ривожланиш
хусусиятлари**

**IV БОБ. Ташқи савдо фаолиятини ривожлантиришнинг
назарий-услубий асослари**

- 4.1. Ташқи савдонинг моҳияти ва вужудга келиш зарурияти.....114
- 4.2. Бозор иқтисодиёти шароитида ташқи савдони тартибга солиш усуллари ва асосий тамойиллари.....125

V БОБ. Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари ва асосий тамойиллари

- 5.1. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ҳуқуқий асослари, уни тартибга солишнинг асосий усуллари ва тамойиллари.....129
- 5.2. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг ривожланиш динамикаси, унга таъсир этувчи омиллар таҳлили.....142
- 5.3. Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо баланси.148

**VI БОБ. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосини
ривожлантириш истиқболлари**

- 6.1. Ўзбекистонда экспортни ривожлантириш босқичлари ва муаммолари.....153
- 6.2. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш орқали ташқи савдони кенгайтириш истиқболлари.....163

Хулоса.....167

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....172

Фан ва технологиялар маркази гранти бўйича Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетида ГНТП-2 “Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш” мавзусидаги лойиҳа бўйича турли йўналишлар илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. ГНТП-2 “Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш” мавзусидаги лойиҳа асосида “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” кафедрасида П-238 “Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграцияланиши шароитида иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва такомиллаштиришнинг хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш” мавзуси танлаб олинган.

Г.Ф.Назарова, Р.Р. Назарова, А.С.Юсупов

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ:
ТАЖРИБА ВА АМАЛИЁТ**

Тошкент-2005

Муҳаррир: М.Миркомиллов
Мусаҳҳиҳ: М.Тожибоева
Компьютерда саҳифаловчи Ш.Мирқосимова

Босишга руҳсат этилди 5.05.2005.

Бичими 60x84 1/16. Босма табаъ 12.0.

Нашр табаъи 11,6. Адади 1000. Буюртма №55.

«Fan va texnologiyalar markazining hoshaxonasi»да чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор, 171.